Беларуская мова 7

Г. М. Валочка, В. У. Зелянко, С. А. Язерская

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для 7 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

Мінск
Нацыянальны інстытут адукацыі
2020

Правообладатель Национальный институт образования

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922
В15

А ў т а р ы:
Г. М. Валочка («Валоданне літаратурнай мовай — асноўны паказчык культуры чалавека», «Тэкст» (§ 2), «Паўтарэнне вывучанага ў V—VI класах», «Стылі маўлення», «Дзеепрыметнік», «Дзеепрыслоўе», «Часціца», «Выклічнік», «Пераход слоў з адной часціны мовы ў іншую»); **В. У. Зелянко** («Дзеяслоў»); **С. А. Язерская, Г. М. Валочка** («Тэкст» (§ 3), «Прыслоўе», «Прыназоўнік», «Злучнік», «Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год»)

Р э ц э н з е н т ы:
кафедра беларускай філалогіі ўстановы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы» (кандыдат філалагічных навук, дацэнт *В. Л. Варановіч*); настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Сярэдняя школа № 97 г. Мінска» *А. І. Савасцянік*

Умоўныя абазначэнні:

— правіла;
— рубрыка «Успамінаем вывучанае»;
— рубрыка «Скарбы мовы»;
— рубрыка «Гавары і пішы правільна»;
• — дадатковыя пытанні і заданні, накіраваныя на замацаванне ведаў і ўменняў па раней вывучаных тэмах;
— заданні, накіраваныя на ўзбагачэнне слоўнікавага запасу вучняў;
— заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё звязнага маўлення вучняў;
— дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным адукацыйным рэсурсе «Беларуская мова. 7 клас» (нацыянальны адукацыйны партал: http://e-vedy.adu.by);
— спасылкі на заданні (QR-коды) для праверкі ведаў пры дапамозе смартфона ці планшэта;
*спантанна** — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;
дзьмухнуць[ф] — зрабіць фанетычны разбор слова;
цывілізацыя[л] — зрабіць лексічны разбор слова;
валасінкі[с] — разабраць слова па саставе;
струменьчык[сл] — зрабіць словаўтваральны разбор слова;
зерне[м] — зрабіць марфалагічны разбор слова;
Наступіла восень.[сн] — зрабіць сінтаксічны разбор сказа.

ISBN 978-985-594-583-4

© Валочка Г. М., Зелянко В. У., Язерская С. А., 2020
© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2020

Правообладатель Национальный институт образования

Валоданне літаратурнай мовай — асноўны паказчык культуры чалавека

§ 1. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Маўленчы этыкет

Моўная норма — гэта агульнапрынятае ўжыванне моўных сродкаў. Нормы бываюць арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, стылістычныя, арфаграфічныя і пунктуацыйныя.

1. Прачытайце. Якія нормы мае беларуская мова і для чаго яны існуюць? Прывядзіце прыклады.

Кожная мова ўнармаваная, гэта значыць яна падпарадкоўваецца агульнапрынятым, замацаваным у маўленчай практыцы правілам вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў.

Арфаэпічныя нормы патрабуюць адзінага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у словах.

Акцэнталагічныя нормы рэгулююць месца націску ў словах.

Словаўтваральныя нормы замацоўваюць правілы ўтварэння слоў і іх ужыванне.

Граматычныя (марфалагічныя і **сінтаксічныя) нормы** замацоўваюць правільнае ўжыванне формы слова і спалучэнняў слоў у словазлучэннях і сказах.

Лексічныя нормы патрабуюць ужываць словы ў адпаведнасці з іх значэннямі.

Стылістычныя нормы рэгулююць правілы ўжывання моўных сродкаў у адпаведнасці са зместам і мэтай выказвання.

Арфаграфічныя і **пунктуацыйныя нормы** — гэта правілы напісання слоў і пастаноўкі знакаў прыпынку.

Правообладатель Национальный институт образования

Моўныя нормы абавязковыя для ўсіх, хто карыстаецца мовай. Дзякуючы ім людзі могуць разумець адзін аднаго. Каб вас правільна разумелі, трэба ўмець правільна вымаўляць і пісаць словы, выбіраць патрэбныя па сэнсе і стылістычнай афарбоўцы, правільна ўжываць граматычныя формы, складаць словазлучэнні, сказы, тэксты.

2. Прачытайце тэкст выразна, захоўваючы арфаэпічныя нормы. Вызначце яго асноўную думку. Як аўтар абгрунтоўвае яе?

Каб належным чынам весці гутарку, трэба перш за ўсё ўмець слухаць: «Меней гавары, болей ведаць будзеш», «Слухай многа, а гавары мала».

Народ перасцерагае: да мовы трэба ставіцца ўважліва. Перш чым сказаць, трэба добра падумаць, узважыць кожнае слова. Настойліва гучыць папярэджанне: «Выказанага слова да губы не вернеш», «Слова не верабей: выпусціш — не зловіш», «Са свайго языка спусціш — на чужым не зловіш».

«Запас бяды не чыніць». Гэта нямоўная прыказка справядлівая. Добра, калі чалавек шмат ведае. Толькі ўмей выбраць, што падыходзіць для гутаркі, умей абмежаваць прадмет размовы, каб весці яе ў патрэбным кірунку.

Зважай на ўмовы гутаркі, ведай, што сказаць: «Усё знай, ды не ўсё бай», «Многа ведай, ды мала гавары», «Трэба знаць, што сказаць», «У добрую часіну сказаць, а ў ліхую памаўчаць» *(Паводле А. Каўруса)*.

- Раскажыце (на аснове прыкладаў з тэксту) аб правілах вымаўлення галосных і зычных гукаў у беларускай мове.
- Назавіце словы, у якіх вымаўленне і напісанне не супадаюць.

Выпішыце прыказкі. Абгрунтуйце, што кожная з іх мае самастойны змест і закончаную думку.

Вымаўляй: [н’а] *ве́рнеш*, [н’э] *верабе́й*, [н’а] *зло́віш*, [н’а] *чыніць*, [н’а] *ўсё*.

Пішы: *не вернеш, не верабей, не зловіш, не чыніць, не ўсё.*

Правообладатель Национальный институт образования

3. Прачытайце. Выправіце памылкі ў сказах і запішыце іх у адпаведнасці з лексічнымі, граматычнымі і стылістычнымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

1. Ён валодаў добрымі адносінамі з калегамі па працы. 2. Гэта кніга вучыць нас добрасумленнасці, бескарыслівасці і паважаць людзей працы. 3. З-за вугла хаты паказалася спачатку цень, а потым выйшаў і сам гаспадар. 4. Вясной, калі разлілася наша рэчка, дарога да вёскі становіцца сапраўдным балотам. 5. Важна разгульвае па мястэчку ўраднік. 6. Мой брат малодшы на пяць гадоў за мяне.

4. Запішыце словы і выразы ў адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі сучаснай беларускай мовы.

[шшытак], [п’эрайс’ц’і раку па кладаццы], [п’эравошчык], [п’эрап’ішчык], [б’аз’ м’эры], [н’а мох], [на д͡з’ац’кавых харчах], [каз’ба ў разгары], [нох н’а чуц’ пат сабой], [вучыс’с’а], [гарацк’і транспарт].

Звярніце ўвагу!

Веданне норм літаратурнай мовы, уменне правільна гаварыць і пісаць складаюць аснову культуры маўлення, а таксама сведчаць пра агульную культуру чалавека. Але, акрамя моўных норм, неабходна валодаць яшчэ і этычнымі нормамі, гэта значыць правіламі маўленчых паводзін. Трэба вучыцца выказвацца спакойна і тактоўна, не абражаючы таго, з кім гаворыце.

5. Прачытайце тэкст. Раскажыце на яго аснове аб правілах маўленчых паводзін.

Правілы маўленчых паводзін з’яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі, у іх увасоблены псіхалогія і культура народа. Яны адлюстраваны ў сістэме прынятых грамадствам устойлівых формул і выразаў.

Правообладатель Национальный институт образования

Маўленчы этыкет, напрыклад, патрабуе:

1. Уважліва слухайце тых, з кім гаворыце. Не перабівайце. Перш чым пярэчыць, даслухайце выказванне да канца. Калі ў размове вас перабілі, не старайцеся перакрычаць, даслухайце пярэчанне, а потым ужо гаварыце.

2. Пры размове глядзіце на таго, з кім гаворыце. Не хапайце яго за рукі, не круціце гузікі*, не ляпайце па плячы. Старайцеся не жэстыкуляваць у час размовы. Не крычыце, не смейцеся занадта доўга ці вельмі моцна.

3. Не зневажайце прысутных. Калі вы хочаце пажартаваць, рабіце гэта так, каб не закрануць самалюбства тых, з кім гаворыце. Зусім недарэчныя жарты са знешнасці людзей ці з іх імёнаў. Чалавек не вінаваты ў тым, што ён дрэнна бачыць ці дрэнна чуе, ці ў тым, што бацькі далі яму нейкае незвычайнае імя.

4. Захоўвайце спакойны тон размовы, не спяшайцеся, не крычыце. Старайцеся выказацца тактоўна, не абражаючы таго, з кім гаворыце.

5. Ветлівы і тактоўны чалавек не забудзецца:

- першым сказаць «добры дзень»;
- любую просьбу выказаць са словамі «калі ласка», «будзьце ласкавы»;
- за ўсякую ўвагу ці аказаную паслугу падзякаваць і адказаць тым самым;
- калі сам выпадкова патрывожыць каго-небудзь, сказаць «прабачце, калі ласка», «выбачайце».

Разгледзьце ілюстрацыю да тэксту. Маўленчы этыкет якога часу на ёй перададзены?

6. Падбярыце словы і выразы, якія спатрэбяцца ў наступных сітуацыях. Звярніце ўвагу на тое, да каго вы звяртаецеся з просьбай, пажаданнем, прывітаннем.

Пры неабходнасці выкарыстайце матэрыял для даведкі.

1. Якімі словамі вітаюцца пры сустрэчы са знаёмымі раніцай? Днём? Увечары?

Правообладатель Национальный институт образования

2. Якімі ветлівымі словамі выказваюць просьбу выканаць што-небудзь, аказаць якую-небудзь паслугу?

3. Як выказваецца падзяка каму-небудзь за паслугу? Выкарыстайце больш ветлівую форму.

4. Як вы запросіце каго-небудзь зайсці ў пакой?

5. Як развітваюцца пры адыходзе з дому сяброў?

6. Якія развітальныя пажаданні гаспадара таму, хто адыходзіць, вы ведаеце?

7. Як развітваюцца пры адыходзе з дому знаёмых позна вечарам?

8. Што скажаце знаёмаму, сустрэўшы яго ў буфеце ці сталоўцы за абедам? А дома?

9. Як вы просіце прабачэння?

10. Якімі словамі адказваюць на падзяку?

Для даведкі: *Сардэчна запрашаем! Заставайцеся здаровы! Будзьце здаровы! Хлеб-соль! Хлеб ды соль! Добрай ночы! Дабранач! Смачна есці! Вельмі ўдзячны Вам! Дзякую вам! Добрай раніцы! Даруйце, калі ласка. Прабачце. Выбачайце. Няма за што! Добры дзень! Добры вечар! Калі ласка. Зрабіце ласку. Будзьце ласкавы. Усяго добрага!*

7. Творчая праца «Хто самы ветлівы?». Складзіце з суседам (суседкай) па парце дыялогі з выкарыстаннем слоў і зваротаў маўленчага этыкету.

Выкарыстайце наступныя сітуацыі:

а) вы зайшлі ў школьную бібліятэку, каб узяць кнігі для дадатковага чытання па літаратуры;

б) вы зайшлі да сябра (сяброўкі) дамоў, а там уся сям'я за абедзенным сталом;

в) пасля званка вы выскачылі з класа і ў калідоры сутыкнуліся з кімсьці (вучнем іншага класа, настаўнікам і г. д.);

г) вам трэба папрасіць у суседа (суседкі) па парце запасную ручку (аловак ці лінейку), бо сваю вы забыліся дома.

Як вы будзеце паводзіць сябе ў такіх сітуацыях у адпаведнасці з маўленчым этыкетам?

Правообладатель Национальный институт образования

8. Прачытайце тэкст. Раскажыце на яго аснове пра ролю маўленчага этыкету ў жыцці чалавека.

Пацвердзіце свае выказванне канкрэтнымі прыкладамі.

Маўленчы этыкет[л] адыгрывае найважнейшую ролю ў паспяховай дзейнасці чалавека ў грамадстве, яго асобасным і прафесійным росце, наладжванні моцных сямейных і сяброўскіх адносін.

Можа здацца дзіўным: навошта трэба распрацоўваць спецыяльныя правілы зносін, а затым прытрымлівацца іх ці парушаць. І ўсё ж маўленчы этыкет цесна звязаны з практыкай зносін, яго элементы прысутнічаюць у кожнай размове. Выкананне правіл маўленчага этыкету дапаможа пісьменна данесці свае думкі да суразмоўцы, хутчэй дасягнуць з ім узаемаразумення.

Уменне правільна ацаніць сітуацыю, пачаць і падтрымаць размову з незнаёмым чалавекам, правільна выказаць свае думкі адрознівае чалавека высокай культуры, адукаванага і інтэлігентнага.

Вывучэнне норм маўленчага этыкету ў сучасным свеце ператвараецца ў практычную мэту, арыентаваную на дасягненне поспеху ў канкрэтным акце камунікацыі: пры неабходнасці звярнуць на сябе ўвагу, прадэманстраваць павагу, выклікаць давер у адрасата, яго сімпатыю, стварыць спрыяльны клімат для зносін. Аднак роля нацыянальнага маўленчага этыкету застаецца важнай — веданне асаблівасцей іншай маўленчай культуры з'яўляецца абавязковай прыметай свабоднага валодання іншай мовай *(Паводле інтэрнэт-рэсурсаў)*.

Правообладатель Национальный институт образования

Тэкст

§ 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Спосабы і сродкі сувязі сказаў і частак тэксту

Тэкст — гэта выказаная ў вуснай або пісьмовай форме сукупнасць сказаў, аб'яднаных у адно цэлае тэмай і асноўнай думкай.

Асноўныя прыметы тэксту	Характарыстыка прымет тэксту
Тэматычнае адзінства	Наяўнасць тэмы (прадмет маўлення) і асноўнай думкі (тое, што аўтар хацеў сказаць, растлумачыць ці ў чым пераканаць)
Звязнасць	Забяспечвае сувязь паміж сказамі тэксту з дапамогай паслядоўнага ці паралельнага спосабу сувязі
Паслядоўнасць	Праяўляецца ў тым, што элементы зместу размяшчаюцца ў тэксце ў пэўным парадку, пэўнай паслядоўнасці, па пэўнай схеме, што складае кампазіцыю тэксту
Разгорнутасць	Забяспечваецца з дапамогай падтэм (забяспечваюць шырыню ахопу тэмы) і мікратэм (забяспечваюць глыбіню раскрыцця тэмы)
Сэнсавая цэласнасць	Усе сказы ў тэксце звязаны паміж сабой па сэнсе
Завершанасць	Асноўная думка тэксту раскрываецца ў трох частках: уступе, асноўнай частцы і заключэнні

9. Прачытайце. Дакажыце, што перад вамі тэкст, ахарактарызаваўшы яго асноўныя прыметы.

Ці ведаеце вы, як і калі ўзнікла слова *валанцёр*? Цікава, але спачатку ў Італіі, Вялікабрытаніі і Германіі валанцёрамі

Правообладатель Национальный институт образования

называлі салдат-добраахвотнікаў, якія заклікалі пад свае сцягі новых удзельнікаў бітваў. Вось толькі ўтрымліваць велізарнае войска не было на што, таму ўзнагародай для новых салдат былі ваенная здабыча і слава.

Сёння слова *валанцёр*, безумоўна, выклікае павагу да людзей, якія прысвячаюць сваё жыццё якой-небудзь карыснай справе. Іх называюць добраахвотнымі памочнікамі, супрацоўнікамі, асістэнтамі. Яны могуць абраць для сябе любую сферу: працу ў

прытулках для бяздомных жывёл, збор сродкаў для цяжкахворых ці падтрымку няпоўных і маламаёмасных сем'яў, азеляненне паркаў і шмат чаго іншага. Можна быць валанцёрам пастаянна, зрабіўшы гэта неад'емнай часткай свайго жыцця, а можна тут, у гэты час, прымаць удзел у акцыі, якая сапраўды зацікавіла, і дапамагаць спантанна*.

Няважна, каму вы дапамагаеце. Калі ваша дзейнасць прыносіць душэўную цеплыню вам і таму чалавеку, той істоце, на каго яна накіравана, калі ідзе яна ад шчырага сэрца, вы — валанцёр. І вамі можна ганарыцца *(Паводле К. Бурдзянковай)*.

Раскажыце, каго ў наш час называюць валанцёрамі.
Ці дапамагалі вы калі-небудзь людзям, іншым жывым істотам? Ці можна назваць вас валанцёрам?

- Выпішыце з тэксту тры словы, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае.
- Знайдзіце і выпішыце з тэксту словы, якія адпавядаюць наступным схемам:

10. Размясціце сказы так, каб атрымаўся тэкст. Запішыце яго. Вызначце асноўную думку.

Легенды расказваюць, што адной з галоўных якасцей іх было тое, што яны былі вернымі і надзейнымі абаронцамі цудоўных дам. У далёкія часы жылі на свеце мужныя, высакародныя мужчыны — рыцары. Памяць пра рыцараў жыве і цяпер. За сваіх дам рыцары ўступалі ў бой, выступалі на спаборніцтвах — рыцарскіх

Правообладатель Национальный институт образования

турнірах. Тых, хто сумленны і смелы, хто заўсёды прыйдзе на дапамогу, і сёння называюць рыцарамі *(«Сусвет»)*.

Сказы ў тэксце могуць звязвацца паміж сабой паслядоўным або паралельным спосабам сувязі.

Пры паслядоўным спосабе сувязі думка ў тэксце развіваецца ад аднаго сказа да другога, кожны новы сказ дапаўняе, раскрывае папярэдні: 1. *Я іду лясной* ***сцяжынай***. 2. *Паабапал* ***яе*** *цвітуць* ***верасы***. 3. *Месцамі* ***верас*** *расце так густа, што ружовенькія кветачкі нагадваюць суцэльны каляровы дыван*.

Сродкамі сувязі сказаў у тэксце пры паслядоўным спосабе з'яўляюцца часцей за ўсё лексічныя паўторы, сінонімы, займеннікі.

Пры паралельным спосабе сувязі ўсе наступныя сказы звязаны з першым, дапаўняюць і разгортваюць яго: *Быў цёплы чэрвеньскі дзень. Ярка свяціла сонца. Неба было на дзіва сіняе і празрыстае, нават ветрыку не адчувалася. А дарожкай, што была ўсыпана баравым пяском і вяла да помніка воінувызваліцелю, паволі ішла жанчына* (Паводле М. Плотнікава).

Сродкамі паралельнага спосабу сувязі выступаюць: аднатыпныя граматычныя формы (напрыклад, дзеясловы ў адной і той самай форме часу і трывання), аднолькавы парадак слоў (напрыклад, выказнік стаіць перад дзейнікам), прыслоўі (*спачатку, потым, затым, пасля, нарэшце*) і інш.

11. Прачытайце. Ахарактарызуйце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэкстах.

I. Пад вечар таго ж дня, ужо на змярканні, стаў пашумліваць вецер. Пасыпаў дробненькі, гусценькі сняжок. Белыя зімовыя хмары нізка навіслі над зямлёю. Вецер мацнеў. І неба, і зямля зліліся ў суцэльным віхры снежнага пылу і цемрадзі. Разгулялася завіруха. На ўсе галасы гула за вокнамі бязладная музыка. Аголеныя дрэвы гудзелі глуха, надрыўна. Шалёна білася аб сцены аканіцы*, сумотна скуголілі завескі, на якіх яны трымаліся *(Я. Колас)*.

Правообладатель Национальный институт образования

II. Зубраня падрасло, падужэла. Малыш змяніў мышастую поўсць на гладка-бурую, на спіне з'явілася гарбінка, на лбе прарэзаліся рожкі — надзейная і грозная зброя зуброў.

Яно было вельмі вясёлым, жвавым і любіла забаўляцца з Пумам. Стары зубр стаіць, як бурая скала, прыгну́ўшы магутную шырокую шыю, а малы ўпіраецца ў яго шырокі лоб сваім вузенькім лобікам. Доўга яны дужаюцца. Калі малы заўзята пачынае наступаць, Пум адыходзіць, нібы паддаецца, і нарэшце кідаецца наўцёкі. Тады зубраня радасна бяжыць за ім, каб дагнаць *(Я. Зазека)*.

12. Прачытайце назву тэксту. Як вы думаеце, пра што пойдзе ў ім размова? Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку?

Прачытайце выказванне. Вызначце, якая з прымет тэксту ў ім парушана. Абгрунтуйце сваю думку.

Бусел

Паляваць яму даводзіцца з самага ранку да позняга вечара. Асабліва ў пачатку чэрвеня, калі ў гняздзе з'явяцца бусляняты. Птушаняты аперваюцца і растуць хутка. Праз два месяцы ў буслянцы становіцца цесна.

А ў канцы жніўня, перад вандроўкай у далёкую Афрыку, буслы збіраюцца ў вялікія чароды. Яны падоўгу кружацца высока ў небе, пад самымі воблакамі. Так птушкі развітваюцца з радзімаю да наступнай вясны.

Ходзіць бусел па балоце. Не надта весела жывецца жабам, вадзяным жукам ды ўсялякім казюркам, мышам-палёўкам. І не толькі ім. Часам нават гадзюкі і вужы трапляюць на спажыву цыбатаму паляўнічаму *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Аднавіце вусна паслядоўнасць частак тэксту. Запішыце тую частку, якая адпавядае малюнку. Вызначце спосаб сувязі сказаў у ёй, падкрэсліце сродкі гэтай сувязі.

- Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Абазначце ў іх корань.

Правообладатель Национальный институт образования

13. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх напісанне.

Ластаўкі і верабей

Ластаўкі гэтай вясной крыху затрымаліся ў даро..е, і таму ім не было калі а..пачываць. Адразу ж яны пачалі рамантаваць сваё старое гняздо. Насілі ў дзю..ках камячкі мокрай зямлі, саломінкі і валасінкі[с], высцілалі пер'ем гн..здзечка.

Аднойчы раніцою ластаўкі неяк трывожна зашчабяталі над страхой, пад якой было іхняе гняздо. Аказваецца, жытло ластавак заняў верабей. Не пакінуў чужой хаціны ш..ры хітрун і на другі, і на трэ..і дзень. І тады ластаўкі вырашылі а..помсціць нахабніку — «замуравалі» яго ў гняздзе.

Верабейку таго я ўратаваў. Але гэта, напэўна, будзе для яго на..укай на ўсё жы..ё *(Я. Галубовіч)*.

Падкрэсліце ў тэксце сродкі сувязі сказаў.

§ 3. Паглыбленне паняцця пра разважанне як тып маўлення

14. Прачытайце тэкст услых, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначце яго стыль і тып, назавіце структурныя часткі.

Варта ад'ехацца

За што мы, людзі, любім далёкія дарогі?

На гэтых дарогах мы, безумоўна, шмат знаходзім: не бачаныя нідзе раней дрэвы і кветкі, не чутыя раней галасы звяроў і птушак, нанава адкрываем для сябе старую зямлю, старое сонца, старыя зоры на небе, знаходзім новыя для сябе гарады і новых сяброў.

Але ж любая знаходка мае толькі тады нейкі сэнс, калі яна, далёкая, дапаможа зразумець, паўней адчуць самае для сябе блізкае і самае дарагое, калі ў чужым па-новаму пачынаеш разумець і цаніць сваё, кроўнае.

Правообладатель Национальный институт образования

Так, варта ад'ехацца далей ад свайго мілага кута. Ад'ехацца хоць дзеля таго, каб здалёк зірнуць на саміх сябе, на сваё добрае і благое *(В. Карамазаў)*.

Сфармулюйце думку, якую сцвярджае аўтар. З дапамогай якога вобраза ён раскрывае гэту думку ў тэксце?

Прывядзіце прыклады антонімаў, ужытых у тэксце.

Назавіце словы з тэксту, да якога словы *дрэнны, кепскі* з'яўляюцца сінонімамі.

15. Прачытайце тэкст. Знайдзіце словы, у якіх выказана асноўная думка. Да якога стылю і тыпу адносіцца тэкст? Свой адказ абгрунтуйце.

Меркаваць, што чалавек становіцца кепскім таму, што на яго негатыўна ўплываюць абставіны жыцця (сацыяльна-эканамічная сітуацыя), — трагічная памылка.

Паспрабую растлумачыць, што я маю на ўвазе. Па-першае, у адной і той жа сітуацыі ў залежнасці ад настрою, стану чалавек можа паводзіць сябе па-рознаму. Па-другое, розныя людзі ў адной і той жа сітуацыі паводзяць сябе таксама па-рознаму. Хачу прывесці прыклад. Шмат хто ведае цікавага дацкага карыкатурыста Херлуфа Бідструпа. У яго творчасці добра адлюстравана псіхалогія чалавека, яго паводзіны.

Дык вось, сярод яго творчага скарбу ёсць адна работа, якая складаецца з чатырох малюнкаў. На кожным намалявана адна і тая ж сітуацыя. Чалавек сеў на лаўку, зняў капялюш і паклаў побач. Другі чалавек, падышоўшы, не заўважыў і ўсеўся на гэты капялюш, натуральна, пакамечыўшы яго і сапсаваўшы форму. На ўсіх чатырох малюнках гэта з'яўляецца агульным і нязменным пачаткам. Але вось кульмінацыі розныя, бо розная рэакцыя людзей у гэтай сітуацыі.

На першым малюнку ўладальнік капелюша схапіў неабачлівага небараку* і пачаў на яго крычаць, значыць, праявіў раздражнёнасць і гнеў. На другім малюнку гаспадар забраў свой капялюш, зірнуў на яго і засмяяўся, ды гэтак заразліва, што і той, хто сеў на капялюш, таксама заўсміхаўся. На трэцім малюнку ён, убачыўшы, што сталася з яго рэччу, заплакаў.

Правообладатель Национальный институт образования

А на апошнім малюнку гаспадар увогуле не праявіў ніякіх эмоцый.

Мастак паказаў, што паводзіны чалавека і яго рэакцыя на вонкавае ўздзеянне не залежаць ад знешніх абставін, а залежаць толькі ад самога чалавека, яго ўнутранага стану, характару, выхаванасці. Маральны і культурны ўзровень чалавека не залежыць ад таго, як і чым яго кормяць і ў што апранаюць *(А. Дылюк)*.

Раскрыйце лексічнае значэнне слоў *негатыўна, трагічны, сітуацыя, эмоцыі, рэакцыя*; падбярыце да іх сінонімы. Складзіце з гэтымі словамі сказы.

Выдзеліце ў тэксце тэзіс, доказ і вывад. Вызначце асаблівасці пабудовы гэтага публіцыстычнага разважання.

Раскажыце, выкарыстоўваючы інфармацыю тэксту, як могуць паводзіць сябе людзі ў адной і той жа сітуацыі.

Ці згодны вы з думкай аўтара тэксту? Калі так, то прывядзіце прыклады са сваіх назіранняў.

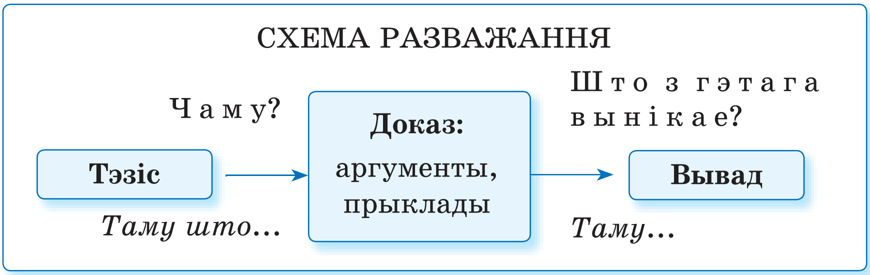

16. Ці думалі вы калі-небудзь, які сэнс укладваюць людзі ў словы *сапраўдны сябар*? Што для вас абазначаюць гэтыя словы, як вы іх разумееце? Запішыце свае думкі. Прыдумайце тэзіс, які вы будзеце абгрунтоўваць, абараняць. Падбярыце прыклады з прачытаных літаратурных твораў, якія дапамогуць вам зрабіць выказванне больш выразным, пераканальным.

Напрыклад: **І.** Сапраўдны друг гадамі гартаваны,
Гатовы засланіць і памагчы.
Прыходзіць у бядзе неспадзявана,
Як хлеб, як соль, як вогнішча ўначы.
С. Грахоўскі.

Правообладатель Национальный институт образования

II. Таварышу я ўсё аддам,
Лепш дружба, чымся сварка,
Усё, як кажуць, папалам —
Кашуля, хлеб і скварка.
Сябра не кіну анідзе,
Гатоў, бяда здарыся,
Пуд солі з'есці ў бядзе,
Што па лязу прайсціся...

П. Броўка.

Што сцвярджае народная мудрасць у наступных беларускіх прыказках?

Дружба не заўсёды салодкая служба.
Той не можа быць другам, хто абыдзе ў бядзе кругам.
Прыяцеля пазнаеш у няшчасці.
Не той друг, хто мёдам мажа, а той, хто ў вочы праўду скажа.
Новых сяброў набывай, а старых не забывай.
Скажы мне, хто твае сябры, і я скажу, хто ты сам.

17. Правядзіце ў класе дыспут на тэму «Каго можна назваць сапраўдным сябрам?».

Рыхтуючыся да дыспуту, прыміце да ўвагі наступныя парады.

1. У час выказвання не адхіляйся ад тэмы абмеркавання.
2. Стаўся з павагай да сваіх апанентаў, да таго, што яны гавораць.
3. Не перапыняй суразмоўцу, памятай, што, як і ты, кожны мае права выказаць сваю думку.
4. Уласныя думкі выказвай годна, спакойна, выбірай важкія аргументы і прыклады.
5. Не падмяняй абмеркаванне пэўных думак абмеркаваннем асабістых якасцей удзельнікаў дыспуту.

Правообладатель Национальный институт образования

Паўтарэнне вывучанага ў V—VI класах

§ 4. Назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік як часціны мовы, іх граматычныя прыметы

1. Што вывучае марфалогія?
2. Назавіце часціны мовы, якія вывучаліся ў V—VI класах.
3. Па якіх тыповых прыметах вызначаюць часціну мовы?

18. Дапоўніце звесткі пра часціны мовы.

Усе часціны мовы падзяляюцца на ... і ... .

Назоўнік — гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае ... і адказвае на пытанні ... .

... — самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні ... .

Лічэбнік — гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае ... і ... .

... — ..., якая ўказвае на прадмет, прымету або колькасць, але не называе іх.

19. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце паведамленні аб вывучаных часцінах мовы, дапоўніўшы свае выказванні прыкладамі.

Часціна мовы	Агульнае значэнне	Марфалагічныя прыметы	Сінтаксічная роля
Назоўнік	Абазначае прадмет	Разрады паводле значэння: *агульныя і ўласныя; адушаўлёныя і неадушаўлёныя; асабовыя і неасабовыя; канкрэтныя і абстрактныя; зборныя, рэчыўныя.* Марфалагічныя прыметы: нязменныя *(род, скланенне)*; зменныя *(склон, лік)*	

Правообладатель Национальный институт образования

Часціна мовы	Агульнае значэнне	Марфалагічныя прыметы	Сінтаксічная роля
Прыметнік	Абазначае прымету прадмета	Разрады паводле значэння: *якасныя, адносныя* і *прыналежныя*. Ступені параўнання. Марфалагічныя прыметы: *род* (у адз. л.), *лік, склон*	〰〰〰〰 ═════
Лічэбнік	Абазначае колькасць або парадак прадметаў пры іх лічэнні	Разрады паводле значэння: *колькасныя* і *парадкавыя*. Разрады паводле будовы: *простыя, складаныя* і *састаўныя*. Марфалагічныя прыметы: *род, лік, склон*	Колькасныя — любы член сказа. Парадкавыя — 〰〰〰〰 ═════
Займеннік	Указвае на прадмет, прымету або колькасць, але не называе іх	Разрады паводле значэння; асоба (для асабовых). Марфалагічныя прыметы: *склон, род, лік*	————— ═════ 〰〰〰〰 – – – – – – радзей — —·—·—·—·—

20. Прачытайце верш, вызначце яго асноўную думку.

Запішыце выдзеленыя словы ў пачатковай форме і скажыце, якімі часцінамі мовы яны з'яўляюцца.

Дождж ідзе

Дождж[м] ідзе праменісты і дробны,
Пахнуць **мятай** мокрыя лугі.
Вось ён, свет, як сэрца, непадробны,
Да дажджынкі кожнай не глухі.

Росная зялёная Айчына!
На **цябе, паўнюткую** святла,
Пазіраюць круглымі вачыма
Птушаняты з **цёплага** дупла.

Правообладатель Национальный институт образования

З гнёздаў мы даўно павылятаілі,
Ды не развучыліся глядзець,
Як па спелым **полі**, па атаве
Дождж грыбны на дыбачках ідзе.

Са́мы раз цяпер з лазовым кошыкам
Па **сцяжынках** рысяў і ваўкоў
Выправіцца з раніцы на **пошукі**
Маладых тугіх баравікоў...

Я стаю, гады свае гартаю,
І сціскае сэрца **нейкі** боль,
Быццам я на Месяц адлятаю,
Быццам я лугоў не ўбачу больш.

Не, не развітаюся ніколі
З родным **краем**, дзе так светла **нам**.
Проста я люблю яго да болю
І з любоўю дзецям перадам.

П. Панчанка.

21. Запішыце назоўнікі ў адзін слупок, прыметнікі — у другі, лічэбнікі — у трэці.

Зеляніна, сямёрка, сёмы, касьба, зялёны, сінька, бег, пяцёрка, світанне, пяць, сіні, світальны, падарожны, гарачы, хуткі, гарачыня, дзесяць, хуткасць, двое, двойка, пяцёра.

22. Спішыце, дапісваючы канчаткі ў словах. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы і ў якой форме яны ўжыты.

Яшчэ і цяпер у мног.. сялянск.. хатах жыве **даўняя** завядзёнка: фотакарткі бацьк.. і дзяд.. **трымаюць** пад **шклом** у рамках на сцян.. . Продкі нашы нібы не пайшлі ад нас, не памерлі, быццам сочаць за галоўным: як мы? Ці **апраўдалі** надзеі, спадзяванні **іхнія**? У тых позірк.. яшчэ і нейкая магічн.. сіла. Іншы падшыванец мо і хацеў бы калі зрабіць якую псоту*, але з **фотакартак** глядз.. на яго строг.. і аднача̀сна добр.. вочы дзядулі, бабулі. Ён бачыць гэтыя вочы і ў сне, а стаўшы, як кажуць, на ногі,

Правообладатель Национальный институт образования

нават далёка ад **роднай** хат.. будзе захоўваць у душ.. сваёй усведамленне: ён ідз.. па зямл.. не адзін, побач — ягоныя блізкія... *(Я. Пархута)*.

Утварыце ўсе магчымыя формы ступеней параўнання прыметнікаў *добры, родны*.

23. Прачытайце тэкст. Вусна перакладзіце яго на беларускую мову.

У Дворца Независимости в Минске находится бронзовая скульптура «Беларусь гостеприимная» Сергея Бондаренко. Юная красавица в длинном платье радушно встречает гостей. Её прекрасное лицо обрамляет венок из васильков. Из рук устремляются в небо семь птиц. Шесть из них символизируют области, а седьмая — столицу Беларуси.

Скульптурная композиция Сергея Бондаренко олицетворяет современную Беларусь и воспринимается как одна из визитных карточек нашей страны *(По Д. Шибковской)*.

Слоўнік

гостеприимный — *гасцінны*
радушно — *сардэчна, гасцінна, ветліва*
обрамлять — *абрамляць*
олицетворять — *увасабляць*
устремляться — *імкнуцца, рухацца, накіроўвацца*

Прывядзіце з перакладзенага тэксту прыклады лічэбнікаў (колькаснага і парадкавага), асабовага займенніка ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку роднага склону.

Які назоўнік у тэксце адпавядае значэнню ‘ўпрыгожанне з кветак або галінак, сплеценых у кружок’?

Разгледзьце малюнак на вокладцы вучэбнага дапаможніка. Як вы думаеце, ці адпавядае ён назве «Беларусь гасцінная»?

24. Прачытайце тэкст, замяняючы лікі словамі.

Вучоныя распрацавалі вечны носьбіт інфармацыі. Такая флэшка без тэрміну дзеяння выглядае як шкляны дыск. І ма́е паме́р не большы за манетку (дыяметр — 2 см). Тым не менш яна можа захаваць 360 тэрабайт даных. Прыкладна столькі ж

Правообладатель Национальный институт образования

інфармацыі змесціцца на 3 тысячах 128-гігабайтных Blu-ray-дыскаў. Матэрыял, з якога зроблена навінка, устойлівы да перападаў тэмператур, хімічных рэакцый. Каб знішчыць тое, што на ім захоўваецца, трэба разбіць сам дыск. У звычайных умовах інфармацыя на такім носьбіце зможа захоўвацца амаль 14 мільярдаў гадоў *(«Бярозка»)*.

Зрабіце марфалагічны разбор лічэбніка *трыста шэсцьдзясят* (тэрабайт).

25. Спішыце тэкст, ужываючы займеннікі, што ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

Купала гаварыў мала і не любіў без патрэбы гаварыць. На сходах, калі хто з кіраўнікоў яшчэ не ведаў *(гэта)* яго рысы і намагаўся прымусіць Купалу сказаць прамову, гэта *(ён)* ніколі не ўдавалася. Тыя ж, хто Купалу ўжо ведаў, да *(ён)* наогул з гэткімі справамі не звярталіся. І ён быў на сходах звычайна пачэсным госцем.

Але калі Купала не любіў гаварыць, дык затое ўмеў слухаць. А да гэтага трэба таксама мець талент. *(Такі)* уважлівага і адданага слухача, як Купала, я не сустракаў. Хацелася адкрыць *(ён)* *(уся)* душу, усе патаемныя думкі. Яго твар сведчыў, што твая таямніца будзе *(ён)* захаваная вярней, чым у *(ты)* самога *(М. Шчаглоў)*.

26. Запішыце словазлучэнні, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс назоўнікаў.

Дасягненні *(навука)*, стаяць на адной *(нага)*, атрымаць па адной *(зорачка)*, гасцяваць у *(цётка)*, цвісці на *(луг)*, ляжаць на *(сонейка)*, іграць на *(дудачка)*, трымаць у *(рука)*, узяць у *(рука)*, дзякуючы *(навука)*, стаяць на *(снег)*.

27. Прачытайце выказванне Ю. Свіркі: «*У нас сваіх хапае слоў, / Крамяных, росных, васільковых, / Ад мурагоў і ад лясоў, / Ад светлых высяў жаўруковых*». Выкарыстоўваючы словы розных часцін мовы, дакажыце яго правамернасць.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 5. Будова слова.
Словаўтварэнне вывучаных часцін мовы

1. З якіх значымых частак могуць складацца слова, аснова?
2. Як вызначыць у слове канчатак? Якую ролю ён выконвае?
3. Чым прыстаўка і суфікс падобныя паміж сабой і чым яны адрозніваюцца?
4. Што такое нулявы канчатак? Прывядзіце прыклады.
5. Раскажыце пра словаўтваральны ланцужок.
6. Як называецца спосаб утварэння слоў, калі слова ўтворана з дапамогай: 1) суфікса; 2) прыстаўкі; 3) прыстаўкі і суфікса адначасова?
7. Якія словы называюцца складанымі? Назавіце спосабы ўтварэння складаных слоў і прывядзіце прыклады.
8. Якія словы называюцца складанаскарочанымі? Як вызначаецца род такіх слоў? Прывядзіце прыклады.

Звярніце ўвагу!

Пры змяненні слова (напрыклад, скланенні назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў) утвараюцца формы аднаго і таго слова: *сцяна, сцяны, сцяне*. Яны маюць адно і тое лексічнае значэнне, змяняецца толькі іх граматычнае значэнне (Н., Р., Д. склон).

Пры словаўтварэнні ўзнікаюць словы з розным лексічным значэннем: *стол — сталовая, настольнік* і г. д.

28. Прачытайце. Вызначце асноўную думку тэксту.

Шчырасць! У Беларусі гэта слова ў асаблівай пашане. Шчырымі называюць добрых і працавітых людзей. Шчыры — значыць, высакародны, без хлусні і падману, увесь без астатку. Шчыры — хто не здрадзіць сябру, заўжды адгукнецца на чужы боль, хто шануе матчына слова, бацькоўскія запаветы. Кажуць яшчэ: шчыраваць. Гэта значыць — старацца *(«Звязда»)*.

Як вы разумееце сэнс слоў *высакародны, запавет, шанаваць*? Выпішыце аднакаранёвыя словы, вызначце, да якіх часцін мовы яны адносяцца і якім спосабам утвораны. Знайдзіце ў тэксце формы аднаго і таго слова.

Правообладатель Национальный институт образования

29. Прачытайце тэкст. Як вы думаеце, чаму ў народзе гавораць, што вясну да нас прыносяць птушкі?

Знайдзіце ў тэксце і выпішыце аднакаранёвыя словы, зрабіце іх разбор па саставе. Раскрыйце значэнні марфем.

Вось людзі гавораць, што вясну да нас прыносяць ластаўкі.[сн] Пэўна, так яно і ёсць у мясцінах, дзе не ведаюць антонаў. На Палессе ж, у палескую[с] вёску, нясе вясну на сваіх магутных крылах бусел. Прыляцеў ён у родную вёску ды сеў адразу ў буслянку[с] на высачэзнай вясковай грушы, што расце за гумном, — гэта яшчэ не вясна. Марна чакаць пакуль цяпла і сонца — яшчэ і мяцеліца завіхурыцца, і марозік прыцісне — будзе окіць на бусліка, як гавораць на Палессі: антон лепш за чалавека ведае пра надвор'е *(В. Казько)*.

Знайдзіце ў тэксце сінонім да слова *бусел*. Назавіце і запішыце іншыя сінонімы да гэтага слова.

30. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы. Вызначце спосаб утварэння выдзеленых слоў.

Прырода — наш дом

На Каўказе мы часта сустракалі сляды, пакінутыя **падарожнікамі** на ўлонні прыроды. Гэта незлічоныя[с] маладыя дрэўцы, ссечаныя на калкі́ для палатак і рагаткі для вогнішчаў, захламленыя пляцоўкі, горы ржавых бляшанак.

Яшчэ[ф] больш прыкра бачыць, калі свядома нявечацца ўнікальныя помнікі прыроды. **Квадратныя** метры сцен, скал, **аўтобусных** прыпынкаў усыпаны безліччу імён, назваў гарадоў. Яны выглядаюць, як стэнды, дзе дэманструецца **чалавечая** пыхлівасць*.

Чуў, што ў некаторых кантонах* Швейцарыі каля помнікаў прыроды спецыяльна для аматараў такой формы **самасцвярджэння** ставяць вялікую пліту. Калі паверхня яе будзе поўнасцю зрэзана і спісана, пліту прыбіраюць і **замяняюць** новай.

Правообладатель Национальный институт образования

Аднак думаецца, што не **ініцыялаадводы**, а **мэтанакіраваная растлумачальная** работа павінна дапамагчы нам захаваць аб’екты прыроды *(Паводле С. Лукашэвіча)*.

Назавіце сляды, якія пакідаюць людзі пасля наведвання прыроды або помнікаў гісторыі і культуры. З якой мэтай у некаторых месцах Швейцарыі каля помнікаў прыроды ставяць пліту?

Знайдзіце і зачытайце сказ, у якім аўтар выказаў асноўную думку тэксту. Ці згодны вы з думкай аўтара? Сваё меркаванне абгрунтуйце.

Разгледзьце малюнак. Ці можа ён быць ілюстрацыяй да тэксту? Сваё меркаванне абгрунтуйце.

31. Прачытайце тэкст, коратка перакажыце яго змест. Зрабіце разбор выдзеленых слоў па саставе.

Доўгі час лічылася, што Марс у сваім развіцці прайшоў той самы шлях, што і Зямля[л], але з-за меншых памераў і большай адлегласці ад Сонца астываў хутчэй, таму ён уяўляе сабой мадэль Зямлі ў будучым.

Аднак **неаднаразовыя** палёты **касмічных** лабараторый паказалі, што Марс не падобны ні да Месяца, ні да Зямлі, ні да Венеры, хоць і мае з імі некаторыя агульныя рысы.

Інфармацыя, атрыманая з дапамогай касмічных апаратаў, ужо дастаткова поўна раскрыла прыроду Марса. Больш складана адшукаць сляды жыцця на планеце. Хоць і ясна, што слядоў цывілізацыі[л] і **раслíннасці** на Марсе выключыць нельга. Калі жыццё існуе цяпер, то, хутчэй за ўсё, яно сканцэнтравана ў асобных раёнах з **найбольш** спрыяльнымі ўмовамі і, магчыма, нават пад **паверхневым** слоем *(Паводле У. Аўдуеўскага)*.

● Растлумачце, чаму словы *Зямля, Сонца, Месяц* напісаны з вялікай літары. Складзіце і запішыце сказы, каб гэтыя словы пісаліся з малой літары.

32. Запішыце некалькі слоў: 1) з суфіксамі ***-ыст-, -чык-*** са значэннем асобы; 2) з суфіксам ***-нік-*** са значэннем сукупнасці прадметаў.

Складзіце і запішыце з гэтымі словамі сказы.

33. Запішыце словы, каб у іх былі наступныя значымыя часткі: ***ад-, -кос- (-кас-), -ок-, пад-***.

Правообладатель Национальный институт образования

Стылі маўлення

§ 6. Паглыбленне паняцця пра стылі маўлення. Стылеўтваральная роля вывучаных часцін мовы

34. Падрыхтуйце паведамленне, абапіраючыся на прыведзеную схему.

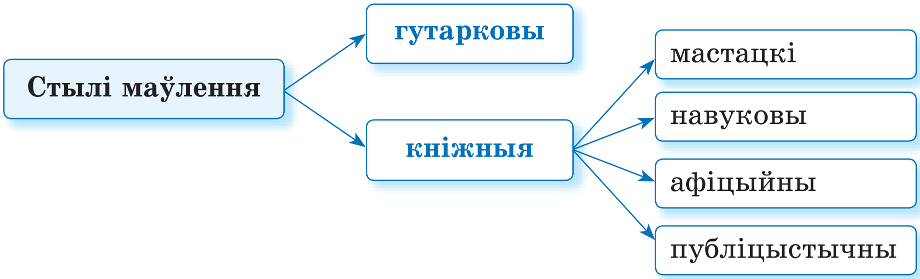

Для тэксту кожнага стылю ўласцівы свае прыметы: каму адрасаваны, з якой мэтай, дзе выкарыстоўваецца (сфера выкарыстання), характэрныя моўныя сродкі. Па гэтых асноўных прыметах і вызначаецца стыль пэўнага тэксту.

35. Прачытайце тэксты. Вызначце іх стыль і абгрунтуйце сваё меркаванне, абапіраючыся на прыметы кожнага стылю.

I. І вось зноў родныя мясціны сустрэлі мяне. Пад ялінамі — застаялы пах папараці. Я крочу сцежкай, на твар ліпне нябачнае павуцінне. Загуў у хвойках гуллівы ветрык, і дрэвы адгукнуліся шэптам, а мне здаецца, што ў іх кронах уздыхае вялізны асілак-тугадум. Здаецца, што я чую, як расце на палянах трава, адчуваю кожную былінку... *(Паводле В. Бялова)*.

Правообладатель Национальный институт образования

II. «І на стол зьбяру»

Жанчына прадае каштэлі, салодкія смачныя яблыкі, расказвае:

— У нас гэдакіх каштэляў — мы стаўпецкія, недалёка ад Стоўпцаў, — мо тоны дзве будзя. Прыедзяця — я й на стол зьбяру. І яблыкаў танней прадамо: дома ж, цягаць не трэба будзя.

— Як гэта «зьберацe на стол»?

— Ці сваяк, ці так чалавек трапіцца, то трэба сабраць на стол: каб чыста заслаць, каб наставіць на стол чаго толькі ёсць. І каб на здароўячка *(Ф. Янкоўскі)*.

III. Вытрымкі з правіл бібліятэкі

1. Білет абавязкова паказваць кожны раз пры ўваходзе ў бібліятэку і чытальную залу.

2. Перадача білета іншым асобам забараняецца.

3. Выносіць кнігі з чытальні ў іншыя пакоі забараняецца.

4. Чытачы бібліятэкі нясуць матэрыяльную адказнасць за атрыманыя кнігі.

5. Уваход у чытальныя залы з друкаванымі выданнямі, якія не належаць бібліятэцы, з папкамі, партфелямі, сумкамі забараняецца.

IV. Аглушэнне звонкіх зычных на канцы слоў і перад глухімі, азванчэнне глухіх перад звонкімі, прыпадабненне шыпячых да свісцячых і свісцячых да шыпячых на пісьме не перадаецца. Для праверкі напісання літары зычнага гука трэба падабраць роднаснае слова або змяніць яго так, каб пасля невыразнага зычнага стаў галосны: *просьба — прасіць, казка — казаць, грыб — грыбы, у лыжцы — лыжачка* («Практыкум па беларускай мове»).

V. «Маленства край! Ты з намі да сканання...» — так гаварыў пра Навагрудчыну Адам Міцкевіч, наш зямляк, геніяльны паэт. Гаворачы пра Навагрудчыну, ён думаў не толькі пра той куток, дзе нарадзіўся, дзе прайшлі яго маленства і юнацтва, — ён думаў пра Беларусь. І Беларусь ганарыцца Міцкевічам. Кожнае лета наш Навагрудак шчыра вітае мноства гасцей, якія прыходзяць

Правообладатель Национальный институт образования

сюды, да Міцкевіча... Шмат мясцін Навагрудскага краю помняць вялікага паэта! Помніць яго ўся Беларусь *(Паводле Я. Брыля)*.

36. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго прыналежнасць да навуковага стылю.

Насельнікі вадаёмаў

Вадаёмы насяляе мноства відаў жывых арганізмаў. Рыбы, лічынкі некаторых насякомых (шыціка), малюскі (бяззубкі, смаўжы) жывуць у вадзе. Дыхаюць водныя жывёлы пры дапамозе жабраў растворaным у вадзе кіслародам. Насякомыя, малюскі і водарасці з'яўляюцца кормам для рыб, ракаў. Птушкі, што жывуць на балотах[л], жывяцца рыбамі, жабамі, насякомымі, водарасцямі. Буслы, качкі, кулікі прыстасаваны да жыцця ў водным асяроддзі. Вадаплаўныя птушкі маюць перапонкі паміж пальцамі ног. Іх пер'е не намакае ў вадзе, таму што змазана тлушчам. Яны добра ныраюць і могуць здабываць сабе корм у вадзе *(«Сусвет»)*.

Прааналізуйце сэнсава-стылістычную ролю назоўнікаў і дзеясловаў у тэксце. Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання ў тэксце назоўнікаў (у тым ліку ў форме множнага ліку), а таксама дзеясловаў у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу.

Разгледзьце ілюстрацыю да тэксту. Назавіце тых насельнікаў вадаёмаў Беларусі, якіх вы пазналі. Дапоўніце спіс назвамі вадаплаўных птушак.

37. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, абгрунтуйце сваю думку.

Прыём у школу для асваення адукацыйнай праграмы агульнай сярэдняй адукацыі на III ступені агульнай сярэдняй адукацыі ажыццяўляецца на падставе заявы на імя дырэктара школы і наступных дакументаў: пасведчання аб агульнай базавай адукацыі; даведкі аб паспяховасці, даведкі аб навучанні (акадэмічнай

Правообладатель Национальный институт образования

даведкі) — для асоб, адлічаных з установ, якія забяспечваюць атрыманне прафесійна-тэхнічнай або сярэдняй спецыяльнай адукацыі; даведкі аб стане здароўя, медыцынскай карты. Рашэнне[с] аб залічэнні для навучання ў адпаведным класе на III ступені агульнай сярэдняй адукацыі афармляецца загадам дырэктара школы не пазней за 31 жніўня... *(З Правіл унутранага распарадку для навучэнцаў).*

● Выпішыце з тэксту моўныя сродкі, уласцівыя гэтаму стылю:

а) спецыяльная лексіка: *заява, даведка,* ... ;

б) пераважнае выкарыстанне назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў: *прыём, асваенне,* ... .

38. Прачытайце ўзор стылістычнага разбору тэксту (практ. 37). Дакажыце, што гэта тэкст-разважанне. Знайдзіце ў ім тэзіс, доказ тэзісу і вывад.

Гэты тэкст належыць да афіцыйнага стылю.

Па-першае, ён выкарыстоўваецца ў галіне справаводства, заканадаўства.

Па-другое, у ім вырашаецца задача, характэрная для афіцыйнага маўлення: даць канкрэтныя ўказанні, парады, прадпісанні, паведаміць пэўную інфармацыю.

Па-трэцяе, галоўнымі прыметамі гэтага тэксту з'яўляюцца дакладнасць і дэталёвасць выкладу, адсутнасць эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці.

Па-чацвёртае, у тэксце выкарыстоўваецца спецыяльная лексіка (напрыклад: *заява, даведка, пасведчанне, прафесійна-тэхнічная або сярэдняя спецыяльная адукацыя*), пераважаюць назоўнікі, у тым ліку ўтвораныя ад дзеясловаў *(прыём, асваенне, рашэнне, навучанне, залічэнне...)*, сказы ўскладненай будовы і г. д.

Усе названыя прыметы ўласцівы афіцыйнаму стылю. Значыць, прапанаваны тэкст адносіцца да афіцыйнага стылю.

39. Выпішыце з любога вучэбнага дапаможніка для VII класа прыклад тэксту навуковага стылю. Падкрэсліце ў ім характэрныя для гэтага стылю моўныя сродкі.

Правообладатель Национальный институт образования

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

Дзеяслоў

§ 7. Дзеяслоў як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

40. Прачытайце верш, устаўляючы прапушчаныя словы — назвы месяцаў.

Год і яго сыны

Ма́е год сыноў — дванаццаць.
Як асілкі ўсе яны.
Па чарзе ідуць на працу —
Не лянуюцца сыны.
... воды ў рэках студзіць,
... снег мяце ў сумёт,
... прадвесне будзіць,
... сплаўляе лёд.
... сяўбу распачынае,
... выкасіць лугі,
... колас налівае
Зернем[м] поўным і тугім.

... ураджай збірае —
Жне і возіць ярыну*.
Бульбу ... капа́е,
Сее ў полі збажыну.
Што рабіць, ... знае —
Агароднік-ільнавод —
Буракі з палёў збірае,
Лён адвозіць на завод.
... услаў дубровы
Лісцем жоўтым, залатым,
... возіць з лесу дровы,
На рацэ кладзе масты.

З. Пучынскі.

Раскрыйце лексічнае значэнне слова *прадвесне*.

Назавіце словы, якія абазначаюць дзеянне. На якія пытанні яны адказваюць? Да якой часціны мовы адносяцца?

- Знайдзіце ў вершы сказ, які адпавядае схеме:
[——— ═══], [——— ═══], [——— ═══], [——— ═══].

Запішыце гэты сказ, устаўляючы прапушчаныя словы. Вызначце час ужытых у сказе дзеясловаў.

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеяслоў — гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне і адказвае на пытанні **ш т о р а б і ц ь? ш т о з р а б і ц ь?**

Дзеясловы змяняюцца па часах, асобах (у цяперашнім і будучым часе), ліках, родах (у прошлым часе).

У сказе дзеяслоў звычайна бывае выказнікам: ***Блiснулi*** *маланкі,* ***палілí*** *дажджы* (А. Русецкі).

41. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу ён належыць? Абгрунтуйце сваю думку.

Смелая вавёрачка

Аднекуль наляцеў вецер. Трывожна зашумеў лес.[сн] Па небе сунулася чорная хмара. Раскацiста ўдарыў гром. Блiснула маланка. I раптам лiнуў цёплы дождж.

Стаю пад елкаю. Побач — кошык з грыбамi. Наверсе паблiскваюць карычневымi капялюшыкамi тры баравiчкi-прыгажуны.

Праз некаторы час дождж пацiшэў. Тонкiя нiткi яго аслаблi i ледзьве прабiвалiся да зямлi. Я нагнуўся, каб узяць кошык i пайсцi дамоў, але так i застыў ад здзiўлення[м]. У кошыку, на грыбах, сядзела маладая вавёрачка! У пярэднiх лапках яна трымала баравiчок i смела пaглядала на мяне круглымi вочкамi-пацеркамi.

Я зразумеў, у чым справа, i засмяяўся. А вавёрачка з баравiчком у лапках скокнула з кошыка.

— Якая ж ты смелая! — сказаў я вавёрачцы. — Нi дажджу, нi мяне не пабаялася! Пакуль я стаяў пад ялiнаю, ты да зiмы рыхтавалася *(Паводле Я. Галубовiча)*.

Выпiшыце з тэксту па 2-3 дзеясловы, якiя абазначаюць: а) фiзiчныя дзеяннi *(маляваць, апранаць...)*; б) рух, перамяшчэнне ў прасторы *(бегчы, плаваць...)*; в) стан чалавека цi прыроды *(радавацца, спаць...)*; г) маўленчую, разумовую дзейнасць *(гутарыць, думаць...)*.

Дайце iмя герою апавядання. Вусна перакажыце тэкст ад 3-й асобы, карыстаючыся выпiсанымi дзеясловамi як апорнымi словамi.

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе з простай мовай.

Правообладатель Национальный институт образования

42. Прачытайце схемы. Ад назваў музычных інструментаў утварыце дзеясловы, якім адпавядаюць прыведзеныя значэнні.

Дзьмучы ў … , прымушаць яе гучаць.

Перан. Распаўсюджваць чуткі.

Біць у … .

Перан. Гучна, без майстэрства іграць на якім-небудзь інструменце.

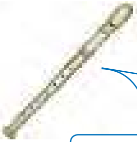

Іграць на … .

Перан. Надаедліва, аднастайна паўтараць адно і тое ж.

З адным дзеясловам (на выбар) складзіце і запішыце два сказы, каб гэты дзеяслоў ужываўся ў прамым і пераносным значэннях. Падкрэсліце дзеясловы згодна з іх сінтаксічнай роляй.

43. Прачытайце верш. Ці згодны вы з тым, што му́зыка «размаўляе без слоў»? Абгрунтуйце сваю думку.

ла́шчыць

Му́зыка

Му́зыка лашчыць душу,
Можа яна нагадаць
Ветру асенняга шум,
Звон ручая,
Спеў салаўя,

Можа яна перадаць
Крык, цішыню,
Глыбіню, вышыню,
Лёт матылькоў і арлоў…
Хораша так размаўляе без слоў.

В. Жуковіч.

Знайдзіце ў вершы назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні. Падбярыце да іх аднакаранёвыя дзеясловы. Запішыце словы парамі, абазначце корань. Раскрыйце лексічныя значэнні слоў *му́зыка* і *музы́ка*.

44. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Я загледзеўся на шмат*(?)*колерную палітру верасня. Арабінка гарыць ярка*(?)*чырвонымі пералівамі. Хваліцца зол..там піжма. Д..манструе свае пл..ды яркая шыпшына. Кв..цістае лісце

Правообладатель Национальный институт образования

ўслала з..млю пад клёнамі. *(Не)*звычайны жывапісны арнамент упрыгожыў узлесак. Мохавае б..лотца запр..шае паласавацца журавінамі і брусніцамі *(Паводле М. Бусько)*.

Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце дзеясловы, ужытыя ў пераносным значэнні. Укажыце іх час і лік.

§ 8. Правапіс *не (ня)* з дзеясловамі

45. Прачытайце прыказкі.

1. Лішняга і свінні не ядуць. 2. На двух конях верхам не паедзеш. 3. Лыжкай акіян не вычарпаеш. 4. У няўмекі рукі не баляць. 5. Ліхтаром пушчы не асвеціш. 6. За багацце розуму не купіш.

Якія з прыказак маюць наступны сэнс:
‘паўпраўдай, непрызнаннем не абыдзешся’;
‘немагчыма чым-небудзь мізэрным справіцца з чымсьці вялізным’?
Як пішацца ***не*** з дзеясловамі?

Не з дзеясловамі пішацца **асобна:** *не заўважыў*, *не спыняцца*.

Не (ня) пішацца **разам:**

- з дзеясловамі, якія без ***не (ня)*** не ўжываюцца: *нездаровіцца*, *няволіць*;
- у прыстаўцы ***неда-***, якая абазначае неадпаведнасць норме: *недаацэньваць* (ацэньваць ніжэй, чым належыць), *недавыканаць* (выканаць менш за норму).

46. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс ***не*** з дзеясловамі.

1. Ніхто *(не)*заступіўся за Шурку, ніхто шчыра *(не)*пацікавіўся, як а*(д/т)*былося ўсё на самай справе *(А. Васілевіч)*. 2. Дз..дуля л..жаў на канапе, накрыўшыся старым кажушком: апошнія дні яму *(не)*здаровілася *(А. Якімовіч)*. 3. Яшчэ адну

Правообладатель Национальный институт образования

ноч Вераніка *(не)*даспала: *(не)*давала супакоіцца ўбачанае *(В. Жуковіч)*. 4. Іван *(не)*даслухаў, пав..рнуўся і вы..шаў з класа[сн] *(Г. Далідовіч)*. 5. Доўга сядзець у палаце, *(не)*пакоіць хвópага дзяжурны доктар не дазваляў *(А. Пальчэўскі)*.

Звярніце ўвагу!

Трэба адрозніваць дзеясловы з прыстаўкай ***неда-*** ад дзеясловаў з часціцай ***не*** і прыстаўкай ***да-***.

Дзеясловы з прыстаўкай *неда-* маюць значэнне непаўнаты: ***неда**гледзець* (‘праявіць недастаткова ўвагі пры наглядзе за кім-небудзь, чым-небудзь’); ***неда**ядаць* (‘есці недастаткова, дрэнна харчавацца’).

Дзеясловы з часціцай ***не*** і прыстаўкай ***да-*** абазначаюць не даведзенае да канца дзеянне: ***не да**глядзець фільм* (‘не скончыць прагляд’), ***не да**есці кашы* (‘не з’есці да канца’).

47. Размяркуйце словазлучэнні на групы ў залежнасці ад таго, як пішацца ***не*** з дзеясловамі. Запішыце, раскрываючы дужкі.

*(Не)*даацэньваць працаўніка, *(не)*дагуляць партыю ў шахматы, *(не)*дагледзець качанят, *(не)*даглядзець спектакль, *(не)*данесці рэчы да вагона, пастаянна *(не)*дасыпа́ць, *(не)*даесці яечню, *(не)*давыканаць план, *(не)*дазваніцца ў канцылярыю.

У першым складзе перад націскам гук [э] ў часціцы ***не*** вымаўляецца як [а]: [*н’а*] *про́сіць*, [*н’а*] *ска́рдзіцца*.

48. Прачытайце тэкст, правільна вымаўляючы ***не*** перад дзеясловамі. Растлумачце сэнс загалоўка.

Глушцовая замова*

Калі пачуеш глушцовую песню, тады спасцігнеш мову травы і дрэў, звяроў і птушак. А хто ў гэта *(не)*верыць, няхай паспрабуе знайсці такаві́шча*. Тады пераканаецца сам.

Правообладатель Национальный институт образования

Толькі *(не)*забывайце гл..дзець пад ногі, бо глухаркі ладзяць гнёзд.. пад ядлоўцам* ці кашлатай ялінкай. У к..нцы красавіка там з’яўляюцца птушанят.. . Пакуль яны *(не)*паднімуцца на крыло, у малых шмат ворагаў: і лісіца, і рысь, і куніца.

Але ніводзін драпежнік *(не)*зможа спыніць глушцовую замову. Бо ў ёй — просьба[сл], каб паднімаліся да неба лясы і пушчы, каб там заўсёды гаспадарылі лясныя дзеці *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Растлумачце правапіс ***не*** з дзеясловамі.

Спішыце другі абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм, які мае значэнне ‘ўзляцець, паляцець’.

49. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс ***не*** з дзеясловамі».

50. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя дзеясловы, запішыце.

1) зорак з неба не … ;
2) вадой не … ;
3) не … на парог;
4) не … з галавы;
5) калом не … .

а) ‘вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам’;
б) ‘пастаянна прысутнічае ў свядомасці, не забываецца’;
в) ‘ма́е сярэднія здольнасці, не вылучаецца незвычайным талентам, розумам’;
г) ‘ніякім чынам не прымусіш каго-небудзь аказацца дзе-небудзь’;
д) ‘не прымаць у сваім доме, не дазваляць заходзіць у свой дом’.

Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

Для даведкі: *выходзіць, хапа́е, загоніш, пускаць, разальеш.*

З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце сказы. Запішыце іх, падкрэсліце фразеалагізмы згодна з сінтаксічнай роляй.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 9. Неазначальная форма дзеяслова, яе сінтаксічная роля

51. Прачытайце тэкст. Чаму возера Доўгае атрымала такую назву?

Возера Доўгае, што ў Глыбоцкім раёне Віцебскай вобласці, самае глыбокае з усіх беларускіх азёр. На першы погляд нічым адметным яно не вылучаецца. Даўжыня — 6 кіламетраў, шырыня ледзь дасягае 700 метраў. Затое глыбіня — аж 53,7 метра! Каб па-сапраўднаму яе ацаніць, варта зірнуць на дваццаціпавярховы дом. Ці знойдуцца ахвотнікі нырнуць у такую прорву, нават з аквалангам? Без вадалазнага[сл] касцюма наогул не варта лезці — замерзнуць можна! *(Паводле У. Ягоўдзіка).*

Знайдзіце ў тэксце дзеясловы ў неазначальнай форме. На якія пытанні яны адказваюць? Ці можна вызначыць час, лік, асобу гэтых дзеясловаў? Якія суфіксы маюць дзеясловы ў неазначальнай форме?

● Вызначце разрады ўжытых у тэксце лічэбнікаў паводле будовы.

Дзеясловы ў неазначальнай форме адказваюць на пытанні **што рабіць? што зрабіць?** Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў) — гэта яго пачатковая форма.

Інфінітыў толькі называе дзеянне, але не мае форм часу, асобы, ліку.

Дзеясловы ў неазначальнай форме маюць суфіксы ***-ць***, ***-ці***, ***-чы***: *спява**ць***, *вез**ці***, *стрыг**чы***.

Калі да суфікса ***-ць*** далучаецца марфема ***-ся*** (яна называецца постфіксам), то пішацца ***цца***: *віта**цца***, *лячы**цца*** (у спалучэнні ***цца*** першая літара ***ц*** з'яўляецца суфіксам інфінітыва, спалучэнне літар ***ца*** — постфіксам).

52. Выпішыце сказы з дзеясловамі ў неазначальнай форме. Абазначце суфіксы інфінітываў.

1. Нас вучылі больш маўчаць і слухаць *(Э. Луканскі).* 2. Некаторы[м] час яны маўчаць *(Я. Колас).* 3. Кравец сапраўды адчуў, што яму трэба куды-небудзь выходзіць з дому *(К. Чорны).* 4. Праз некалькі дзён абмялелая рэчка выходзіць з берагоў і ператвараецца

Правообладатель Национальный институт образования

ў вялікае возера *(У. Ягоўдзік)*. 5. Валодзю са сцэны праводзіць гром воплескаў *(А. Васілевіч)*. 6. Праводзіць абоз павінен быў Алесь *(У. Караткевіч)*.

Разбярыце па саставе слова *праводзіць*: а) як інфінітыў; б) як дзеяслоў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу.

Дзеясловы ў неазначальнай форме могуць быць любым членам сказа:

- дзейнікам: ***Збіраць*** *суніцы — свята, а не работа* (У. Ягоўдзік);
- выказнікам: *Працаваць — краіну* ***мацаваць*** (Прыказка);
- дапаўненнем: *Густы ельнік яшчэ болей перашкаджаў* (ч а м у?) *ісці* (Я. Маўр);
- азначэннем: *Лабановіч падáў яму знак* (я к і?) ***спыніцца, маўчаць*** *і* ***слухаць*** (Я. Колас);
- акалічнасцю: *Дзядзька Марцін, Андрэй і Якуб выйшлі на двор* (з я к о й м э т а й?) ***агледзець*** *гаспадарку* (Я. Колас).

53. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце дзеясловы ў неазначальнай форме як члены сказа.

1. Мяне бац..ка вучыў араць, к..сіць *(У. Ліпскі)*. 2. Рыбакі старанна вымыліся і палезлі на бер..г адз..вацца і падлічваць трафеі *(Я. Колас)*. 3. Дзетак у*(з/с)*гадаваць — не грыбоўназбіраць *(Прыказка)*. 4. Спачатку было ў мяне толькі жада*(н/нн)*е вандраваць і фатаграфаваць (*У. Цвірка*). 5. Ну як у гэты край мне *(не)*улюбіцца? Ну як б..розак тых *(не)*абдымаць? *(А. Данільчык)*.

54. Прачытайце тэкст. Дайце загаловак, які перадаваў бы яго асноўную думку. Якую ролю ў тэксце выконваюць дзеясловы?

Мяч з сілай урэзаўся ў крыжавíну* варот, падскочыў пару разоў і паволі пакаціўся насустрач. А потым, як заварожаны, спыніўся на белай адмецíне — пенальці! Варатар, які не дацягнуўся да мяча ў адчайным кідку, бяссільна ляжаў ля штангі. Абаронцы застылі, бо ведалі, што гэты не прамахнецца, такі момант не прапусціць. Суддзя[ф] паднёс свісток да губ.

Правообладатель Национальный институт образования

Такі мяч можна было забіць па-рознаму. Тры думкі мільганулі ў г..лаве. Можна было па*(д/т)*хапіць мяч і рыўком уварвац..а з ім у сетку. Можна было н..гой лё..ка накіраваць мяч у пусты.. в..роты, пусціць яго нават па цэнтр.. — н..хто *(не)*пераг..родзіць яму д..рогу. Гэты.. два шляхі самыя лё..кія і надзейныя.[сн] Але Вадзік х..цеў забіць з шыкам, з сілай прыкласціся да мяча, укалаціць эфектна, каб сетка спружынна а*(д/т)*кінула стракатае ядро назад. Такіх ударaў і чакае стады..н. Таму дзве першы.. думкі імгненна зніклі. Вадзік паскорыў бег і з сілай замахнуўся правай н..гой *(Паводле А. Камароўскага)*.

Спішыце другі абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Абазначце суфіксы дзеясловаў у неазначальнай форме. Якія дзеясловы ў неазначальнай форме перадаюць рухі футбалістаў падчас гульні?

пена́льці

55. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

В футбольную секцию можно записаться уже в 5—6 лет. Нужно уметь бегать, не бояться столкновений и быть очень ловким.

Чтобы совершенствоваться в игре, придётся улучшать физическую форму, отрабатывать комбинации и технические приёмы. В футболе необходим «точный глаз», чтобы уметь правильно оценивать ситуацию прежде других.

Футболисты не имеют права играть руками, хватать противника за майку, толкать его, бить по ногам. Эти нарушения судья наказывает штрафным ударом или пенальти *(По С. Герену)*.

Слоўнік

прежде других — *раней за іншых*
придётся — *давядзецца, прыйдзецца*
совершенствоваться — *удасканальвацца*
столкновение — *сутыкненне*
толкать — *штурхаць*

Запішыце па-беларуску абзац, змест якога адпавядае малюнку. Абазначце суфіксы дзеясловаў у неазначальнай форме.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 10. Асабовыя і безасабовыя дзеясловы (азнаямленне)

56. Прачытайце скорагаворкі. Вывучыце адну з іх на памяць і запішыце.

Над возерам вецер лятае,
На хвалях лілеі люляе.

На густых кустах парэчкі
Чырванеюць каля рэчкі.
М. Пазнякоў.

Вызначце час, асобу і лік дзеясловаў, ужытых у скорагаворках.

Асабовыя дзеясловы паказваюць, хто ўтварае дзеянне.

Дзеясловы 1-й асобы паказваюць, што дзеянне ўтварае той, хто гаворыць: *я частую, мы частуем*.

Дзеясловы 2-й асобы паказваюць, што дзеянне ўтварае той, з кім гавораць: *ты частуеш, вы частуеце*.

Дзеясловы 3-й асобы паказваюць, што дзеянне ўтварае той, пра каго гавораць: *ён частуе, яны частуюць*.

57. Прачытайце тэкст. У якім сказе заключаецца яго асноўная думка? Як вы яе разумееце?

Мой шлях бяжыць на Віцебшчыну, у край незлічоных рэк і азёр, дзе мне пашчасціла знайсці сапраўдны райскі куточак. Дыбаў я, дыбаў, як даўней казалі, і надыбаў на возера Гарнасвечча. Адна назва чаго варта! Таямніца з таямніц! За возерам, на пагорку, стаіць вёсачка. Адразу за ёй — рэчка Ула. Крочу да стромкага рачнога берага. Пасярод крутога схілу, у густым хмызняку[м], хаваецца крыніца. Я сам знайшоў да яе сцежку. Тут вельмі смачная вада. Асабліва калі п’еш адзін, атулены з усіх бакоў травой і галінкамі крушыны. Іду сюды — нікога з сабой не клічу і за руку не цягну. Кожны з нас у жыцці павінен сам знайсці сваю крыніцу *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Выпішыце з тэксту дзеясловы, у якіх можна вызначыць асобу. Укажыце асобу і лік гэтых дзеясловаў.

У тэкстах якога стылю можа ўжывацца дзеяслоў *дыбаць*? Падбярыце да яго сінонімы.

Паспрабуйце раскрыць таямніцу назвы возера Гарнасвечча.

Правообладатель Национальный институт образования

Звярніце ўвагу!

Асобу дзеяслова можна вызначыць толькі ў цяперашнім і будучым часе.

58. Прачытайце тэкст. Якая з прыведзеных прыказак перадае яго асноўную думку?

1. Чым далей у лес, тым болей дроў.
2. У страху вочы па яблыку.
3. Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць.

З кім такое не здаралася! Блукаеш па лесе, паціху збіраеш грыбы. Потым азірнешся — і замрэш ад страху. Хтосьці[м] за табой цікуе! Вунь ён схаваўся пад цёмныя шаты яліны.

Павернеш туды, а ў твар тыркаюць галінкі. Раптам зачэпішся за карэнне. Кошык — з рукі, грыбы — пад ногі.

Нарэшце прыбяжыш, куды хацеў. Стаіш і не верыш вачам. Каля яліны не жывая істота, а спарахнелы корч, падобны да зморшчанага дзеда. Вось кручкаваты нос, злосна скрыўлены рот, сівая барада з моху *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Дзеясловы ў форме якой асобы пераважаюць у тэксце? Як вы лічыце: гэтыя дзеясловы абазначаюць дзеянні канкрэтнага чалавека ці любой асобы?

Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм, які мае значэнне ‘вельмі здзіўляцца, убачыўшы што-небудзь нечаканае’.

Разгледзьце фотаздымак. Якая частка тэксту яму адпавядае? Да якога тыпу маўлення належыць гэта частка тэксту? Вусна перакажыце яе.

Звярніце ўвагу!

Дзеясловы ў форме 2-й асобы могуць абазначаць дзеянні любога чалавека: *Добра **працуеш** — павагу **маеш**. За вялікім **паганішся** — і малое **згубіш*** (Прыказкі).

У такіх выпадках выказванне мае абагульнены сэнс.

59. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак, які перадаваў бы тэму тэксту.

На вуліцы пац..мнела. Нал..цеў вецер, загуло навакол..е. Хмары навіслі над самай з..млёй. Зашумеў дож.. . Раз-пораз

Правообладатель Национальный институт образования

цемру ра..колвала маланка. Паветра сатр..сала ад гром.. . Потым яшчэ доўга і злосна грукала на небе *(Паводле І. Пяшко)*.

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары.

Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Вызначце час і род дзеясловаў-выказнікаў.

У якіх сказах дзеясловы-выказнікі абазначаюць дзеянні, што адбываюцца без дзеючай асобы (прадмета)?

раз-по́раз

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянні, якія адбываюцца самі па сабе, без дзеючай асобы (прадмета). У сказах з безасабовымі дзеясловамі не можа быць дзейніка: *Ужо добра* ***сцямнела*** (Я. Галубовіч). ***Пасвяжэла***, ***пацягнула*** *ветрыкам* (Г. Далідовіч).

Безасабовыя дзеясловы не змяняюцца па асобах і ліках. У цяперашнім і будучым часе яны маюць форму 3-й асобы адзіночнага ліку: *світае*; у прошлым часе — форму ніякага роду адзіночнага ліку: *світала*.

Безасабовыя дзеясловы могуць утварацца ад асабовых пры дапамозе постфікса ***-ся (-ца, -цца)***: *спала — спала****ся****, жыве — жыве****цца***.

60. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце безасабовыя дзеясловы, вызначце іх час.

1. З вады раптам пац..гнула прах..лодай, мне падалося, што асе*(н/нн)*яе сонейка ўжо *(не)*выгл..не да веч..ра *(М. Бусько)*. 2. Яшчэ з ганка абдало свежым паветрам, прыемна казытнула ў твар *(А. Зэкаў)*. 3. Неўзабаве пац..плела, дыхнула в..сной, на пол.. з'явіліся праталіны *(В. Гурскі)*. 4. Веч..рам задажджыла[c] *(Я. Галубовіч)*. 5. Дома, у бац..коўскай хаце, мне *(не)*с..дзелася *(А. Бадак)*.

61. З прыведзенымі дзеясловамі складзіце па два сказы, каб гэтыя дзеясловы ўжываліся як асабовыя і як безасабовыя.

У з о р: *пахне — Паветра пахне скошанай травой. У хаце пахне пірагамі.*

Прыпякала, дзьме, грымела, цямнее.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 11. Пераходныя і непераходныя дзеясловы (азнаямленне)

62. Прачытайце словазлучэнні. Пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага. Вызначце склон назоўнікаў.

памыць падлогу	дапамагчы бацькам
збіраць грыбы	увайсці ў кабінет
надрукаваць аб'яву	спрачацца з братам

Пры якіх дзеясловах назоўнікі ўжываюцца ў вінавальным склоне без прыназоўніка?

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое непасрэдна накіравана на прадмет. Пры пераходных дзеясловах назоўнікі ўжываюцца:

- у форме вінавальнага склону без прыназоўніка: ***вышываць*** (ш т о?) *кашулю*, ***разглядаць*** (к а г о?) *матылька*;
- у форме роднага склону без прыназоўніка: а) калі дзеянне пераходзіць на частку прадмета: ***насыпаць*** (ч а г о?) *цукру*, ***выпіць*** (ч а г о?) *кефіру*; б) калі перад дзеясловам ёсць адмоўная часціца ***не***: ***не чакаў*** (ч а г о?) *запрашэння*, ***не знайшоў*** (ч а г о?) *баравікоў*.

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое не накіравана непасрэдна на прадмет. Пры непераходных дзеясловах назоўнікі ўжываюцца ў форме ўскосных склонаў без прыназоўніка і з прыназоўнікам (акрамя вінавальнага і роднага склонаў без прыназоўніка): ***ганарыцца*** (ч ы м?) *перамогай*, ***жартаваць*** (з к а г о?) *з брата*.

63. Выпішыце сказы з пераходнымі дзеясловамі. Падкрэсліце дзеясловы як члены сказа.

1. Праз гадзіну ў падземны пераход метро ўбегла прыгожая ўсмешлівая дзяўчына *(А. Камароўскі)*. 2. Сонца выпіла апошнія лужынкі снегавой вады *(Я. Галубовіч)*. 3. Хлопчык адной рукой прыціскаў козачку да зямлі, а другой гладзіў па маленькай

Правообладатель Национальный институт образования

галоўцы, разглядаў рыжаватую плямістую поўсць *(В. Гурскі)*. 4. З дарогі мы збочылі на непрыкметную сцежку *(Р. Ігнаценка)*. 5. Пірог заўсёды ўпрыгожваў наш[м] стол *(Я. Сіпакоў)*. 6. Красавіцкі лес аж звінеў ад птушыных галасоў *(У. Ягоўдзік)*.

● Абазначце ў дзеясловах прыстаўкі.

64. Прачытайце тэкст, устаўляючы прапушчаныя назоўнікі ў форме вінавальнага склону. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.

Людзі будуюць ... для таго, каб здабываць з-пад зямлі розныя карысныя ... . У Беларусі самыя вядомыя з іх знаходзяцца ў Салігорску. Тут здабываюць калійную ... , якая дапамагае зямлі быць урадлівай.

У шахце сёння не толькі працуюць, але і адпачываюць. На глыбіні каля трохсот метраў размяшчаецца спелеалячэбніца (грэч. *speleon* — пячора). Яе наведвальнікі лечаць ... дыхання *(Паводле Л. Мінкевіч)*.

С л о в ы д л я д а в е д к і: *соль, шахты, хваробы, выкапні.*

Выпішыце з тэксту словазлучэнні «пераходны дзеяслоў + назоўнік».

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, раскрыйце значэнні слоў *спелеатурызм*, *спелеатэрапія*, *спелеолаг*. Да якой лексікі паводле паходжання (спрадвечна беларускай ці запазычанай) адносяцца гэтыя словы?

65. Прачытайце тэкст, ужываючы дзеясловы, што ў дужках, у форме цяперашняга часу. У якім сказе заключаецца асноўная думка тэксту?

Павуціна крыжавіка

Хітра і тонка *(плесці)* павуціну павук-крыжавік. Уверсе, між дрэў ці галін, ён *(замацоўваць)* сваю першую нітку. Пасля *(спускацца)* з ёй і *(раскалыхвацца)*, пакуль не захопіць бакавы ствол. Але самае цяжкае[ф] для яго — ту́га нацягнуць папярочку, каб сетка вібрыравала ад лёгкага дотыку. Калі аснова рамкі гатова, крыжавік *(пускаць)* радыяльныя* павуцінкі-промні, а пасля лёгка *(злучаць)* радыусы кругамі.

Правообладатель Национальный институт образования

Не ўсе ніткі, з якіх сплецена сетка, аднолькавыя. Пасярэдзіне, дзе *(сядзець)* павук, яны гладкія, сухія і шаўкавістыя. А далей ад цэнтра — клейкія, з мноствам вузельчыкаў *(Паводле А. Камароўскага)*.

Выпішыце з тэксту дзеясловы, якія перадаюць дзеянні павука, разам з залежнымі назоўнікамі. Падкрэсліце пераходныя дзеясловы.
Карыстаючыся выпісанымі словазлучэннямі як апорнымі, вусна перакажыце тэкст.
Разгледзьце фотаздымак. Чаму павук-крыжавік атрымаў такую назву?

§ 12. Зваротныя і незваротныя дзеясловы (азнаямленне)

66. Прачытайце сказы. Назавіце дзеясловы, якія заканчваюцца на ***-ся***.

1. Спелае жыта схіліла каласы *(М. Гарэцкі)*.

2. Бабуля прытуліла Алёнку да сябе *(В. Ткачоў)*.

3. Юная рабінка
Да акна схілілася
І да шкла галінкай
Тонкай прытулілася.
А. Данільчык.

Растлумачце розніцу ў лексічных значэннях слоў *схіліла — схілілася, прытуліла — прытулілася*.

Зваротныя дзеясловы — гэта дзеясловы з постфіксам -***ся***: *схаваў**ся**, знайшлі**ся***.

Незваротныя дзеясловы — гэта дзеясловы без постфікса -***ся***: *схаваў, знайшлі*.

У інфінітыве, а таксама ў формах 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу постфікс -***ся*** пераходзіць у -***ца*** (-***цца***): *хваляваў**цца**, хвалю**е**цца**, хвалю**юц**ца***.

Сярод зваротных дзеясловаў ёсць такія, якія не маюць адпаведных незваротных: *баяц**ца**, прачнуц**ца**, смяяц**ца*** і інш.

Правообладатель Национальный институт образования

67. Размяркуйце зваротныя дзеясловы на групы ў залежнасці ад значэнняў. Запішыце іх.

Радавацца, кусацца, абувацца, пасварыцца, мыцца, бадацца, крыўдзіцца, прычэсвацца, сустракацца, калоцца, шаптацца, спалохацца.

1. Дзеянне, накіраванае на самога сябе: ... .
2. Сумеснае дзеянне дзвюх ці некалькіх асоб: ... .
3. Пачуцці, перажыванні: ... .
4. Уласцівасці рэчаў, жывых істот: ... .

З двума дзеясловамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

68. Прачытайце тэкст. Як вы разумееце сэнс выказвання «Чысціня — у характары беларусаў»?

Калі ў замежных турыстаў пытаюц..а, за што ім падабаец..а Беларусь, яны амаль заўсёды адзначаюць[с] чысціню ..уліц нашых г..радоў. Не многі.. краіны могуць ганарыц..а тым, што яны такі.. акуратны.. і дагледжаны.., як Беларусь. Чысціня — у характ..ры беларусаў. Нам падабаец..а, каб вакол было прыгожа *(Паводле Л. Мінкевіч)*.

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Падкрэсліце зваротныя дзеясловы. Якія з іх не маюць адпаведных незваротных?

Якія рысы характару, на вашу думку, уласцівыя беларусам? Складзіце вуснае выказванне тыпу разважання на тэму «Мы, беларусы, мы — народ такі» *(Р. Барадулін)*.

69. Прачытайце народныя прыкметы, звязаныя з надвор'ем, утвараючы ад дзеясловаў, што ў дужках, зваротныя дзеясловы.

1. Калі ластаўкі то высока ў неба *(падымаюць + **-ся**)*, то ўніз *(кідаюць + **-ся**)*, навальніца будзе. 2. Калі пры набліжэнні[м] навальнічных воблакаў пчолы не *(хаваюць + **-ся**)* у вуллі, дажджу не будзе. 3. Калі мурашкі *(перасяляюць + **-ся**)* на высокае месца, быць лету дажджліваму. 4. Гракі *(уюць + **-ся**)* высока чародамі і *(спускаюць + **-ся**)* імкліва на зямлю — да дажджу. 5. Калі птушкі з поўдня *(вяртаюць + **-ся**)* чародамі, вясна дружнай будзе.

Правообладатель Национальный институт образования

Выпішыце са сказаў зваротныя дзеясловы. Абазначце ў іх канчаткі і постфіксы.

У якім значэнні ў апошнім сказе ўжыты прыметнік *дружны*: а) ‘звязаны дружбай, узаемнай дапамогай, выручкай’; б) ‘які адбываецца адначасова, сумесна, бурна’?

70. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак, які перадаваў бы тэму тэксту.

У к..нцы лістапад.., калі на парозе зіма, м..дзведзі залазяць у б..рлогу. Яна робіцца ў дрымучым лес.. . Пад вываратнем выкопваецца яма, засцілаецца мя..кім гал..ём, сухою лістотаю і мохам. Зверху накладваецца шмат гал..я. На яго напа́дае снег, утворыцца в..лікая гурба[л] — і ўнутры цёпла. Здагадацца, што гэта б..рлога, можна толькі па тым, што над гурбай праз адтуліну падымаецца па́ра. Гэта дыхае м..дзведзь *(Паводле А. Жука)*.

Запішыце тэкст, замяняючы, дзе гэта магчыма, зваротныя дзеясловы адпаведнымі незваротнымі. Устаўце прапушчаныя літары.

Узор: *У мядзведзіцы* ***нарадзіліся*** *медзведзяняты. — Мядзведзіца* ***нарадзіла*** *медзведзянят.*

Раскрыйце сэнс выразу *на парозе зіма*.

§ 13. Трыванні дзеяслова

71. Прачытайце сказы. Пастаўце пытанні да дзеясловаў.

Званіў тэлефон на стале *(І. Шамякін)*.

Мы ішлі вуліцамі пустога горада *(У. Караткевіч)*.

Апошнім часам стары князь дужа хварэў *(В. Шырко)*.

Тэлефон зазваніў надрывіста і трывожна *(А. Якімовіч)*.

Хлопцы пайшлі ў арэхі *(І. Навуменка)*.

Пятро прастудзіўся і захварэў *(І. Шамякін)*.

Якія дзеясловы абазначаюць незакончанае дзеянне? На якія пытанні яны адказваюць?

Якія дзеясловы абазначаюць законченае дзеянне? На якія пытанні яны адказваюць?

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеясловы **незакончанага трывання** абазначаюць незакончанае дзеянне, якое адбываецца, адбывалася ці будзе адбывацца, і адказваюць на пытанні што рабіць? што раблю? што рабіў? што буду рабіць?: *паўтараць, паўтараю, паўтараў, буду паўтараць.*

Дзеясловы **закончанага трывання** абазначаюць закончанае дзеянне, якое адбылося ці адбудзецца, і адказваюць на пытанні што зрабіць? што зрабіў? што зраблю?: *паўтарыць, паўтарыў, паўтару.*

72. Прачытайце тэкст. Якой сувяззю — паслядоўнай ці паралельнай — звязаны сказы ў кожным абзацы?

У вёсцы шумна: дзеці робяць снежную бабу. Уваткнулі ёй у галаву вугольчыкі — атрымаліся вочы. Усадзілі моркву — і ажыла баба: чырванее нос, як у чалавека. З морквы таксама прыладзілі **вусны**, паставілі дзіравае вядро на галаву, далі палку з венікам у рукі. Стаіць баба, смяецца. Рагочуць дзеці з яе, бегаюць вакол, весяляцца.

Не заўважылі **малыя**, як вечар наступіў, пацямнела. Пабеглі яны дадому. А заўтра зноў прыйдуць сюды гуляць *(Паводле В. Гурскага)*.

Выпішыце з тэксту дзеясловы, размяркоўваючы іх на групы ў залежнасці ад трывання.

- Да якіх часцін мовы належаць выдзеленыя словы? Прывядзіце прыклады, каб гэтыя словы выступалі ў ролі іншых часцін мовы.

73. Прачытайце схемы. Дайце ім назвы.

Дзеясловы незакончанага трывання *(маляваць)*

- **цяперашні час** *(малюю)*
- **прошлы час** *(маляваў)*
- **будучы складаны час** *(буду маляваць)*

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеясловы закончанага трывання (*намаляваць*)	
прошлы час (*намаляваў*)	**будучы просты час** (*намалюю*)

Формы якога часу маюць дзеясловы незакончанага трывання? Закончанага трывання?

Ад дзеясловаў *думаць, прыдумаць, чысціць, пачысціць* утварыце і запішыце магчымыя формы часу.

Суадносныя пары трывання ўтвараюцца пры дапамозе:

- **прыставак:** *жаць* — ***з****жаць, маляваць* — ***на****маляваць*;
- **суфіксаў** *-ну-, -ва-, -іва- (-ыва-), -оўва- (-ёўва-), -а- (-я-)*: *крычаць* — *крык****ну****ць, засеяць* — *засей****ва****ць, атрымаць* — *атрымл****іва****ць, раз'яднаць* — *раз'ядн****оўва****ць, адчыніць* — *адчын****я****ць*;
- **чаргавання ў корані:** *адабраць* — *адбіраць, назваць* — *называць*;
- **змены месца націску:** *вы́клікаць* — *выклікáць, рассы́паць* — *рассыпáць*.

Звярніце ўвагу!

Пры далучэнні да дзеяслова незакончанага трывання прыстаўкі можа ўтварацца:

а) дзеяслоў закончанага трывання (лексічнае значэнне дзеяслова пры гэтым не мяняецца):

шыць — ***с****шыць, везці* — ***пры****везці*;

б) дзеяслоў з іншым лексічным значэннем:

шыць — ***пера****шыць, везці* — ***пад****везці*. У гэтым выпадку дзеясловы не ўтвараюць трывальнай пары.

Правообладатель Национальный институт образования

74. Утварыце і запішыце трывальныя пары дзеясловаў па ўзоры.

1. Узор: *сеяць* — ***па**сеяць.*

Мыць, абедаць, дзяліць, будзіць.

2. Узор: *высыхаць* — *высах**ну**ць.*

Навісаць, раскісаць, вымярзаць, адмакаць.

3. Узор: *акругліць* — *акругл**я**ць.*

Далучыць, адступіць, рашыць, замяніць.

4. Узор: *пераадолець* — *пераадоль**ва**ць.*

Замазаць, падпісаць, заказаць, выканаць.

5. Узор: *параўнаць* — *параўн**оўва**ць.*

Выкарыстаць, аб'яднаць, заслужыць, падслухаць.

75. Прачытайце тэкст, устаўляючы прапушчаныя дзеясловы.

Навучыўся лічыць

Сымонка ходзіць у дзіцячы сад.
Аднаго разу па дарозе дамоў хлопчык … маме:
— А я ўжо лічыць навучыўся!
— Што ж ты, сынок, можаш палічыць? — … маці.
— Усё, што хочаш! — … Сымонка.
Убачыла маці на плоце чараду вераб'ёў і … :
— Гэтых[м] птушак можаш палічыць?
— Магу. Толькі ты спужай іх, каб паляцелі. Як застанецца пяць, тады палічу (*Паводле М. Залескага*).

Словы для даведкі: *адказаць, пахваліцца, спытаць, пацікавіцца.*

Выпішыце з тэксту сказы з простай мовай. Вызначце трыванне і час ужытых у іх дзеясловаў.

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе са звароткам.

У мове ёсць дзеясловы, якія ўказваюць на працэс маўлення: *гаварыць, казаць, паведаміць* і інш. Прывядзіце прыклады дзеясловаў маўлення, што дадаткова перадаюць эмоцыі: *крычаць, бурчаць...*

Правообладатель Национальный институт образования

§ 14. Правапіс дзеясловаў з суфіксамі *-ава- (-ява-)*, *-ыва- (-іва-)*, *-ва-*

76. Прачытайце схемы.

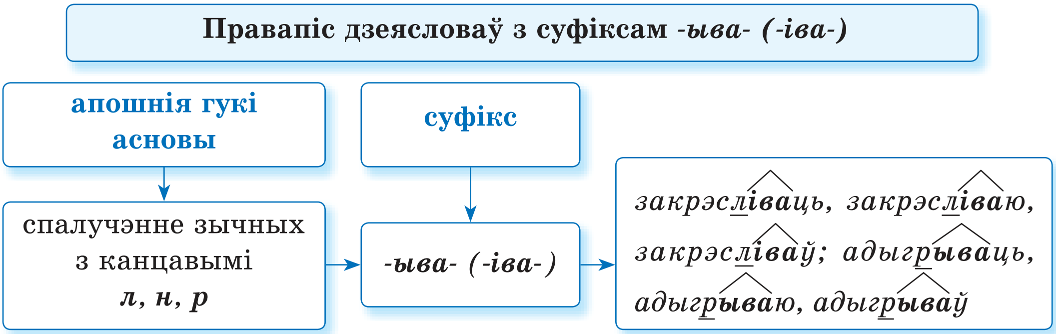

Сфармулюйце правілы правапісу дзеясловаў незакончанага трывання з суфіксамі ***-ава- (-ява-), -ва-, -ыва- (-іва-)***.

77. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс суфіксаў дзеясловаў.

1. З машыны зайцам выскок..вае Валодз..ка, дзедаў[м] унук *(М. Даніленка)*. 2. Цімошак дыктуе мне сказ, я пачынаю запіс..ваць яго на до..цы і выпускаю з рук крэйду *(А. Васілевіч)*. 3. Я падхопл..ваюся і, на здзіўлен..е Янкі, смела імчуся па лёдзе *(М. Лупсякоў)*. 4. З лё..кім плёскатам на мелкавод..зі пагойд..ваўся наш човен *(М. Бусько)*.

Правообладатель Национальный институт образования

78. Прачытайце верш. Якое правіла тлумачыцца ў ім?

Калі суфікс -***ва***- ў дзеясловах
У цяперашнім часе мы маем,
То ў прошлым часе ў гэтых словах
Нікуды суфікс не знікае.
А ў цяперашнім часе -***ва***- не знаходзім —
То суфікс -***ава***- ў прошлым выводзім.
Адгад*ваю* — адгад*ваў*,
Крыўд*ую* — крыўд*аваў*,
Выгляд*ваю* — выгляд*ваў*,
Дар*ую* — дар*аваў*.

А. Зэкаў.

Па аналогіі з апошняй страфой верша прывядзіце ўласныя прыклады дзеясловаў з суфіксамі ***-ава- (-ява-), -ва-*** ў вершаванай форме.

79. Запішыце дзеясловы ў форме прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду. Абазначце суфіксы, растлумачце іх правапіс.

Выконваю, падтрымліваю, малюю, падклейваю, запэўніваю, адказваю, даследую, камандую, падкрэсліваю, святкую, раздумваю, адрозніваю.

Якія з прапанаваных дзеясловаў прапушчаны ў фразеалагізмах: ... *ружовымі фарбамі*, ... *парадам*, ... *галавой*? Складзіце і запішыце сказы з гэтымі фразеалагізмамі.

80. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Назавіце часткі, якія адпавядаюць кампазіцыйнай схеме гэтага тыпу.

Быў цудоўны майскі веч..р. Дзеці гулялі на дв..ры ў хованкі.

— Зірніце! — раптам гукнуў бац..ка. Ён паказ..ваў[с] на б..розу.

На стрэшцы шпакоўні, у якой з вос..ні пас..ліліся в..раб'і, с..дзеў шпак. Як толькі в..рабей спраб..ваў выле..ці з яе, шпак біў захопніка дзюбай. Той адкід..ваўся назад і прарэзліва пішчаў.

— Будзеш ведаць, як на чужое квапіцца! Вучы яго! — падахвоч..валі дзеці шпака.

Правообладатель Национальный институт образования

Неўзабаве шпак шмыгнуў у шпакоўню. Пасля к..роткай валтузні адтуль выл..цеў у*(з/с)*кудлачаны в..рабей. З яго сыпалася пер’е. Следам выл..з і шпак, сеў на стрэшцы, а*(б/п)*тросся, пакруціў г..лоўкай і засвістаў *(Паводле У. Ляўданскага)*.

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс суфіксаў дзеясловаў.

З прыведзеных прыказак выберыце тую, што перадае асноўную думку тэксту.

1. На сваім сметніку і верабей гаспадар.
2. Не руш чужога і не бойся нікога.
3. Якая птушка, такое і гняздзечка.

81. Складзіце і запішыце невялікі тэкст-апавяданне на тэму «Як я выконваў (выконвала) дамашняе заданне па беларускай мове (літаратуры, гісторыі, геаграфіі...)». Выкарыстайце дзеясловы *перачытваць, завучваць, аналізаваць, параўноўваць, раздумваць, фармуляваць, выпісваць, падкрэсліваць, пераказваць, прыдумваць, адшукваць, даказваць, даследаваць* і інш.

§ 15. Лады дзеяслова (абвесны, умоўны, загадны)

82. Прачытайце сказы.

1. Следам за гракамі **прылятае** да нас і другі доўгачаканы госць — палявы жаваранак *(В. Вольскі)*. 2. Жавароначкі, **прыляціце**, зямлю-матухну абудзіце *(Беларуская народная песня)*. 3. Каб я была гэтай птушкай, я даўно **прыляцела б** да цябе *(І. Шамякін)*.

У якім сказе дзеянне, абазначанае выдзеленым дзеясловам, успрымаецца як рэальнае, у якім — як магчымае?

У якім сказе выдзелены дзеяслоў мае значэнне просьбы, заклiку?

Лад дзеяслова выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці. Дзеянне можа ўспрымацца як рэальнае *(бабуля **напякла** аладак)* ці нерэальнае — пажаданае *(**напячыце** аладак)* або магчымае *(**напякла б** аладак)*. У залежнасці ад гэтага адрозніваюць тры лады дзеяслова: **абвесны, загадны** і **ўмоўны.**

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеясловы **абвеснага ладу** абазначаюць дзеянне, якое адбываецца (адбывалася, будзе адбывацца) у цяперашнім, прошлым ці будучым часе: ***шукаю, шукаў, буду шукаць.***

Дзеясловы **загаднага ладу** выражаюць пабуджэнне да дзеяння (просьбу, загад, заклік, параду, пажаданне): ***шукай, шукайце, давайце шукаць.***

Дзеясловы **ўмоўнага ладу** абазначаюць дзеянне, магчымае пры пэўных умовах: ***шукаў бы, шукала б, шукалі б.***

83. Прачытайце тэкст. Дзякуючы чаму ствараецца ўражанне, што аўтар вядзе размову з чытачом?

Загадаю вам загадку пра кветку, якая адна з першых зацвітае вясною і цвіце аж да восені. Буяе густым жаўтаватым цветам, а адцвіўшы, становіцца сівенькай бабулькай з лёгкім белым пушком на галаве. Дзьмухні — пушок разляціцца ва ўсе бакі.

Вы здагадаліся, як называецца кветка? Так, гэта дзьмухавец. Чаму ў яе такое імя — таксама здагадаліся. Толькі, пэўна, не звярнулі ўвагі на адну дробязь: у слове *дзьмухавец* пасля дзвюх неразлучных літар ***дз*** з'явіўся мяккі знак. І пры вымаўленні слова памякчэла, падабрэла, палагаднела. А паспрабуйце вымавіць гэтае ж слова, напісанае без мяккага знака. І яно ўжо не іграе, не спявае. Паспрабуйце дзьмухнуць[ф] — не дзьмухаецца! *(Паводле В. Віткі).*

цвісці́

- Сфармулюйце правіла, згодна з якім у слове *дзьмухавец* пішацца мяккі знак.

Як вы разумееце выраз *слова памякчэла, падабрэла, палагаднела*?

Вызначце лад ужытых у тэксце дзеясловаў.

Складзіце і запішыце тэкст-загадку пра якую-небудзь кветку.

Формы **ўмоўнага ладу** дзеясловаў утвараюцца шляхам далучэння да форм прошлага часу часціцы ***бы (б)***. Часціца ***бы*** ўжываецца пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны, часціца ***б*** — пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны: ***папрасіў бы, папрасіла б.***

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеясловы ва ўмоўным ладзе змяняюцца па родах і ліках: *змог бы, змагла б, змагло б, змаглі б*. Яны не маюць форм часу і асобы.

84. Спішыце сказы, утвараючы формы ўмоўнага ладу дзеясловаў.

1. Пеця *(купіць)* **сабе** маску, ласты для плавання *(В. Хомчанка)*. 2. Адна толькі маці *(зразумець)* **мяне** *(В. Кадзетава)*. 3. **Хто-небудзь** другі даўно *(завесці)* сабе новага сабаку *(В. Гардзей)*. 4. Многія людзі *(магчы)* жыць шчасліва, ды **самі** сабе шкодзяць *(У. Дамашэвіч)*. 5. Іншы раз Алёна толькі *(пасмяяцца)* з **такога** ўспаміну *(А. Крэйдзіч)*.

Укажыце род і лік дзеясловаў у форме ўмоўнага ладу.

● Вызначце разрады выдзеленых займеннікаў.

Асноўнымі формамі дзеясловаў у **загадным ладзе** з'яўляюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку: *маўчы — маўчыце, шануй — шануйце*.

Дзеясловы *біць, піць, віць, ліць* маюць формы загаднага ладу *бі, пі, ві, лі; біце, піце, віце, ліце*.

85. Прачытайце тэкст, ужываючы дзеясловы, што ў дужках, у форме 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу. Звярніце ўвагу на тое, што абедзве формы дзеяслова (інфінітыў і форма загаднага ладу) павінны быць аднаго трывання: (ш т о з р а б і ц ь?) *перамагчы* — (ш т о з р а б і?) *перамажы*.

Мая Беларусь!
Ты — скарбонка мудрасці[сл] продкаў.
Ты маеш свае законы маралі.
Ты клічаш дзяцей да жыцця.
Ты шчодрая сваёй дабрынёй.
А навука твая да болю простая:
калі нахлыне бяда —
(перамагчы);
калі пастукае гора —
не *(адчыняць)*;

Правообладатель Национальный институт образования

калі ўспыхне пажар —
(патушыць);
калі затопіць вада —
(выплысці);
калі зашчэміць голад —
(пераджыць);
калі нападзе вораг —
(адбіцца);
калі ахутае зайздрасць —
(прагнаць);
калі здрадзяць сябры —
(дараваць);
калі грэх займееш —
(пакаяцца);
калі грошай няма —
(зарабіць);
калі пасееў —
(сабраць);
калі хочаш быць шчаслівым —
(быць)!
Усё, што адолееў, аддаў,
тое і тваё.
І ты адбыўся як Чалавек!

У. Ліпскі.

Выпішыце з верша тры парады, якія вы лічыце найбольш важнымі для сябе. Ад форм загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў утварыце формы множнага ліку *(перамажы — перамажыце)*.

Як вы разумееце сэнс выказвання «Усё, што адолееў, аддаў, тое і тваё»?

86. Прачытайце тэкст. Як бы вы падзялілі яго на абзацы?

Добра ра*(н/нн)*яй в..сной у с..сновым лес..! Вось прагучаў сярод з..лёнай іглiцы звонкі спеў. Спыніцеся і прыслухайцеся. Пады..дзіце да дрэва, адкуль чуецца меладычная песен..ка. Прыглядзьцеся — і вы ўбачыце птушачку з гру*(д/т)*кай цёмна*(?)*ц..глянага[м] колер.., з белымі палоскамі на крылах. Гэта

Правообладатель Национальный институт образования

берасцянка, якая в..рнулася да нас з цёплых краёў у пачатку красавіка. Пад дрэвамі трымаюцца яшчэ апошні.. рэшткі снег.., а яна сп..вае с..бе ў захапле*(н/нн)*і *(Паводле В. Вольскага)*.

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Падкрэсліце зваротныя дзеясловы. Вызначце, у якім ладзе яны ўжыты.

Як адным словам па-беларуску называюцца цёплыя краі, куды адлятаюць на зіму пералётныя птушкі?

§ 16. Абвесны лад. Часы дзеяслова, утварэнне і ўжыванне часавых форм дзеяслова

87. Прачытайце схему.

Формы абвеснага ладу дзеяслова

- **значэнне** → дзеянні, якія адбываліся, адбываюцца ці будуць адбывацца
- **формы** →
  - **час** — цяперашні, прошлы, будучы
  - **асоба** — 1, 2, 3-я *(у цяперашнім і будучым часе)*
  - **лік** — адзіночны, множны
  - **род** — мужчынскі, жаночы, ніякі *(у прошлым часе)*

Што абазначаюць формы абвеснага ладу дзеяслова?

Якія формы маюць дзеясловы ў абвесным ладзе? Прывядзіце прыклады.

88. Прачытайце тэкст. Ці згодны вы з тым, што дрэвы ўздзейнічаюць на чалавека?

Я даверыўся чарам лесу. Прытуліўся да галінастай хваіны, адчуў яе смалісты пах і зажмурыў вочы. Дрэвы, як і людзі, розныя: ростам, колерам, формай. Я даўно прыйшоў да высновы,

Правообладатель Национальный институт образования

што дрэвы ўздзейнічаюць на чалавека. Паглядзіце на вярбу: яна заспакойвае душу, разнявольвае. А ўзнятыя галіны елкі лагодзяць сэрца і настройваюць[с] чалавека на добры лад (*Паводле М. Бусько*).

Выпішыце з тэксту пяць дзеясловаў у форме абвеснага ладу. Вызначце іх час, лік, асобу, род (калі гэта магчыма).

Вусна дапоўніце тэкст паведамленнем пра тое, як уздзейнічаюць дрэвы на вас.

89. Прачытайце тэкст, устаўляючы прапушчаныя словы. Пры неабходнасці звярніцеся да схем з практыкавання 73.

Часы дзеяслова

Дзеясловы ў форме ... часу паказваюць, што дзеянне адбываецца ў момант гутаркі. Яны адказваюць на пытанні ... і бываюць толькі ... трывання.

Дзеясловы ў форме ... часу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі. Яны адказваюць на пытанні ... і бываюць як ... , так і ... трывання.

Дзеясловы ў форме ... часу паказваюць, што дзеянне будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі. Яны адказваюць на пытанні ... і бываюць як ... , так і ... трывання.

Дапоўніце тэкст прыкладамі.

Формы **прошлага часу** дзеясловаў утвараюцца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфікса *-л-* (*-ў-*) і канчаткаў:

- для мужчынскага роду — нулявога: *адпачываў*, *жыў*;
- для жаночага роду — *-а*: *адпачывала*, *жыла*;
- для ніякага роду — *-а, -о*: *адпачывала*, *жыло*;
- для множнага ліку — *-і*: *адпачывалі*, *жылі*.

У дзеясловах у форме прошлага часу мужчынскага роду, аснова інфінітыва якіх заканчваецца на зычны, суфікс *-л-* пасля зычнага не ўжываецца: *везці — вёз*, *бегчы — бег*, *берагчы — бярог*.

Правообладатель Национальный институт образования

90. Прачытайце. Словы якой часціны мовы выконваюць у вершы асноўную сэнсава-стылістычную ролю?

Матчыны рукі

Хоць з той найбалючай разлукі
Мінуў немалы, гойны час,
Дзівосныя матчыны рукі,
Я зноўку спяваю[ф] пра вас...
Вы шылі, вязалі і ткалі,
Садзілі, палолі,граблі,
Насілі, збіралі, і жалі,
І пралі, і мылі, таўклі.

Вы смачна штодня гатавалі,
Збівалі, малолі, пяклі,
Пяшчоцілі нас і люлялі,
Да сонца і шчасця вялі.
У полі, у садзе, у хаце
Руплівыя ў шчырай сяўбе
Любілі вы вечную працу
І не шкадавалі сябе.

М. Пазнякоў.

Знайдзіце ў вершы пяць дзеясловаў у форме прошлага часу. Запішыце іх у формах розных лікаў і родаў. Абазначце суфіксы прошлага часу.

У з о р: *шылі — шыў (м. р.), шыла (ж. р., н. р.).*

У якіх формах дзеясловы ў прошлым часе маюць суфікс ***-ў***? Суфікс ***-л-***? Раскрыйце лексічнае значэнне дзеяслова *пяшчоцілі* шляхам падбору аднакаранёвых слоў.

Звярніце ўвагу!

Пры назоўніках, якія абазначаюць прафесіі, пасады, званні, форма роду дзеяслова залежыць ад полу асобы, на што ўказваюць уласныя імёны: *хірург Васільеў* ***апераваў*** (м. р.) — *хірург Васільева* ***аперыравала*** (ж. р.).

91. Запішыце сказы, ужываючы дзеясловы, што ў дужках, у форме прошлага часу.

1. На бацькоўскім сходзе *(выступіць)* дырэктар гімназіі Собалева Вера Сяргееўна. 2. Архітэктар Уладзімір Адамавіч Кароль *(распрацаваць)* праект Мемарыяльнага комплексу «Брэсцкая крэпасць-герой». 3. Прафесар Казімірская Іна Іванаўна *(апублікаваць)* навуковы артыкул. 4. Малады аграном Высоцкая *(праверыць)* якасць насення. 5. Народны паэт Беларусі Янка Купала

Правообладатель Национальный институт образования

(нарадзіцца) у вёсцы Вязынка Маладзечанскага раёна Мінскай вобласці. 6. Валейбольны трэнер Таццяна Мікуліч *(падрыхтаваць)* школьную каманду да ўдзелу ў спартакіядзе.

Дзеясловы ў будучым часе маюць простую і складаную формы.

Форму **будучага простага часу** маюць дзеясловы закончанага трывання: *змайстраваць — змайструю, паліць — палью.*

Форму **будучага складанага часу** маюць дзеясловы незакончанага трывання: *майстраваць — буду майстраваць, паліваць — буду паліваць.*

Форма будучага складанага часу ўтвараецца шляхам спалучэння дзеяслова *быць* у форме будучага часу і неазначальнай формы дзеяслова незакончанага трывання: *буду мыць, будзеш мыць, будзе мыць.*

92. Утварыце ад прапанаваных дзеясловаў форму будучага часу 3-й асобы адзіночнага ліку. Запішыце па ўзоры, абазначце трыванне.

Узор: *снедаць — будзе снедаць (незак. тр.); паснедаць — паснедае (зак. тр.).*

Прасіць, папрасіць; сустракаць, сустрэць; фарбаваць, пафарбаваць; ачышчаць, ачысціць; наведваць, наведаць.

93. Прачытайце тэкст. Растлумачце сэнс загалоўка. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.

Хараство ў мініяцюры

Па даўняй традыцыі[л] на Вялікдзень многія беларусы фарбуюць яйкі. А нашы продкі да гэтага свята стваралі пíсанкі — яйкі, распісаныя ўзорамі.

Аздаблялі яйкі рознымі спосабамі. Напрыклад, вадкім воскам на іх паверхні малявалі ўзор. Рабілі гэта шпількай — палачкай з цвічком на канцы. Калі воск станавіўся цвёрдым, яйка апускалі ў фарбавальнік. Звычайна выкарыстоўвалі адвары шалупіння цыбулі, грэчкі, настоі кары, шышак. Пасля воск счышчалі,

Правообладатель Национальный институт образования

і атрымлівалася ўзорыстае[сл] яйка. Пісанку націралі алеем або кавалачкам сала, і яна рабілася бліскучай. Старажытная традыцыя дэкарыраваць яйкі захавалася ў гарадскім пасёлку Сапоцкін Гродзенскага раёна *(Паводле А. Коршак)*.

Запішыце абзац, змест якога адпавядае фотаздымку, замяняючы дзеясловы ў форме прошлага часу дзеясловамі ў форме цяперашняга часу. Падбярыце сінонім да слова *дэкарыраваць*.

дэкары́раваць

94. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Абгрунтуйце сваю думку.

Мы робім вароты — утыкаем у зямлю лазовыя дубцы. Дзелімся на дзве[м] каманды. Чэсь гуляе нападаючым у другой камандзе. Я адразу прыкмячаю, што мяч нібы прывязаны да яго ног.

Як толькі я атрымліваю мяч, кідаюся ў атаку. На мяне наступаюць па два-тры абаронцы, але я лёгка абыгрываю іх і з ходу б’ю па варотах. Праўда, не зусім моцна і дакладна. Варатар, даўганогі Віцька, забірае мяч.

І вось ужо Чэсь на поўнай хуткасці імчыцца з мячом да нашых варот. Я бягу яму наперарэз. Але ён пасуе другому іграку на левы край, а сам робіць рывок у цэнтр і там атрымлівае мяч. Наш варатар кідаецца ў ногі, ды позна. Чэсю паціскаюць руку, віншуюць з першым голам.

Але тут я разыгрываюся, і мячы адзін за адным ляцяць у вароты праціўніка. Калі лік стаў 6 : 4 на нашу карысць, Чэсь спыніў гульню. Потым падышоў да мяне і сказаў:

— А ты, Саша, добра гуляеш! Я капітан нашай школьнай каманды. Мы хутка будзем гуляць з загорскімі футбалістамі. Вось каб ты ў нашай камандзе выступаў! Мы б з табой хутка сыграліся. Тады б паказалі загорцам дзе ракі зімуюць! *(Паводле М. Зарэмбы)*.

Вусна перакажыце тэкст ад 3-й асобы, замяняючы дзеясловы ў форме цяперашняга часу дзеясловамі ў форме прошлага часу *(Хлопцы рабілі вароты — утыкалі ў зямлю лазовыя дубцы...)*.

Правообладатель Национальный институт образования

- Растлумачце правапіс ***ы*** пасля прыставак.

У якім значэнні ўжыты ў тэксце дзеяслоў *пасаваць*? Прывядзіце прыклады ўжывання гэтага дзеяслова ў іншых значэннях.

Раскрыйце значэнне фразеалагізма, ужытага ў апошнім абзацы тэксту.

§ 17. Змяненне дзеясловаў I і II спражэнняў

95. Прачытайце табліцы.

I спражэнне дзеясловаў

Асоба	Адз. лік	Мн. лік
1-я	*купля|ю*	*купля|ем*
2-я	*купля|еш*	*купля|еце*
3-я	*купля|е*	*купля|юць*

II спражэнне дзеясловаў

Асоба	Адз. лік	Мн. лік
1-я	*купл|ю*	*куп|ім*
2-я	*куп|іш*	*куп|іце*
3-я	*куп|іць*	*куп|яць*

Як змяняюцца дзеясловы ў форме цяперашняга і будучага простага часу?

У якой форме канчаткі дзеясловаў I і II спражэння супадаюць? У якіх формах дзеясловы I і II спражэння маюць розныя канчаткі?

Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім і будучым простым часе абвеснага ладу называецца **спражэннем.**

У залежнасці ад асабовых канчаткаў адрозніваюць дзеясловы I і II спражэння.

Лік	Асоба	I спражэнне	II спражэнне
Адзіночны	1-я	*-у (-ю)*	*-у (-ю)*
	2-я	*-еш (-эш, -аш)*	*-іш (-ыш)*
	3-я	*-е (-э, -а)*	*-іць (-ыць)*
Множны	1-я	*-ём (-ем, -ом, -ам)*	*-ім (-ым)*
	2-я	*-еце (-яце, -аце)*	*-іце (-ыце)*
	3-я	*-уць (-юць)*	*-аць (-яць)*

Правообладатель Национальный институт образования

96. Прачытайце верш. Ужыванне якіх дзеясловаў дазволіла аўтару надаць з'явам прыроды ўласцівасці жывых істот?

Дзяўчынка збірае кляновае лісце
У парку над ціхай самотнай ракой.
І песціцца неба ў вадзе, бы ў калысцы,
І вецер не хоча парушыць спакой[м].
Барвовае, жоўтае лісце, як мара,
Як быццам **агеньчык**, між пальцаў гарыць,
І крык жураўоў над **туманным** абшарам,
Над паркам, над рэчкай тужліва звініць.
За дрэваў сцяною на вузкай **сцяжынцы**
Кастрычнік стаіць — златарогі алень,
Кляновае лісце збірае дзяўчынка,
А казку расказвае **восеньскі** дзень.

А. Данільчык.

Вызначце спражэнне ўжытых у вершы дзеясловаў.

• Назавіце арфаграмы ў выдзеленых словах.

Звярніце ўвагу!

Для вызначэння тыпу спражэння дзеяслова можна паставіць яго ў форму 3-й асобы множнага ліку. Калі дзеяслоў мае канчатак ***-уць (-юць)***, то ён адносіцца да I спражэння (*ня**суць**, паль**юць***), канчатак ***-аць (-яць)*** — да II спражэння (*гар**аць**, сядз**яць***).

Вызначыць тып спражэння дзеясловаў з ненаціскнымі канчаткамі можна па інфінітыве.

Да II спражэння адносяцца:

- дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на ***-іць (-ыць)***, дзе ***-і- (-ы-)*** — суфікс (*ездз**іць**, мар**ыць***), акрамя аднаскладовых дзеясловаў (*піць, мыць*) і ўтвораных ад іх (*дапіць, вымыць*);
- дзеясловы *ненавідзець, цярпець, вярцець, спаць, залежаць, належаць, гнаць, стаяць, баяцца.*

Астатнія дзеясловы належаць да I спражэння.

Правообладатель Национальный институт образования

97. Прачытайце тэкст, ужываючы дзеясловы, што ў дужках, у форме 3-й асобы множнага ліку. У якім сказе сфармулявана асноўная думка тэксту?

У свеце нашу краіну *(ведаць)* па многіх таварах, што *(вырабляць)* у Беларусі.

У горадзе Жодзіна *(выпускаць)* самыя вялікія самазвалы ў свеце — яны *(магчы)* падняць за адзін раз больш за сто сланоў! Нашы самазвалы *(працаваць)* сёння амаль у пяцідзесяці краінах свету.

Трактары «Беларус», якія *(выпускаць)* на Мінскім трактарным заводзе, *(апрацоўваць)* зямлю, *(перавозіць)* грузы, *(чысціць)* дарогі і нават *(удзельнічаць)* у гонках. Кожны дзясяты[м] трактар у свеце беларускі.

Беларускія смятану, малако, тварог, масла, сыры *(спажываць)* у дзясятках краін свету. У Беларусі *(вырабляць)* смачныя цукеркі, шакалад, зефір, мармелад. Турысты не *(пакідаць)* Беларусь без смачных сувеніраў *(Паводле Л. Мінкевіч)*.

Выпішыце з тэксту абзац, у якім паведамляецца пра магчымасці беларускай сельскагаспадарчай тэхнікі. Вызначце спражэнне дзеясловаў.

Пісьмова праспрагайце па адным дзеяслове I і II спражэння.

Якія смачныя сувеніры вы параілі б набыць у Беларусі замежным гасцям? Чаму?

Калі канчатак дзеяслова ў форме 3-й асобы множнага ліку націскны (***жыву́ць***, ***бяру́ць***, ***кладу́ць***), то і ў іншых формах множнага ліку націск па́дае на канчатак. У форме 1-й асобы множнага ліку ўжываюцца націскныя канчаткі ***-о́м*** / ***-ём*** (*жы**вём***, *бя**ро́м***, *клад**зём***). У форме 2-й асобы множнага ліку ўжываюцца націскныя канчаткі ***-ацé*** / ***-яцé*** (*жыв**яцé***, *бер**ацé***, *клад**зяцé***).

Калі канчатак дзеяслова ў форме 3-й асобы множнага ліку ненаціскны (*ве́д**аюць***, *малю́**юць***, *гуля́**юць***), то і ў іншых формах множнага ліку націск па́дае на аснову: *ве́д**аем***, *малю́**ем***, *гуля́**ем***; *ве́д**аеце***, *малю́**еце***, *гуля́**еце***.

Правообладатель Национальный институт образования

98. Пастаўце дзеясловы ў прапанаваную форму. Запішыце, абазначце канчаткі.

У з о р: *(1-я ас. мн. л.) вазіць — (мы) возім; везці — (мы) вязём.*

1-я ас. мн. л.	выпісваць, выпісаць; жыць, выжыць
2-я ас. адз. л.	адчыняць, адчыніць; выбіраць, выбраць
2-я ас. мн. л.	прыносіць, прынесці; раскладаць, раскласці
3-я ас. адз. л.	бялець, бяліць; сядзець, сесці

§ 18. Рознаспрагальныя дзеясловы

99. Прачытайце табліцу.

Асоба	Адз. лік	Мн. лік
1-я	*бягу*	*бяжым*
2-я	*бяжыш*	*бежыцé*
3-я	*бяжыць*	*бягуць*

У якіх формах дзеяслоў *бегчы* мае канчаткі І спражэння? ІІ спражэння?

Дзеясловы, якія маюць канчаткі розных тыпаў спражэння, называюцца **рознаспрагальнымі**. Да іх адносяцца дзеясловы *бегчы, есці, даць* і ўтвораныя ад іх дзеясловы *прыбегчы, паесці, перадаць* і інш.

100. Прачытайце табліцы.

Асоба	Адз. лік	Мн. лік
1-я	*ем*	*ядзім (ямо)*
2-я	*ясі*	*ясцé*
3-я	*есць*	*ядуць*

Асоба	Адз. лік	Мн. лік
1-я	*дам*	*дадзім (дамо)*
2-я	*дасі*	*дасцé*
3-я	*дасць*	*дадуць*

Пісьмова праспрагайце дзеясловы *з'есці, аддаць.*

Правообладатель Национальный институт образования

101. Спішыце сказы, ужываючы дзеясловы, што ў дужках, у форме цяперашняга або будучага простага часу.

1. Зоська цэлы дзень[ф] нічога не *(есці)*, а голаду не адчувае *(З. Бядуля)*. 2. Ні пядзі* сваёй зямлі мы не *(аддаць)* нікому! *(А. Васілевіч)*. 3. Куры *(бегчы)* услед за плугам *(І. Пташнікаў)*. 4. Малады госць стаяў на двары пры возе і глядзеў, як коні *(есці)* сена *(К. Чорны)*. 5. Не можаш ты быць такім спакойным. На чым-небудзь сарвешся, *(выдаць)* сябе *(І. Шамякін)*.

Укажыце асобу і лік рознаспрагальных дзеясловаў.

102. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя рознаспрагальныя дзеясловы (з прыстаўкай і без). Запішыце.

1) ... прасіць;
2) ... задні ход;
3) ... пуд солі;
4) ... слова.

а) ‘адступіць ад раней сказанага, зробленага, адмовіцца ад ранейшага намеру, рашэння’;
б) ‘доўга пражыць разам’;
в) ‘цвёрда паабяцаць што-небудзь, запэўніць у чым-небудзь’;
г) ‘вельмі знасіўся, патрабуе рамонту (бот, чаравік)’.

Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

Якія з фразеалагізмаў з’яўляецца фрагментам прыказкі *Каб пазнаць чалавека, трэба з ім ...*?

З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце сказы. Запішыце, падкрэсліце фразеалагізмы згодна з іх сінтаксічнай роляй.

103. Пісьмова перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Минский полумарафон

Минский полумарафон — самое массовое ежегодное мероприятие, которое стало визитной карточкой столицы. В День города, в первые выходные сентября, Минск отмечает ещё и праздник спорта и здоровья.

На центральных проспектах и улицах города собираются профессионалы и любители бега. Участники соревнования получают

Правообладатель Национальный институт образования

возможность лучше узнать столицу, когда бегут мимо её главных достопримечательностей. А ещё каждый, кто приходит на старт в воскресенье, побеждает себя и свою лень! *(По материалам сайта Минского полумарафона)*.

Слоўнік

достопримечательность — *выдатная мясціна*
ежегодный — *штогадовы*
любитель — *аматар*
соревнование — *спаборніцтва*
узнать — тут: *спазнаць*

Разгледзьце лагатып Мінскага паўмарафону. Якую ідэю ён перадае?

§ 19. Спосабы ўтварэння дзеясловаў

104. Прачытайце пары слоў. Вызначце спосабы ўтварэння дзеясловаў.

ляцець — абляцець	хітры — хітраваць
расці — падрасці	крыло — акрыліць
гаспадар — гаспадарыць	поўны — напоўніць
фарба — фарбаваць	мяшаць — памешваць

Якімі спосабамі ўтвараюцца дзеясловы ад дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў?

Дзеясловы ўтвараюцца наступнымі спосабамі:

- прыставачным — ад дзеясловаў: *несці* → ***ад**несці; ехаць* → ***пры**ехаць*;
- суфіксальным — ад назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў: *ноч(□)* → *нач**ава**ць; багат(ы)* → *багац**е**ць; дво(е)* → *дв**а**іць*;
- прыставачна-суфіксальным — ад назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў: *снег(□)* → ***за**снеж**ы**ць; нов(ы)* → ***аб**нав**і**ць; бліскаць* → ***па**бліск**ва**ць.*

Правообладатель Национальный институт образования

105. Размяркуйце дзеясловы на групы ў залежнасці ад спосабаў іх утварэння. Запішыце.

Абедаць, расчуліць, распытаць, прыгаворваць, падлічыць, дажджыць, пастукваць, праплысці, раўняць, нарэзаць, спрасціць, старэць.

- Растлумачце правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны.

106. Ад наступных слоў утварыце дзеясловы, якім адпавядаюць прыведзеныя лексічныя значэнні. Запішыце словы парамі. Абазначце прыстаўкі і суфіксы дзеясловаў.

салют → …	‘аддаваць салют’
іграць →	‘скончыць іграць’
чэрствы →	‘станавіцца чэрствым’
прамы →	‘зрабіць прамым’
ездзіць →	‘часта выязджаючы, пабываць у многіх месцах’
закон →	‘надаць чаму-небудзь законную сілу’
думаць →	‘думаць, вагаючыся, доўга не магчы прыняць рашэнне’

тэрыто́рыя

107. Прачытайце тэкст. Што перадае яго загаловак: тэму ці асноўную думку?

Вогненная рака

Васілёк жыве ў Жлобіне. Яго бацька працуе на Беларускім металургічным[м] заводзе. Старэйшы брат Ціхан з аднакласнікамі ў вольны час збірае рознае жалезнае ламачча.

Навошта вы сцягва..це ўсё гэта запытаў аднойчы Васілёк.

З нашага металалом.. на заводзе адал..юць рэйкі а..казаў Ціхан.

Аднойчы бац..ка парад..ваў сыноў

Заўтра пойдз..м разам на завод, убач..це вогненную раку.

Раніцай хлопчыкі ішлі за бацькам па тэрыторыі завода і дзівіліся: усюды чысціня, кветкі. Раптам бацька паказаў на кучы метал.. .

Правообладатель Национальный институт образования

Хутка загруз..м металалом у стал..плавільную печ.

Бацька даў сынам сінія шкельцы, каб маглі паглядзець, як бушуе ў печы полымя. Сталявары адчынілі ў печы дзверцы, і па металічным жолабе хлынуў расплаўлены метал. На цэхавых пралётах заскакалі яркія блікі, узляцелі ўгору снапы іскраў.

Васілёк і Ціхан як зачараваныя глядзелі на вогненную раку *(Паводле М. Даніленкі)*.

Выпішыце з тэксту сказы з простай мовай, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку.

Зрабіце словаўтваральны разбор пяці дзеясловаў з тэксту (для гэтага запішыце дзеясловы ў неазначальнай форме).

108. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Абгрунтуйце сваю думку.

З-пад шырокага кам..ня выбягаў празрысты струмен..чык[сл]. Крышталёвая чысціня крыніцы цурчала па выпуклых шчоках валуна і хавалася ў п..сочку. Быццам хтос..ці гуляў з тым струмен..чыкам, і ён вырываўся стрымгалоў з-пад кам..ня, гарэзіў крыху і зноў хаваўся. Бліскучыя пя..чынкі рухаліся, мітусіліся ў струмен..чыку, нібы жучкі, падскоквалі і ападалі ўніз *(Паводле М. Бусько)*.

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і замяняючы дзеясловы ў форме прошлага часу дзеясловамі ў форме цяперашняга часу.

Зрабіце пісьмовы марфалагічны разбор трох дзеясловаў з тэксту (на выбар), карыстаючыся парадкам і ўзорам разбору, змешчанымі на форзацы.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Што абазначае дзеяслоў як часціна мовы?
2. Якая форма дзеяслова толькі называе дзеянне, але не мае форм часу, асобы і ліку?
3. Якія дзеянні абазначаюць безасабовыя дзеясловы? Прывядзіце прыклады такіх дзеясловаў.
4. У якой форме ўжываюцца назоўнікі пры пераходных дзеясловах?
5. Якія дзеясловы называюцца зваротнымі? Прывядзіце прыклады.

Правообладатель Национальный институт образования

6. Якія ча́савыя формы маюць дзеясловы закончанага і незакончанага трывання?
7. Формы дзеясловаў якога ладу выражаюць пабуджэнне да дзеяння? Формы дзеясловаў якога ладу абазначаюць дзеянне, магчымае пры пэўных умовах? Прывядзіце прыклады.
8. Якімі спосабамі ўтвараюцца дзеясловы?

109. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі — гэта сапраўдны храм ведаў, у якім працуе каля дваццаці тысяч даследчыкаў у самых розных галінах.

У 2012 годзе Беларусь запусціла касмічны спадарожнік. Ён пасылае з космасу інфармацыю пра незвычайныя здарэнні на Зямлі, сочыць за рознымі прыроднымі з’явамі.

Беларускія фізікі распрацавалі сучасныя лазеры, якія можна выкарыстоўваць[с] у розных галінах — ад медыцыны да прамысловасці.

Нашы вучоныя стварылі прыбор, які дазваляе вельмі хутка дыягнаставаць ракавыя пухліны.

Распрацоўкамі беларускага Парка высокіх тэхналогій сёння карыстаюцца ў 150 краінах свету. Самыя вядомыя з гэтых распрацовак — мабільны дадатак Viber і камп’ютарная гульня World of Tanks *(Паводле Л. Мінкевіч)*.

Выпішыце з тэксту дзеясловы. Вызначце іх трыванне і час.

● Знайдзіце ў тэксце іншамоўныя словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс ***д*** і ***дз***, ***т*** і ***ц***».

Раскажыце пра выдатныя дасягненні беларускіх вучоных.

110. Прачытайце тэкст. У якім сказе заключаецца яго асноўная думка?

Раздолле дзецям у вёсцы! Вуліца шырокая, зялёная.[сн] Ні машын, ні жывёл. Смела гуляй і не аглядайся. А хочаш — у крынічнай вадзе плюхайся ці на Нёман з вудамі шыбуй. Хочаш — у лесе грыбы збірай, ягады. Лес побач, рукой падаць *(Паводле В. Гурскага)*.

Правообладатель Национальный институт образования

Назавіце дзеясловы ў форме загаднага ладу, ужытыя ў значэнні абвеснага. Прачытайце тэкст, замяняючы гэтыя дзеясловы адпаведнымі формамі абвеснага ладу. У якім выпадку выказванне мае большую эмацыянальнасць? Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм. Раскрыйце яго значэнне.

111. Прачытайце тэкст, ужываючы дзеясловы з прапушчанымі канчаткамі ў форме цяперашняга або будучага часу. Падбярыце да тэксту загаловак у форме пытальнага сказа.

Усе моры маюць назвы. Але не ўсе назвы адпавяда.. таму, што мы бач.. . Напрыклад, той, хто быў на Чорным моры, пацвердз.. , што вада ў ім зусім не чорная, а блакітная. У чым жа сакрэт?

Чорнае мора быва.. блакітным не заўсёды. Узімку **дзьмуць** халодныя вятры, і мора **хмурыцца**. Марская паверхня цямне.. . З грукатам абрушваюцца на берагі велізарныя свінцовыя хвалі. Вось і празвалі мора Чорным — значыць, небяспечным, суровым, грозным.

Жоўтае мора сваю назву **атрымала** ад ракі Хуанхэ. У перакладзе з кітайскай мовы гэта назва азнача.. «жоўтая рака». Упадаючы ў мора, рака прынос.. шмат глею і гразі. З-за гэтага мора набыва.. мутны жоўты колер.

Белае мора паўночнае, халоднае. Зімой яго пакрыва.. белыя льдзіны. Таму і завуць мора Белым.

Вада ў Чырвоным моры ма.. блакітны колер. Але часам на яго паверхню ўсплыва.. чырвоныя водарасці. Тады вада набыва.. чырвона-бурае адценне[ф] *(Паводле А. Чайкі)*.

Зрабіце пісьмовы марфалагічны разбор выдзеленых дзеясловаў. Якое мора паказана на карце? Пісьмова перакажыце частку тэксту, у якой паведамляецца пра паходжанне назвы гэтага мора.

112. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага па раздзеле “Дзеяслоў”».

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеепрыметнік

§ 20. Дзеепрыметнік як асобая форма дзеяслова

113. Прачытайце і параўнайце словы. Вызначце, як утвораны словы ў правым слупку. Параўнайце лексічныя значэнні слоў у правым і левым слупках. Пастаўце да слоў пытанні.

падрыхтава-ць	падрыхтаваны
зразуме-ць	зразумелы
зрабі-ць	зроблены
зжа-ць	зжаты
пажаўце-ць	пажаўцелы

Што агульнага ў словах правага слупка з дзеясловамі? Што яны маюць агульнага з прыметнікамі?

Дзеепрыметнік — форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета паводле дзеяння і адказвае на пытанні як і? якая? якое? які я?

Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, маюць трыванне (закончанае і незакончанае), час (часцей прошлы), стан (залежны і незалежны): ***пажаўцелае*** *(лісце)* — дзеепрыметнік закончанага трывання прошлага часу незалежнага стану; ***нечапаныя*** *(рэчы)* — дзеепрыметнік незакончанага трывання прошлага часу залежнага стану.

Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі змяняюцца па родах, ліках і склонах: *пабудаван**ы** дом, пабудаван**ае** жыллё, пабудаван**ыя** гарады; пабудаван**аму** дому, пабудаван**ымі** дамамі* і г. д.

У сказе дзеепрыметнік выконвае ролю азначэння або выказніка: *Цудоўны бор — сасна ў сасну — абступіў невялікую* ***абжытую*** *паляну* (І. Шамякін). *Поле снегам сыпучым* ***пакрыта*** (К. Буйло).

Правообладатель Национальный институт образования

114. Выпішыце дзеепрыметнікі з прапанаваных слоў. Абгрунтуйце свой выбар.

Круглы, акружаны; пазелянець, пазелянелы; чырвань, пачырванелы; расквеціць, расквечаны; шырыня, пашыраны; жаўтаваты, зжаўцелы; пісьмо, напісаны; выраб, выраблены; прывозіць, прывезены; пасівець, пасівелы; погляд, глядзець, разгледжаны; зачараванне, зачараваны, зачараваць; пачарнелы, чорны, пачарнець; закінуты, закінутасць.

115. Прачытайце тэкст. Вызначце, якія з выдзеленых азначэнняў паказваюць на сталую прымету прадмета (г. зн., з'яўляюцца прыметнікамі), а якія — характарызуюць прадмет праз дзеянне, што адбылося з ім (г. зн., з'яўляюцца дзеепрыметнікамі). Запішыце ў адзін слупок прыметнікі, у другі — дзеепрыметнікі.

Узор разважання: *шырокія (гасцінцы).* Слова *шырокія* абазначае сталую прымету прадмета, характарызуе яго па велічыні; значыць, гэта прыметнік. *Дагледжаныя (гасцінцы).* Слова *дагледжаныя* абазначае прымету прадмета паводле дзеяння, яго можна замяніць дзеясловам (*дагледжаныя* — 'такія (гасцінцы), якія дагледзелі'); значыць, гэта дзеепрыметнік.

1. Успомніліся **шырокія, роўныя, дагледжаныя** і **абсаджаныя** гасцінцы, што бягуць па беларускай зямлі. Па іх добра ездзіцца. Куды ні прыеду — добра гасцюецца. 2. Вось і ён, сад, **бачаны** ўжо і навек **запомнены. Прыгожы, казачны,** хоць і **парадзелы:** не хапае ў ім яблынь, груш, вішань… Сад не такі, які ён быў не́калі *(Ф. Янкоўскі).*

Словы якой часціны мовы паясняюць прыметнікі, дзеепрыметнікі?

Звярніце ўвагу!

Па сваіх выяўленчых асаблівасцях дзеепрыметнікі вельмі блізкія да прыметнікаў і ўжываюцца ў розных стылях маўлення для характарыстыкі асоб, прадметаў, з'яў. Таму дзеепрыметнікі і дзеепрыметнікавыя звароты часта спалучаюцца з прыметнікамі ў якасці аднародных членаў сказа з мэтай больш поўнага і яркага апісання *(Паводле М. Цікоцкага).*

Правообладатель Национальный институт образования

116. Прачытайце. Растлумачце, хто такі этнограф. Чаму ён не мог зразумець цётку, а цётка — яго? Як у Беларусі называюць рэчы, вытканыя сваімі рукамі?

Этнограф* у экспедыцыі на Любаншчыне. Пытаецца ў цёткі:

— Ваш абрус даматкáны?

— Ці дома, пытаецеся, тканы?

Этнограф не разумее... пытання на пытанне.

— Вашы абрусы, пытаюся, і ручнікі вашы — даматкáныя?

— А-а-а! Дома, чалавеча, дома. Сама я дома ткала. У мяне й дыванкі былі саматканыя, й ручнікі саматканыя, й кужэльнае палатно саматканае. Дома? А дзе ж? Сама ткала. То ўсё саматканае *(Ф. Янкоўскі)*.

этнóграф

Падбярыце да дзееприметніка *саматканы* назоўнікі мужчынскага, ніякага і жаночага роду адзіночнага ліку і назоўнік множнага ліку. Словазлучэнні запішыце. Складзіце з імі сказы, уключыце іх у тэкст на тэму «Саматканыя рэчы ў маім доме (у краязнаўчым ці школьным музеі, у бабулі)». Пры неабходнасці выкарыстайце верш З. Марозава «Саматканыя ручнікі».

Саматканыя ручнікі:
Радасць, смутак, бяссонне вёсак.
Размаўляюць са мной вякі,
Пакаленні людскія, лёсы.
Неба весняга жаўрукі
І валошкавая прахалода...
Саматканыя ручнікі —
Твор крынічнай душы народа.

экспеды́цыя

117. Прачытайце словы партрэтнай лексікі, з дапамогай якой апісваюцца галава чалавека, розныя яе часткі. Дакажыце, што гэта лексіка афіцыйнага стылю. Выпішыце дзееприметнікі.

Т в а р: круглы, авальны, трохвугольны, квадратны, трапецападобны.

Б р о в ы: кароткія, вузкія, доўгія, шырокія, прамыя, гарызантальныя, дугападобныя, скошаныя наверх, ломаныя, скошаныя ў сярэдзіну, нізкія, рассунутыя, высокія, ссунутыя, асіметрычныя.

Н о с: вузкі, тонкі, высокі, прамы, шырокі, нізкі, тоўсты, скрыўлены, на канцы закруглены, тупы, востры, круглы.

Правообладатель Национальный институт образования

Вочы: круглыя, авальныя, вузкія, глыбока пасаджаныя.

Губы (вусны): тонкія, уцягнутыя (падціснутыя), тоўстыя, выпуклыя.

Рот: малы, куткі гарызантальныя; вялікі, куткі прыпаднятыя; шырокі, куткі апушчаныя.

Падбародак: нізкі, шырокі, квадратны, выпуклы, высокі, закруглены, скошаны, авальны, вузкі.

118. У адно з аддзяленняў міліцыі вялікага горада прыбег хлопчык гадоў трынаццаці. У яго згубіўся малодшы брат. Дзяжурны міліцыянер папрасіў апісаць брата. Вось што расказаў хлопчык:

«Мой брат маленькі. У яго светлыя кароткія валасы, гарэзлівыя вочы. Апрануты ў шорты і новую кашулю. Ён есць марожанае».

Як вы думаеце, ці задаволіла міліцыянера такое апісанне? Калі не, то чаму? Падумайце, якія звесткі з тых, што паведаміў хлопчык, павінны ўвайсці ў апісанне, а якія трэба дапоўніць.

Дапамажыце хлопчыку апісаць яго брата. Выкарыстайце неабходную вам лексіку з папярэдняга практыкавання.

З якой мэтай і калі выкарыстоўваецца дзелавое апісанне знешнасці чалавека? Якім павінна быць такое апісанне?

119. Падрыхтуйце паведамленне пра дзеепрыметнік як форму дзеяслова. Складзіце план выказвання. Якому стылю і тыпу маўлення адпавядае ваша выказванне?

120. Размяркуйце выдзеленыя словы: у адзін слупок выпішыце прыметнікі, у другі — дзеепрыметнікі. Абгрунтуйце свой выбар.

Ні адно дрэва не шуміць так трывожна і глуха, як елка. Асабліва тады, калі задзьме раптам пасля лютых маразоў **адліжны паўднёвы** вецер і пухкі лёгкі снег на **яловых** лапах стане **цяжкі** і **пластаваты. Злосная, раз'юшаная** яліна пачне тады з усяе сілы махаць **шырокімі абцяжаранымі** лапамі, спрабуючы яго скінуць, адкінуць ад сябе, і ўрэшце скіне, абтрасе і як быццам памаладзее. І заблішчыць ад вільгаці на ствале яе **засохлая, скамянелая** за зіму жывіца*, і загудзе абуджана магутны каме́ль*.

Правообладатель Национальный институт образования

І будзе трывожна і глуха шумець яна праз усю ноч, а на золку[л] супакоіцца, заціхне, палагаднее і сустрэне першую адлігу пасля зацяжных, **доўгіх** маразоў *(Паводле Х. Лялько)*.

- Выпішыце з тэксту пяць слоў, у якіх вымаўленне і напісанне не супадаюць. Падбярыце сінонімы да слова *раз'юшаны*. Запішыце іх.

§ 21. Скланенне поўных дзеепрыметнікаў, правапіс іх склонавых канчаткаў

121. Прачытайце табліцу. Параўнайце канчаткі прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, зрабіце вывад.

Склон	Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род
Н.	*напісан-**ы** верш* *нов-**ы** верш*	*напісан-**ая** кніга* *нов-**ая** кніга*	*напісан-**ае** слова* *нов-**ае** слова*
Р.	*напісан-**ага** верша* *нов-**ага** верша*	*напісан-**ай** кнігі* *нов-**ай** кнігі*	*напісан-**ага** слова* *нов-**ага** слова*
Д.	*напісан-**аму** вершу* *нов-**аму** вершу*	*напісан-**ай** кнізе* *нов-**ай** кнізе*	*напісан-**аму** слову* *нов-**аму** слову*
В.	*напісан-**ы** верш* *нов-**ы** верш*	*напісан-**ую** кнігу* *нов-**ую** кнігу*	*напісан-**ае** слова* *нов-**ае** слова*
Т.	*напісан-**ым** вершам* *нов-**ым** вершам*	*напісан-**ай** кнігай* *нов-**ай** кнігай*	*напісан-**ым** словам* *нов-**ым** словам*
М.	*(у) напісан-**ым** вершы* *(аб) нов-**ым** вершы*	*(у) напісан-**ай** кнізе* *(аб) нов-**ай** кнізе*	*(у) напісан-**ым** слове* *(аб) нов-**ым** слове*

122. Пісьмова праскланяйце словазлучэнне ў множным ліку.

Пабудаваныя шматпавярховыя дамы.

Дзеепрыметнікі, як і прыметнікі, змяняюцца па склонах, родах і ліках, маюць такія самыя канчаткі, як і прыметнікі з асновай на цвёрды *(новы)* і зацвярдзелы *(свежы)* зычныя.

Правообладатель Национальный институт образования

123. Прачытайце дыялог. Вызначце склон дзеепрыметнікаў, растлумачце правапіс іх склонавых канчаткаў.

— Адрэзанаю лустаю жыла.

— Чаму адрэзаная луста?

— У бацькоў не была сіратой. Гаспадара, ці мужа, мела. А ўсю жытку адна, быццам увесь век толькі сама сабою была.

— А чаму так: «адрэзанаю лустаю»?

— Бо што з адрэзанае лусты? Як не ссохне, то з'ядуць... *(Паводле Ф. Янкоўскага)*.

Растлумачце выразы *адрэзаная луста, адрэзанай лусты назад не прылепіш.*

Вымаўляй: [*н'а*] *ссо́хне.*
Пішы: *не ссохне.*

124. Прачытайце апісанне карціны Н. Сілівановіча «Стары пастух». На якія дэталі партрэта звяртае ўвагу аўтар апісання? Што гэтыя дэталі дапамаглі выказаць мастаку?

Прыгледзеўшыся да партрэта «Стары пастух» Н. Сілівановіча, убачыце ў персанажы не проста пастуха. Многае адчуеце сэрцам. Вочы. Яны — цёмныя. З іскрамі гневу. У гэтых вачах адбітак душэўных глыбінь. Бровы нахмураныя. На высокі лоб спадаюць кранутыя сівізною валасы. Вострыя скулы. Рэзкія маршчыны. Сівыя вусы і бародка. Худая старэчая шыя. Каўнер светлай кашулі з-пад сялянскай світкі. І рукі — біяграфія чалавека. Рукі з прожылкамі, з набрынялымі, спрацаванымі пальцамі. Рукі так звыкла, па-сялянску сціскаюць кій. Здаецца, самы звычайны партрэт. Але столькі выказана! *(Паводле У. Бойкі)*.

Назавіце азначэнні, выражаныя: а) прыметнікамі, б) дзеепрыметнікамі. Якую ролю адыгрываюць азначэнні ў тэксце? Якая роля ў ім дзеепрыметнікаў?

Правообладатель Национальный институт образования

125. Спішыце тэкст, дапісваючы канчаткі дзеепрыметнікаў. Зверху абазначце іх склон.

Свая[ф] родная мова. Гэта мова маіх маці і бацькі, якую я разумею ад першага пачут.. мною слова, гэта мова маіх бабулі і дзядулі, маіх прадзедаў і прапрадзедаў.

А вось чужая, вывучан.. мова — гэта толькі мая. Пад ёй няма ніякага падмурку, яна стаіць на голым месцы, не мае ні шырыні, ні глыбіні. Пісаць мастацкія творы на вывучан.. мове цяжка, бо ў аўтара няма патрэбнага моўнага запасу і няма дзе шукаць глыбіннага, незацяган.. слова. У вывучан.. мове няма самага галоўнага — гістарычнай памяці, таго жыццямоўнага карэння, якое дае магчымасць развівацца і пладаносіць... *(Я. Сіпакоў)*.

126. Прачытайце прыказкі, ужываючы дзеепрыметнікі, што ў дужках, у патрэбным родзе, ліку і склоне. Спішыце, выдзеліце канчаткі дзеепрыметнікаў.

1. З *(нагрэты)* кутком шкада расставацца. 2. *(Згублены)* золата можна знайсці, *(згублены)* час — ніколі. 3. *(Пахілы)* дрэва вецер не ломіць. 4. *(Назбіраны)* на дарозе каласкамі не пракормішся. 5. *(Выказаны)* слова да губы не вернеш. 6. Дзявоцкая краса — *(заплецены)* каса.

§ 22. Дзеепрыметнікавы зварот, знакі прыпынку

127. Спішыце словазлучэнні. У якіх з іх дзеепрыметнік з'яўляецца залежным словам, а ў якіх — галоўным? Абазначце ў словазлучэннях галоўнае слова, пастаўце пытанні да залежнага.

Затрыманы парушальнік, затрыманы пагранічнікамі; скошаныя лугі, скошаныя імі; прывезеная шафа, прывезеная даўно.

Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца залежныя словы ў словазлучэннях з галоўным словам дзеепрыметнікам?

Правообладатель Национальный институт образования

128. Прачытайце сказы.

Скошаная трава ўжо добра падвяла на сонцы.

|*Скошаная раніцай*| трава ўжо добра падвяла на сонцы.

Трава, |*скошаная раніцай*|, ужо добра падвяла на сонцы.

Ужо добра падвяла на сонцы трава, |*скошаная раніцай*|.

Назавіце дзеепрыметнік. Які назоўнік ён паясняе?

У якіх сказах дзеепрыметнік мае пры сабе залежнае слова?

Якое месца займае дзеепрыметнік з залежным словам у адносінах да назоўніка, які ён паясняе? Калі дзеепрыметнік з залежным словам выдзяляецца коскамі?

Дзеепрыметнік разам з залежнымі ад яго словамі называецца **дзеепрыметнікавым зваротам.** Ён з'яўляецца адным членам сказа — развітым азначэннем: *Радасна зямлю прабіла рунь, веснавым абуджаная громам* (Р. Барадулін).

129. Разгледзьце схему. Звярніце ўвагу на месца дзеепрыметнікавага звароту ў адносінах да назоўніка, які ён паясняе, на пастаноўку знакаў прыпынку.

Дзеепрыметнікавы зварот

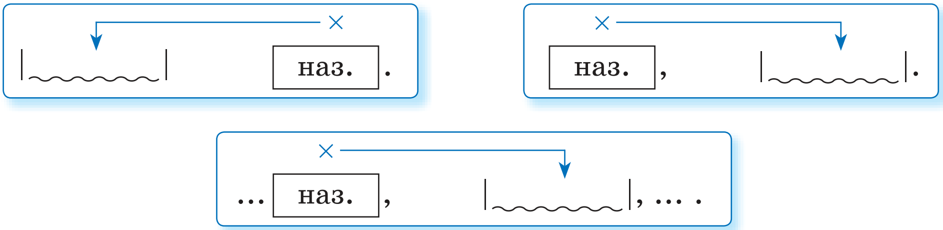

Звярніце ўвагу!

Калі дзеепрыметнікавы зварот стаіць перад назоўнікам, які паясняе, то ў вусным маўленні ён не выдзяляецца паўзамі і на пісьме не адасабляецца: |*Парослая высокай травой*| *сцяжына вяла да самай леснічоўкі.*

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеепрыметнікавы зварот выдзяляецца ў маўленні паўзай, калі стаіць пасля назоўніка, які паясняе. Пры гэтым слова, якое паясняецца дзеепрыметнікавым зваротам, звычайна вымаўляецца з павышэннем тону. На пісьме дзеепрыметнікавы зварот выдзяляецца коскай: *З ваколіцы была добра відаць наша* *школа* , |*размешчаная на ўскрайку мястэчка*| (І. Навуменка).

Калі дзеепрыметнікавы зварот стаіць пасля назоўніка, які паясняе, і знаходзіцца ў сярэдзіне сказа, то ў вусным маўленні ён выдзяляецца паўзамі, а на пісьме — коскамі: *Сонца* , |*ахутанае шэраю смугою*|, *нясмела і ленавата ўставала з-за лесу* (П. Броўка).

130. Спішыце, падбіраючы да выдзеленых дзеепрыметнікаў залежныя словы з матэрыялу для даведкі. Сачыце за парадкам слоў у сказах.

Спачатку паабапал дарогі цягнуліся палеткі з **раскіданымі** дзічкамі. Глядзелі з-пад ігліцы і верасу чырвоныя або **счарнелыя** брылі сімпатычных тлустых баравікоў. Часам траплялiся вялізныя купы як быццам **нагрувашчанага** камення. **Зараслая** алея*, паабапал якой стаяў змрочны, як лес, парк, давяла да агароджы *(Паводле У. Караткевіча).*

Для даведкі: *ад старасці, там-сям, густой травой, нечай невядомай рукой.*

- Абазначце прыстаўкі ў дзеепрыметніках.

Звярніце ўвагу!

У дзеепрыметнікавы зварот не ўваходзіць слова, якое ім паясняецца. Яно можа стаяць перад зваротам ці пасля яго, але не можа знаходзіцца ў межах самога звароту.

131. Растлумачце і выпраўце памылкі ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў. Запішыце выпраўленыя сказы.

1. Нясцерпна пякло нахіленае сонца на захад. 2. Паабапал дарогі стаялі парыжэлыя снапы ад дажджу і ветру. 3. Пасярод поля стаяў спынены грузавік шафёрам.

Зрабіце вывад пра парадак слоў у дзеепрыметнікавым звароце.

Правообладатель Национальный институт образования

132. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Звярніце ўвагу на пастаноўку знакаў прыпынку пры дзеепрыметнікавых зваротах.

1. Змарнел.. за апошнія дні, ён пад..шоў да штаба, які размяшчаўся на той самай палянц.., што і ўчора *(І. Мележ)*. 2. Заняты сва..й справай, я зусім не звяртаў увагі на размову *(В. Быкаў)*. 3. Насцярожан.., узрушан.., нацяты ўвесь, ён усё ішоў насустрач н..бяспецы, насустрач н..вядомасці *(І. Мележ)*.

Калі дзеепрыметнік або дзеепрыметнікавы зварот адносіцца да асабовага займенніка, то ён выдзяляецца коскамі незалежна ад месца ў сказе: *Узрушаны*, **я** *адразу пачаў збірацца дадому.* **Мы**, *сагрэтыя ласкавым сонцам, марылі хутчэй апынуцца каля мора.*

133. Спішыце, абазначаючы межы дзеепрыметнікавых зваротаў. Выдзеліце назоўнікі, якія яны паясняюць. Дапішыце канчаткі дзеепрыметнікаў, пастаўце неабходныя знакі прыпынку пры дзеепрыметнікавых зваротах.

Парады даўнія і сучасныя

1. Бялізна ў марозны дзень не прымерзне да вяроўкі, якую папярэдне працёрлі анучай змочан.. у растворы солі. 2. Калі тварог загарнуць у чыстую марлю змочан.. у салёнай вадзе, то ён захаваецца свежым не адзін дзень. 3. Замёрзл.. акно добра пратрэцца змочан.. у салёнай вадзе анучай. 4. Лепшы сродак ад мышэй — раскладзен.. ці паразвешван.. у пучках дзікая мята *(«Беларускі каляндар»)*.

Вымаўляй: *прымéр*[з’]*не*, [с’]*вéжым, паклá*[с’]*ці*.

134. Прачытайце тэкст. Выпішыце дзеепрыметнікавыя звароты разам з назоўнікамі, якія яны паясняюць. Межы дзеепрыметнікавых зваротаў абазначце, назоўнікі вазьміце ў рамачку.

Найкаштоўнейшыя рэчы фараона

У 1922 годзе археолагі знайшлі ў Егіпце грабніцу фараона Тутанхамона. Ён правіў краінай каля 3400 гадоў назад. Грабніца

Правообладатель Национальный институт образования

фараона была вельмі багатая. Адзін толькі саркафаг* з чыстага золата, у якім ляжаў фараон, важыў 450 кілаграмаў. Мноства выраблених з золата рэчаў знайшлі тут. Побач з фараонам у саркафагу знаходзіліся тры самыя каштоўныя рэчы, зробленыя з жалеза. Пад галавой ляжаў талісман* — выкаваная з жалеза змяя. Каля пояса фараона быў жалезны кінжал. На руцэ — залаты бранзалет, упрыгожаны вокам, зробленым з жалеза. Вось як цанілі тады гэты метал *(Паводле Г. Штыхава)*.

§ 23. Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану, іх утварэнне і ўжыванне

Дзеепрыметнікі бываюць незалежнага і залежнага стану.

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану** абазначаюць прымету такога прадмета, які сам утварыў дзеянне: ***пажаўцелая*** *трава* — трава, якая сама пажаўцела.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану** абазначаюць прымету такога прадмета, на які накіравана дзеянне з боку іншага прадмета: ***прыбраны*** *пакой* — пакой, які нехта прыбраў; ***вымытая*** *падлога* — падлога, якую вымылі; ***падрыхтаваны*** *вучнем даклад* — даклад, які падрыхтаваў вучань.

135. Адкажыце на пытанні, адказы запішыце. Звярніце ўвагу на тое, сам прадмет выконвае дзеянне ці на гэты прадмет накіравана дзеянне з боку іншага прадмета.

Як сказаць пра верш, які вывучылі;
пра поле, якое засеялі;
дом, які купілі;
зерне, якое рассыпалі;
сшытак, які абгарнулі;
посуд, які вымылі;
сад, які зарос;
валасы, якія пасівелі;
сачыненне, якое напісалі;
стагі, якія парыжэлі?

напі́саны
вы́вучаны
засе́яны
ку́плены
заро́слы
рассы́паны
пасіве́лы
вы́мыты
парыжэ́лы
абго́рнуты

Правообладатель Национальный институт образования

136. Уважліва прачытайце табліцу. Раскажыце, якія формы дзеепрыметнікаў ужываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, якія для яе не характэрны або ўжываюцца абмежавана.

Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў			
Дзеепрыметнік	**Спосаб утварэння**	**Прыклады**	**Ужыванне**
Незалежны стан			
Цяперашні час	аснова дзеяслова ў цяперашнім часе + суфіксы ***-уч-***, ***-юч-***, ***-ач-***, ***-яч-***	*кіруючая роля, гаворачая асоба, вісячы замок*	абмежавана; выкарыстоўваюцца ва ўстойлівых зваротах тыпу *рухаючая сіла, кіруючая роля* і інш.
Прошлы час	аснова неазначальнай формы дзеяслова + суфікс ***-л-***, суфіксы ***-ш-***, ***-ўш-***	*даспелыя вішні,* *узнікшае пытанне, расквітнеўшы луг*	пашыраны ў літаратурнай мове; абмежавана; часта замяняюцца дзеепрыметнікамі з суфіксам ***-л-***: *расквітнелы луг*
Залежны стан			
Цяперашні час	аснова дзеяслова ў цяперашнім часе + суфіксы ***-ем-***, ***-ім-***	*будуемы дом, вывучаемы твор, прыводзімыя факты*	не характэрны для літаратурнай мовы
Прошлы час	аснова неазначальнай формы дзеяслова + суфіксы ***-н-***, ***-ен-***, ***-ан-***, ***-т-***	*прачытаная кніга, прывезеная мэбля, вывучаны верш, зжатая ніва*	шырока выкарыстоўваюцца ў мове

Правообладатель Национальный институт образования

Звярніце ўвагу!

У беларускай мове часцей ужываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану: *Якіх толькі рэчаў не паказвалі полацкія кавалі і ювеліры* — ***каваных, чаканеных, вылітых, ціснёных, штампаваных...*** (А. Клышка).

137. Размяркуйце дзеепрыметнікі паводле іх прыналежнасці да пэўнага стану (у адзін слупок запішыце дзеепрыметнікі незалежнага стану, а ў другі — залежнага).

Пасівелыя валасы, пафарбаваны ганак, пабудаваны дом, зрудзелыя старонкі, агрубелыя рукі, прывезеная шафа, зжатае поле, палінялая сукенка, счарнелы зруб, выбітая шыба, прысланае пісьмо, апалае лісце, расчырванелы твар, разгледжанае пытанне.

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы дзеяслова закончанага трывання з дапамогай суфікса ***-л-***: *пажаўце(ць) — пажаўцелы, збяле(ць) — збялелы, ацале(ць) — ацалелы, пачырване(ць) — пачырванелы* і інш.

Звярніце ўвагу!

Дзеепрыметнікі з суфіксам ***-л-*** шырока ўжываюцца ў беларускай мове.

Зрэдку, звычайна калі немагчыма ўтварэнне з дапамогай суфікса ***-л-***, дзеепрыметнікі могуць утварацца пры дапамозе суфіксаў ***-ўш-*** (пасля галосных) і ***-ш-*** (пасля зычных): *загінуць — загінуўшыя, падрасці — падросшы* (і *падрослы*). Але ўжываць іх немэтазгодна, бо часта яны робяць думку невыразнай, неакрэсленай. Напрыклад: *Салдат, загінуўшы за Радзіму, навечна застанецца ў памяці народа.* Незразумела, маецца на ўвазе салдат я к і? — які загінуў (*загінуўшы салдат*) ці застанецца ў памяці ч а м у? — бо загінуў за Радзіму.

Правообладатель Национальный институт образования

138. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам ***-л-***, падбярыце да іх назоўнікі, словазлучэнні запішыце.

Апасці, апусцець, заінець, уцалець, зарасці, асірацець, парыжэць, загарэць, пажаўцець, пачырванець, пасівець, прарасці, пацямнець, пасінець, засохнуць, прамокнуць.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы дзеяслова з дапамогай суфіксаў *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-*: *вымера(ць) — вымераны, прывез(ці) — прывезены, злучы(ць) — злучаны, вымы(ць) — вымыты.*

139. Разгледзьце ілюстрацыі. Запішыце паводле іх словазлучэнні «дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу + назоўнік». Растлумачце ўтварэнне дзеепрыметнікаў.

Звярніце ўвагу!
Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўжываюцца ў беларускай мове без абмежаванняў ва ўсіх стылях маўлення.

140. Прачытайце тэкст. Якія рысы характару жанчыны выдзяляе аўтар? Паназірайце, на аснове чаго ён робіць свой вывад: як будуе тэкст, якімі моўнымі сродкамі карыстаецца. Растлумачце ўтварэнне дзеепрыметнікаў.

Сярод двара стаяла запрэжаная пара.[сн] Дымелі спіны замораных коней, а за імі ледзь вымалёўваўся цёмны сілуэт лёгкай брычкі* з узнятым верхам.

Фіранка* брычкі адшмаргнулася[м], з-за яе ступіла на прыступку невялічкая нага. Жанчына, высокая і зграбная, у цёмным плашчы, стала проста ў ваду і азірнулася.

Здзіўлены Леановіч глядзеў на жанчыну вялізнымі вачыма.

Правообладатель Национальный институт образования

Глядзець было на што. Ніколі яшчэ Гораў не бачыў такога аблічча.

Густыя цёмныя бровы, якія здаваліся б амаль мужчынскімі, каб не агромністыя, як чорныя азёры, вочы і прыпухлы маленькі рот. Прамы, невялічкі нос, мяккі[ф] авал трохі асіметрычнага аблічча, якому сама гэта асіметрычнасць надавала дзіўны выраз мяккай жаночай пакорлівасці і адначасова ўладнасці, нават прывычкі ўладарыць *(Паводле У. Караткевіча)*.

Выберыце з тэксту прыметнікі і дзеепрыметнікі, якія маюць дачыненне да апісання знешнасці, разам з назоўнікамі. Запішыце іх. Узнавіце па апорных словазлучэннях апісанне знешнасці (вусна).

§ 24. Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу *-н-, -ен-, -ан-, -т-*

141. Прааналізуйце спосаб утварэння дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу.

*напіс**а**-ць* + ***-н-*** → *напісаны*
*згул**я**-ць* + ***-н-*** → *згуляны*

*ве**з**-ці* + ***-ен-*** → *завезены*
*пабял**і**-ць* + ***-ен-*** → *пабелены*

*разгледз**е**-ць* + ***-ан-*** → *разгледжаны*
*ствар**ы**-ць* + ***-ан-*** → *створаны*

*зм**ы**-ць* + ***-т-*** → *змыты*
*апран**у**-ць* + ***-т-*** → *апрануты*

Назавіце словы, у якіх адбываецца чаргаванне гукаў у аснове. Што адбываецца з галоснымі ***і, ы, е*** асновы дзеяслова пры ўтварэнні дзеепрыметнікаў?

Дзеепрыметнікі з суфіксам *-н-* утвараюцца ад асноў дзеяслова на ***а, я*** і захоўваюць гэтыя галосныя ва ўсіх формах: *паказа(ць)* — *паказаны* (фільм), *засея(ць)* — *засеянае* (поле).

Правообладатель Национальный институт образования

Суфіксы *-ен-, -ан-* маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асновы дзеяслова на зычны: *з'ес(ці) — з'едзены; прынес(ці) — прынесены* або на галосныя ***і, ы, е***: *забялі(ць) — забелены, упрыгожы(ць) — упрыгожаны, разгледзе(ць) — разгледжаны.* Пры гэтым галосныя ***і, ы, е*** выпадаюць, а канцавыя зычныя асновы могуць чаргавацца.

Суфікс *-т-* далучаецца да асновы неазначальнай формы дзеяслова з аднаскладовым коранем: *зжа(ць) — зжаты, размы(ць) — размыты* або да асновы дзеяслова на ***о, у, ну***: *раскало(ць) — расколаты, апрану(ць) — апрануты* і г. д.

142. Карыстаючыся прыведзенай схемай, раскажыце пра ўтварэнне і правапіс дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу.

Аснова неазначальнай формы дзеяслова	+	Суфікс	Умова
		-н-	ад асновы дзеяслова на ***а, я***
		-ен-, *-ан-*	ад асновы дзеяслова на зычны або галосныя ***і, ы, е***
		-т-	ад асновы дзеяслова з аднаскладовым коранем або ад асновы дзеяслова на ***о, у, ну***

Калі дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца з дапамогай суфікса ***-н-***; калі — ***-ен-*** або ***-ан-***; калі ***-т-***?

Звярніце ўвагу!

У суфіксах дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу пішацца адна літара ***н***: *прачытаны, прынесены, зроблены, з'едзены.*

143. Прачытайце жарт. Вызначце, ад якіх дзеясловаў і з дапамогай якіх суфіксаў утвораны дзеепрыметнікі.

— Янка, на́ яйка.
— А аблупленае?
— Аблупленае.

Правообладатель Национальный институт образования

— А пракушанае?
— Не.
— Ну, то еш сам!

144. Выканайце інтэрактыўныя заданні (на выбар):

а) «Суфіксы дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу»;

б) «Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў залежнага стану».

145. Прачытайце. Знайдзіце ў тэксце апісанне знешнасці. Зачытайце яго. Вызначце, ці ёсць у ім ацэнка чалавека.

Выпішыце дзеепрыметнікі, запішыце побач дзеясловы, ад якіх яны ўтвораны. Абазначце суфіксы ў дзеепрыметніках.

Узор: *засеяны ← засея-ць, зараслы ← зарас-ці.*

Зайшоў адзін раз у рэдакцыю, угледзеў там сярэдняга росту маладога чалавека, якога дагэтуль не бачыў. Худатвары, з доўгім носам, з глыбока запалымі вачыма, у пенснэ, апрануты ў гарнітур шэра-бурачнага невыразнага колеру, з-пад якога выглядала чырвоная кашулька. На галаве ў яго быў шыракаполы капялюш[л]. Выгляд незнаёмага паказаўся мне сур'ёзным, а твар — сімпатычным.

— Пазнаёмцеся, Сяргей Палуян! — праказаў Сцяпан. Я быў рады новаму знаёмству, бо ўжо паспеў прачытаць Палуянавы допісы з Кіева. Палуян, як мне паказалася, быў таксама задаволены сустрэчаю са мною *(Ц. Гартны)*.

Звярніце ўвагу!

Мастацкае апісанне знешнасці чалавека можа ўключаць і яго ацэнку.

146. Падбярыце да дзеепрыметнікаў залежныя словы. Складзіце з утворанымі зваротамі сказы, а потым уключыце іх у тэкст на тэму «Восень».

Зацягнутае неба. Навіслыя хмары. Пажоўклыя дрэвы. Апалае лісце. Скошаныя лугі. Аголеныя палеткі. Прыціхлая зямля.

Правообладатель Национальный институт образования

147. Спішыце, утварыўшы ад дзеясловаў, што ў дужках, патрэбныя дзеепрыметнікі. Суфіксы абазначце.

Спыняўся паглядзець на рунь. Спыняўся паглядзець на толькі што *(пасеяць)* жыта. На толькі што *(зжаць)* і *(змалаціць)* пшаніцу. Глядзеў, любаваўся. Бачыў людскую любоў да зямлі, да зямелькі, да зямліцы. *(Дагледзець)*, *(перабраць)* у пальцах, *(ачысціць)*, *(сагрэць)* не толькі сонцам, урадлівая. Я ніводнага разу не бачыў у тым краі *(зарасці)* на полі збажыны, не бачыў *(прыплясканць)* дажджом і *(пабялець)* або *(пачарнець)* пракосаў ні на полі, ні на лузе *(Паводле Ф. Янкоўскага)*.

§ 25. Поўная і кароткая формы дзеепрыметніка

148. Параўнайце дзеепрыметнікі ў левым слупку (поўная форма) з дзеепрыметнікамі ў правым слупку (кароткая форма). Якія дзеепрыметнікі не маюць кароткай формы?

Я без цяжкасцей расказаў **вывучаны** верш.	Верш **вывучаны** за паўгадзіны.
Мне спадабалася **прачытаная** кніга.	Новая кніга **прачытана** мной за вечар.
Я не змог здаць **напісанае** ўчора сачыненне.	Сачыненне **напісана** на актуальную тэму.
Выкананыя звечара заданні ляжалі на стале.	Заданні **выкананы** мною паспяхова.

Пастаўце пытанні да выдзеленых слоў. У ролі якога члена сказа выступаюць поўныя дзеепрыметнікі; кароткія дзеепрыметнікі? Якія канчаткі яны маюць?

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-* у беларускай мове могуць мець поўную і кароткую формы.

Дзеепрыметнікі мужчынскага роду маюць толькі поўную форму з канчаткам *-ы*: *(урок) вывучаны*, *(дом) пабудаваны*.

Правообладатель Национальный институт образования

Кароткая форма тыпу *(урок) вывучан, (дом) пабудаван* і пад. хоць і сустракаецца часам у літаратуры і публіцыстыцы, але не ўласцівая сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Кароткія дзеепрыметнікі не скланяюцца. Яны змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — па родах.

Кароткія дзеепрыметнікі ў сказе выступаюць звычайна ў ролі выказніка: *Урокі вывучаны. Ніва зжата.*

Звярніце ўвагу!

У ролі выказніка могуць выступаць і поўныя дзеепрыметнікі, калі яны стаяць пасля назоўніка: *Урокі вывучаныя. Ніва зжатая.*

149. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку?

Музеі Ільянскай школы сталі народнымі

Гісторыка-краязнаўчаму музею «Ільянскія далягляды» і музею «Вілейшчына літаратурная» Ільянскай сярэдняй школы імя Адама Грымаца ў 2010 годзе прысвоена званне народных.

Гісторыка-краязнаўчы музей быў заснаваны ў маі 1995 года. У экспазіцыі прадстаўлена гісторыя мястэчка Ілья і суседніх вёсак. Таксама ў музеі адлюстравана гісторыя Ільянскай школы.

Як установа адукацыі яна існуе з 1862 года, у 2012-м адзначыла сваё 150-годдзе. Для прайгравання гукавых носьбітаў у гісторыка-краязнаўчым музеі «Ільянскія далягляды» ёсць дзеючыя кінапраектар, патэфоны, прайгравальнікі вінілавых дыскаў, бабі́нныя і касетныя магнітафоны і інш.

Другі школьны музей — «Вілейшчына літаратурная» — быў заснаваны ў 1992 годзе. У літаратурным музеі сабраны матэрыял пра ўсіх літаратараў, публіцыстаў, якім-небудзь чынам звязаных не толькі з ільянскай зямлёй, але і ўсёй Вілейшчынай.

Правообладатель Национальный институт образования

Да дзейнасці абодвух музеяў далучаны вучні Ільянскай школы. Яны пішуць навуковыя працы, праводзяць даследаванні, удзельнічаюць у розных рэспубліканскіх і міжнародных конкурсах, канферэнцыях *(Паводле В. Рудніцкай)*.

Назавіце дзеепрыметнікі, ужытыя ў тэксце. Вызначце іх форму.

Выпішыце з тэксту сказ, у якім ёсць дзве поўныя формы дзеепрыметніка. Якім членам сказа яны з’яўляюцца?

● Растлумачце правапіс вялікай літары ў тэксце.

Разгледзьце фотаздымак. Як вы думаеце, у якім з двух апісаных у тэксце музеяў ён можа знаходзіцца? Сваю думку абгрунтуйце.

150. Замяніце поўныя формы дзеепрыметнікаў кароткімі. Запішыце іх, вызначце род і лік.

Узор: *чыста вымытая падлога — падлога чыста вымыта (адз. л., ж. р.).*

Абсаджаная ліпамі дарога, выпадкова знойдзеныя малюнкі, асветленая сонцам алея, абгорнуты сшытак, адчыненае акно, густа засеяныя палеткі, перапрацаванае заданне, добра вымытае адзенне, закончаны раман.

Якія дзеепрыметнікі не маюць кароткай формы?

151. Прачытайце і адгадайце загадкі. Растлумачце правапіс прапушчаных літар. Вызначце форму дзеепрыметнікаў. Выпішыце загадку, у якой дзеепрыметнікі маюць поўную форму.

Загадкі з роднай хаткі

1. Тысячы брацікаў зв..заны, адным по..сам падпяра́заны.
2. Ходзіць пані па камор.., лычкам падвязаная.
3. У лес.. выразана, гла..ка вычасана, ажно заліваецца, як называецца?
4. Не куст, а з лісточкамі, не кашуля, а паш..та.
5. Разаслана пасцілка, на пасцілцы рас..ыпаны сярэбраны пясочак, а пасярэ..іне — залаты кружочак.
6. Вісіць сіта не рукамі звіта.

Правообладатель Национальный институт образования

152. Прачытайце прытчу. У чым яе павучальны сэнс?

Прытча

Адзін чалавек, які ўцалеў пасля караблекрушэння, быў выкінуты хваляй на бязлюдны востраў. Штодня ён узіраўся ўдалячынь і чакаў, што міма праплыве які-небудзь карабель і выратуе яго.

Але дні ішлі, а гарызонт быў пусты. Чалавек вырашыў збудаваць сабе невялікі шалаш з уцалелага ад карабля бярвення, каб абараніцца ад дажджу і звяроў.

Аднойчы ён вярнуўся пасля пошукаў ежы і ўбачыў шалаш, ахутаны полымем. Дым уздымаўся слупам да самага неба. Разам з шалашом былі страчаны ўсе яго запасы. Чалавек застаўся ні з чым. Ахоплены адчаем, ён чакаў смерці.

А раніцай наступнага дня яго пабудзіў карабельны гудок.

— Як вы даведаліся, што я тут? — спытаў чалавек у матросаў.

— Мы ўбачылі твой дымавы сігнал, — адказалі яны.

Памятай чалавек: калі раптам твой маленькі шалаш згарыць дашчэнту, гэта можа быць сігналам для твайго выратавання *(Паводле Н. Капцавай)*.

Назавіце дзеепрыметнікі, ужытыя ў тэксце. Вызначце іх форму, лік і род.

Выпішыце сказы з кароткімі дзеепрыметнікамі, падкрэсліце іх як члены сказа.

Пракаменціруйце афармленне дыялогу.

153. Раскажыце пра асаблівасці ўжывання кароткіх дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (у параўнанні з рускай мовай). Пацвердзіце свой адказ прыкладамі.

154. Замяніце дзеясловы кароткімі дзеепрыметнікамі. Перабудуйце сказы так, каб дапаўненне стала дзейнікам.

Узор: *Вучань напісаў сачыненне. — Сачыненне напісана вучнем.*

1. Настаўнік праверыў сшыткі. 2. Хлебаробы засеялі поле. 3. Бацькі падрыхтавалі падарункі да дня нараджэння дзяцей. 4. Мастак напісаў новую карціну. 5. Снег замёў усё наваколле. 6. Вучні ўпрыгожылі к Новаму году елачку.

Правообладатель Национальный институт образования

155. Запішыце словы пад дыктоўку. Абазначце суфіксы.

Ужыты, парушаны, выпісаны, прачытана, закладзена, утворана, заменена, прыдумана, звіта, забыты, разведзена, праскланяна, абазначана, накручаны, прыдуманы, запісана.

156. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з дзеепрыметнікамі (поўнымі і кароткімі).

Студзень

Надышоў самы халодны месяц у годзе. Нездарма называюць яго студзень.

Трашчыць мароз. Рэкі і азёры скаваны лёдам. Наваколле засыпана снегам.

Спяць у лесе, нібы зачараваныя, асілкі дубы. Згінаюцца пад цяжарам снегу стройныя, тонкія красуні бярозы.

Ціха і маўкліва ў заснежаным лесе. Толькі стук дзятла парушае цішыню і спакой марознага дня *(В. Вольскі)*.

Падкрэсліце кароткія дзеепрыметнікі як члены сказа. Абазначце ў іх канчаткі, укажыце род, лік.

157. Запішыце прыказкі, утварыўшы ад дзеясловаў, што ў дужках, кароткія дзеепрыметнікі. Падкрэсліце іх як члены сказа.

1. Шчыра *(сказаць)* як *(звязаць)*. 2. Да чыстай крыніцы сцежка *(утаптаць)*. 3. Што *(напісаць)* пяром, таго не вырубіш тапаром. 4. Лёгка *(нажыць)*, лёгка *(пражыць)*. 5. Чужая старана тугою *(араць)*, слёзкамі *(засяваць)*.

§ 26. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове

158. Прачытайце. Перакажыце змест блізка да тэксту.

У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу. Мы звычайна гаворым (і пішам): *сады, якія пышна цвітуць* (а не *пышна цвітучыя сады*), *краіны, што сталі на*

Правообладатель Национальный институт образования

шлях развіцця (а не *развіваючыеся краіны*), *кнігі, якія чытаюць з задавальненнем* (а не *чытаемыя з задавальненнем кнігі*), і г. д.

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу выкарыстоўваюцца ў беларускай мове звычайна ў складзе ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *рухаючая сіла, кіруючая роля, вісячы замок* і некаторыя іншыя.

У беларускай літаратурнай мове не ўжываюцца формы зваротных дзеепрыметнікаў.

Беларуская мова мае сістэму сродкаў, якія выкарыстоўваюцца для замены не ўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў, у прыватнасці з рускай.

159. Прачытайце тэкст. Параўнайце сказы ў арыгінале і перакладзе. Вызначце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў на беларускую мову, параўнайце іх сэнсавую і стылістычную адпаведнасць.

Найбольш пашыранымі спосабамі перадачы не ўласцівых беларускай мове форм дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы на беларускую з'яўляюцца:

даданыя часткі складаных сказаў: *Судебным следователем Иван Ильич был таким же* [...] *приличным, **умеющим** отделять служебные обязанности от частной жизни* (Л. Толстой). — *Іван Ільіч быў гэтакім жа прыстойным судовым следчым, **які ўмеў** аддзяляць службовыя абавязкі ад прыватнага жыцця* (Пер. Л. Салаўя);

прыметнікі: [...] *глядела в окна слепая тёмная ночь, готовая посинеть от **приближающегося** рассвета* (Н. Гоголь). — [...] *у вокны глядзела сляпая цёмная ноч, гатовая пасінець ад **блізкага** світанку* (Пер. П. Місько);

дзеясловы: *Поутру из дверей выпорхнула дама, **сопровождаемая** лакеем* (Н. Гоголь). — *Раніцаю з дзвярэй выпырхнула дама, яе **суправаджаў** лакей* (Пер. П. Місько);

дзеепрыслоўі: — *Стучит кто-то?* — *сказал **остановившийся** Чуб* (Н. Гоголь). — *Стукае нехта?* — *сказаў Чуб, **спыніўшыся*** (Пер. М. Лужаніна).

Правообладатель Национальный институт образования

160. Параўнайце тэкст на рускай мове і яго пераклад на беларускую мову. Звярніце ўвагу на выдзеленыя словы і спалучэнні слоў. Зрабіце вывад, чаму ў беларускім тэксце дзеепрыметнікі перадаюцца рознымі спосабамі.

Звуковой язык возник как спутник и союзник трудовой деятельности человека. Вместе с трудом он стал **движущей** силой, **развивавшей** человеческое мышление. Закрепление и накопление общественного опыта, передача его **последующим** поколениям стали возможны лишь с помощью языка.

Чем сложнее становилось человеческое общество, тем сложнее и богаче становился его язык. В первобытном обществе люди могли обходиться немногими словами, **выражавшими** основные понятия, **относившиеся** к их пока ещё примитивной деятельности. Человек гомеровских времён должен был обладать весьма богатым словарём, чтобы объясниться со своими одноплеменниками в необычайно **усложнившихся** условиях развитого родового общества *(С. Наровчатов)*.

Гукавая мова ўзнікла як спадарожнік і саюзнік працоўнай дзейнасці чалавека. Разам з працай яна стала **рухаючай** сілай, **якая развівала** чалавечае мысленне. Замацаванне і назапашванне грамадскага вопыту, перадача яго **наступным** пакаленням сталі магчымымі толькі з дапамогай мовы.

Чым больш складаным станавілася чалавечае грамадства, тым больш складанай і багатай станавілася яго мова. У першабытным грамадстве людзі маглі абыходзіцца нешматлікімі словамі, **якія перадавалі** асноўныя паняцці, **што мелі адносіны** да іх пакуль яшчэ прымітыўнай дзейнасці. Чалавек гамераўскага часу павінен быў валодаць даволі багатым слоўнікам, каб паразумецца са сваімі аднапляменнікамі ў незвычайна **ўскладненых** абставінах развітога радавога грамадства.

161. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Выдзеленыя дзеепрыметнікі замяніце іншымі моўнымі сродкамі (паспрабуйце зрабіць гэта некалькімі спосабамі).

1. Живут они на чердаке пятиэтажного дома, **пахнущего** каменным углём. 2. — Продай лучше собаку! — весело и громко крикнул молодой капитан парохода, без дела **стоявший** на своей

Правообладатель Национальный институт образования

вышке. 3. Сквозь шум метели послышались из сеней топот **обиваемых** от снега ног, хлопанье дверей. 4. Вот с одного из косогоров ещё раз показалась далеко на горизонте низким **синеющим** силуэтом станция. 5. **Разбежавшийся** пароход с мягким стуком ударился в тускло **освещённую** пристань *(И. Бунин)*.

162. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту, адзначце характэрныя для гэтага стылю моўныя сродкі. Зрабіце пісьмовы пераклад тэксту на беларускую мову. Падкрэсліце дзеепрыметнікі і дзеепрыметнікавыя звароты як члены сказа.

Учитель Иваницкий, человек молодой, но необыкновенно серьёзный, идёт, чтобы ещё раз повидаться с Таганком.

Древен он, как говорят в Козельщине: ему сто восемь, он знаменитость.

Учителя волнуют странные мысли: подумать только — при Таганке прошёл один из самых замечательных веков! Сколько было за этот век переворотов, открытий, войн, сколько жило, славилось и умерло великих людей! А он никогда понятия не имел обо всём этом. И сидит он так смиренно, так неподвижно. Опустил плечи, сложил на худых коленях чёрные, высушенные за столетие руки, перекрестил искривлённые работой пальцы. Из-под надвинутой шапки видны концы редких бровей, устало приподнятых. Выцветшие глаза ничего не выражают. Он, этот столетний человек, ещё слышит, видит, помнит всё, что нужно сделать по дому, знает, где что лежит... И всё же он в забытьи, в мире своих далёких воспоминаний *(И. Бунин)*.

Слоўнік

замечательный — *надзвычайны, выдатны, слаўны*
сделать по дому — *зрабіць па гаспадарцы*
славиться — *славіцца*
смиренно — *пакорна, пакорліва; ціха, ціхмяна*
странный — *дзіўны*

З якой мэтай аўтар звяртаецца да апісання знешнасці свайго героя? На якіх дэталях ён засяроджвае нашу ўвагу? З якой мэтай? Якія моўныя сродкі выкарыстоўвае аўтар у мастацкім апісанні знешнасці старога?

Якую ролю ў апісанні выконваюць дзеепрыметнікі?

Правообладатель Национальный институт образования

§ 27. Правапіс *не (ня)* з дзеепрыметнікамі

Не (ня) з поўнымі дзеепрыметнікамі пішацца:

- **разам,** калі дзеепрыметнікі не маюць пры сабе залежных слоў: *незако́нчанае сачыненне; навы́кананае заданне*;
- **асобна,** калі дзеепрыметнікі маюць залежныя словы або супрацьпастаўленне са злучнікам *а: не закончанае **вучнем** сачыненне; не закончанае, **а** толькі пачатае сачыненне.*

З кароткімі дзеепрыметнікамі ***не*** пішацца **асобна:** *сачыненне не напісана; трава не скошана; дамы не пабудаваны.*

163. Прачытайце трапныя выслоўі і загадкі. Прааналізуйце напісанне ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі.

I. 1. Недачытаная кніга ўсё роўна што незакончаны шлях.
2. Рыпіць, як кола нямазанае.
3. На лбе ні ў кога не напісана, які ён.

II. 1. Не шыта, не кроена, а ўся ў рубцах.
2. Шапачка маленькая, камізэлька нятканая, кафтанік рабенькі, ды ходзіць босенькі.
3. На нязмераным полі жывёла незлічоная, а пастух рагаты.

Вымаўляй: [*н’а*] *го́лена,* [*н’а*] *шы́та,* [*н’а*] *кро́ена.*
Пішы: *не голена, не шыта, не кроена.*

164. Прачытайце тэкст. Растлумачце напісанне дзеепрыметнікаў з ***не (ня)***.

Надта ж мяккі быў. Не можа ён нічога чалавеку насуперак сказаць... Гатоў кінуць сенажаць **някошанаю,** сена **нязгрэбенае,** кінуць жыта **нязвезенае,** а ўкруціць цымбалы ў абрус, сесці чалавеку на воз, калі той па яго здалёк прыехаў, дый махнуць з Баркаўцоў *(Л. Калюга).*

Дапоўніце дзеепрыметнікі залежнымі словамі, а потым утварыце іх кароткую форму.

Узор: *ненапісанае сачыненне — не напісанае вучнем сачыненне, сачыненне не напісана.*

Правообладатель Национальный институт образования

165. Перакладзіце на беларускую мову. Растлумачце напісанне ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі. Параўнайце правапіс ***не*** з дзеепрыметнікамі ў беларускай і рускай мовах.

Не выходи на улицу в нечищенной обуви. Не носи мятый костюм, невыглаженные рубашку, галстук. Не играй на улице дотемна, если уроки не подготовлены. Не позволяй себе лениться, не откладывай невыученное стихотворение на потом.

166. Прачытайце тэкст. Задайце ўдакладняльныя пытанні па змесце і адкажыце на іх.

Ахілесава пята

Паводле міфа, марская багіня Фетыда, каб зрабіць свайго сына Ахілеса *(не)*смяротным, акунула малога ў свяшчэнную ваду падземнай[сл] ракі Стыкс. Цела Ахілеса стала пасля гэтага *(не)*паражальным. Толькі пятка, за якую, апускаючы ў ваду, трымала маці сына, засталася адзіным *(не)*абароненым месцам. Ахілес быў забіты стралой, якая трапіла менавіта ў пяту. Вось таму выраз «ахілесава пята» азначае ‘найбольш слабае, паражальнае месца’ *(«Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў»)*.

Запішыце словы, раскрываючы дужкі. Растлумачце іх напісанне. Складзіце вуснае выказванне (з апорай на тэкст) пра паходжанне выразу «ахілесава пята».

167. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце на яе аснове паведамленне на лінгвістычную тэму «Правапіс ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі». Дапоўніце ўласнымі прыкладамі кожнае палажэнне табліцы.

Правапіс *не (ня)* з дзеепрыметнікамі	
разам	**асобна**
• з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі няма залежных слоў і супрацьпастаўлення	• з кароткімі дзеепрыметнікамі; • з поўнымі дзеепрыметнікамі, якія маюць пры сабе залежныя словы або супрацьпастаўленне

Правообладатель Национальный институт образования

168. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі.

1. Гэта была звычайная вясковая хата. Вялізны, даўно *(не)*габляваны стол, шырокія лавы, цемнаваты Спас на покуці* *(У. Караткевіч)*. 2. Раскашавала мокрая лаза, дымелі цяжкія *(не)*кошаныя травы *(У. Караткевіч)*. 3. Была вясна, было пуставата на градах, яшчэ ні разу *(не)*полатых, падзеленых роўнымі, яшчэ *(не)*вытаптанымі баразнамі *(М. Стральцоў)*.

169. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і ракрываючы дужкі. Пастаўце неабходныя знакі прыпынку ў сказах з дзеепрыметнікавымі зваротамі. Растлумачце напісанне ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі.

Хлопец з намаган..ем ра*(с/з)*плюшчыў вочы, і першае, што *(у/ў)*бачыў, была *(ярка)*чырвоная кветка нахіл..ная ў бок св..тла. Міл..ёны іх *(не)*таптаных нагой чалавека *(у/ў)*згадаваных в..лікай шчодрасцю прыроды імкнуліся на прастор гэтага затуленага гарамі лугу. Дал..ка за далінай сн..гавымі разводамі сінеў высачэзны М..дзведжы хрыбет *(не)*заслон..ы цяпер нічым. Мусіць, ён быў нашмат выш..йшы за пройдз..ны *(Паводле В. Быкава)*.

§ 28. Мастацкае апісанне знешнасці чалавека

Звярніце ўвагу!
Апісанне знешнасці чалавека, як і іншыя віды апісання, можа быць афіцыйным, навуковым і мастацкім.

170. Прачытайце ўрыўкі з тэкстаў. Пра што ў іх гаворыцца? Да якога тыпу маўлення яны належаць? Калі выкарыстоўваюцца? Вызначце стыль кожнага ўрыўка.

I. На тэрыторыі Беларусі выдзелены два тыпы людзей. Беларусы паўночна-заходняга, паўночнага і паўночна-ўсходняга раёнаў рэспублікі маюць сярэдні рост, светлы колер скуры, вачэй і валасоў, сярэднешырокі нізкалобы твар з прамой або ўвагнутай спінкай носа і сярэднегустой барадой і належаць да беламорска-балтыйскай расы еўрапеоідной вялікай ра́сы. Беларусы Палесся

Правообладатель Национальный институт образования

маюць больш цёмны колер вачэй і валасоў, больш прамую спінку носа і належаць да сярэднееўрапейскай расы еўрапеоіднай вялікай расы *(БелСЭ)*.

II. Дзед расказвае глухім і суровым голасам. Ён сядзіць, апіраючыся жылістымі рукамі і барадой на сукаваты кій, згорблены, худы, з рэдкімі белымі валасамі. Побач з дзедам русая дзяўчына, год сямнаццаці, з ямачкамі на шчоках, з вачыма незвычайнай сінявы — яго праўнучка *(В. Каваль)*.

III. Згубілася двухгадовая дзяўчынка. Завуць Валя. Апранута ў белую сукенку з сінімі палоскамі. На галаве белая панама. На правай шчацэ бліжэй да вуха невялікі радзімы знак. Хто ведае, дзе знаходзіцца дзяўчынка, просім паведаміць...

Мастацкае апісанне знешнасці — гэта адлюстраванне выгляду чалавека: рыс яго твару, фігуры, мімікі, паставы, адзення. Яно выкарыстоўваецца пісьменнікамі звычайна як адзін са сродкаў характарыстыкі героя. Мова такога апісання вобразная, эмацыянальная, насычаная эпітэтамі, параўнаннямі, метафарамі.

171. Прачытайце азначэнні са «Слоўніка эпітэтаў беларускай мовы» Н. В. Гаўрош. Выберыце з іх тыя, якія абазначаюць аб'ектыўныя прыметы і могуць быць выкарыстаны ў любым стылі маўлення.

В о ч ы: блакітныя, вільготна-цёмныя, вішнёва-чорныя, залатыя, калючыя, карыя, светлыя, чорныя, шэра-сінія, шэрыя, шэрыя з зелянінкай, ясныя, амаль бясколерныя, выцвілыя, пабляклыя.

Т в а р: белы, румяны, светлы, смуглы, бледнаваты, бледны, шэры, круглявы, прадаўгаваты, тонкі, шырокі, востры, сухі, зашчацінелы, маленькі, схуднелы, хмуры.

П о з і р к: глыбокі, светлы, адкрыты, мужны, дзікі, злы, ледзяны, насцярожаны, нервовы, нерухомы, неспакойны, пануры, халодны, цяжкі, поўны яснай мудрай глыбіні.

Назавіце словы, з дапамогай якіх можна апісаць знешнасць: 1) чалавека вясёлага, з пачуццём гумару; 2) чалавека злога, суровага.

Назавіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні.

Правообладатель Национальный институт образования

172. Прачытайце. Дакажыце, што тэкст адпавядае тыповай схеме апісання.

Найпрыгажэйшым чалавек бывае тады, калі ён не ведае пра гэта, калі ён не бачыць самога сябе. На жаль, нават часцей за ўсё тады, калі яго ніхто не бачыць.

А дзед быў прыгожы.

Без шапкі, у шэрай расхрыстанай на сухіх, загарэлых грудзях кашулі. Упёршыся худымі і пругкімі нагамі ў рабрыну вялікай лодкі, ён паволі пагойдваўся ўперад-назад, рытмічна ўзмахваў цяжкімі вёсламі. Так лёгка і спраўна ідуць у пракосе сапраўдныя касцы. Белы маршчыністы лоб над загарэлымі скуламі шчодра акроплены потам. Сівыя валасы, прычасаныя перад ад'ездам у людзі, зноў растрэсліся, прынялі свой звычайны беспарадак.

Прыгожы быў позірк светла-блакітных вачэй пад густымі, сівымі брывамі, вачэй адкрытых і чыстых, як само бясхмарнае неба. Прыгожы быў і ўвесь гэты малюнак: вялікая чорная лодка на вадзяной пустыні, а ў лодцы — дзед... *(Паводле Я. Брыля).*

Якая асноўная думка тэксту?

Што вылучае аўтар у знешнасці героя?

Якім бачыцца вам гэты чалавек? Як апісанне знешнасці дапамагае аўтару раскрыць характар героя?

Якімі мастацкімі сродкамі карыстаецца аўтар пры апісанні знешнасці?

173. Напішыце сачыненне з элементамі апісання знешнасці чалавека. Дайце загаловак свайму тэксту, каб перадаць яго асноўную думку.

План

1. Уступ, які перадае асноўную думку апісання.
2. Асноўная частка, у якой раскрываецца асноўная думка.

Састаўныя часткі апісання знешнасці:

а) фігура, пастава, выгляд, валасы, вочы, нос, рот і г. д.;

б) дзеянні (рухі), звязаныя з характарыстыкай састаўных частак апісання;

в) характарыстыка чалавека, знешнасць якога апісваецца.

3. Канцоўка — вывад пра таго, хто апісваецца.

Правообладатель Национальный институт образования

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Што называецца дзеепрыметнікам?
2. Якія граматычныя прыметы дзеяслова і прыметніка мае дзеепрыметнік?
3. Што такое дзеепрыметнікавы зварот? Як ён выдзяляецца ў вусным маўленні і на пісьме?
4. Што маюць агульнага і чым адрозніваюцца поўныя і кароткія дзеепрыметнікі?
5. Раскажыце пра ўтварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану ў беларускай мове.
6. Якія дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца з дапамогай суфікса *-н-*, а якія — з дапамогай *-ан-* і *-ен-*? Прывядзіце прыклады.
7. Як пішацца ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі? Запішыце тры пары прыкладаў, у якіх ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі пішацца разам і асобна.
8. Раскажыце пра стылістычную ролю дзеепрыметнікаў.
9. Утварыце і запішыце ад прыведзеных дзеясловаў адпаведныя дзеепрыметнікі: *адаслаць, адрамантаваць, разбудзіць, счарнець*. Абазначце суфіксы ў дзеепрыметніках.

174. Выкарыстоўваючы адказы на кантрольныя пытанні, падрыхтуйце лінгвістычнае паведамленне на тэму «Дзеепрыметнік у беларускай мове».

175. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце яго тэму і асноўную думку.

Як вядома, медаль у чалавечым грамадстве не з'яўляецца актам поўнага прызнання заслуг. Поўнае і абсалютнае прызнанне — гэта помнік. Помнікі ва ўсім свеце ставяць не толькі людзям, але і жывёлам.

У італьянскім горадзе Борга-Сан-Ларэнца пастаўлены помнік сабаку. Ён заўсёды сустракаў гаспадара на аўтобусным прыпынку. Аднойчы той не прыехаў (здарыўся няшчасны выпадак). Сабака не мог зразумець гэтага і хадзіў да аўтобуснага прыпынку некалькі гадоў запар. Калі сабакі не стала, жыхары горада сабралі грошы і паставілі помнік сабачай вернасці[л]. Помнік маламуту па мянушцы Бальт установлены аж у двух месцах: у парку Нью-Ёрка і ў аляскінскім горадзе Норм. Так былі прызнаны заслугі сабакі за дастаўленую вакцыну, што выратавала ад эпідэміі дыфтэрыі дзяцей гэтага паўночнага гарадка.

Правообладатель Национальный институт образования

У Пецярбургу па патрабаванні акадэміка І. Паўлава ў 1935 годзе быў адкрыты помнік сабаку. Ён стаіць на тэрыторыі Інстытута эксперыментальнай медыцыны і сведчыць пра ўдзячнасць вучоных жывёлам — сваім маўклівым памочнікам *(Паводле А. Ханіна)*.

Помнік якому з сабак, апісаных у тэксце, адлюстраваны на малюнку?

Назавіце дзеепрыметнікі з тэксту, вызначце форму, у якой яны ўжыты.

Зрабіце марфалагічны разбор двух дзеепрыметнікаў (у поўнай і кароткай форме) з тэксту. Карыстайцеся парадкам і ўзорамі разбору на форзацы вучэбнага дапаможніка.

Якія вы ведаеце помнікі жывёлам ці раслінам, устаноўленыя ў Беларусі? Чаму гэта зроблена?

176. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Параўнайце ўтварэнне і напісанне дзеепрыметнікаў у беларускай і рускай мовах.

Запішыце па-беларуску сказы з дзеепрыметнікамі і дзеепрыметнікавымі зваротамі. Абазначце суфіксы дзеепрыметнікаў.

Иван Иванович Шишкин

Друзья шутливо называли Шишкина царём леса. Действительно, никто из современников так не знал и не любил лес, как он. Шишкин оставил сотни рисунков и гравюр, десятки этюдов и картин о лесе. Сосны, освещённые солнцем (1886), — одна из лучших картин, созданных мастером. Этюд, написанный с натуры, выглядит как вполне законченная, строго продуманная в своей композиции работа. Всё — и стволы деревьев, и молодая хвоя, и сухая земля, поросшая кустиками травы, — нарисовано и выписано самым тщательным образом, как умел делать это среди пейзажистов один только Иван Иванович Шишкин *(Л. Иовлева)*.

Слоўнік

вполне — *цалкам, зусім*
действительно — *сапраўды*
тщательный — *старанны, акуратны; дакладны*

177. Выканайце тэставую работу па раздзеле «Дзеепрыметнік».

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеепрыслоўе

§ 29. Дзеепрыслоўе як асобая форма дзеяслова. Правапіс *не (ня)* з дзеепрыслоўямі

178. Прачытайце і параўнайце сказы.

Прыгорбіўся, ціха і асцярожна **патэпаў** жораў. Калі **адышоўся** трохі, **узляцеў, паплыў** над кустамі.

Прыгорбіўшыся, ціха і асцярожна **патэпаў** жораў. Трохі **адышоўшыся, ён узляцеў, паплыў** над кустамі *(А. Бялевіч)*.

Назавіце граматычныя асновы сказаў. У якіх сказах выдзеленыя словы абазначаюць аднародныя дзеянні, а ў якіх — неаднародныя: адно — асноўнае, а другое — дадатковае?

Звярніце ўвагу!
Дадатковае дзеянне выражана словамі *прыгорбіўшыся, адышоўшыся*. Гэта дзеепрыслоўі.

Дзеепрыслоўе — асобая нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе дзеяслоў-выказнік.

Як і дзеяслоў, дзеепрыслоўе бывае закончанага або незакончанага трывання *(напісаўшы сачыненне — пішучы сачыненне)*, можа быць незваротным або зваротным *(збіраючы — збіраючыся)*.

Залежнае слова — назоўнік ці займеннік — ставіцца пры дзеепрыслоўі ў тым самым склоне, што і пры дзеяслове, ад якога ўтворана дзеепрыслоўе, напрыклад: *прачытаць* (п р а ш т о?) *пра поспехі* (В.) — *прачытаўшы* (п р а ш т о?) *пра поспехі* (В.).

Правообладатель Национальный институт образования

Як і прыслоўе, дзеепрыслоўе не змяняецца — не скланяецца і не спрагаецца.

У сказе дзеепрыслоўе звычайна бывае акалічнасцю і адказвае на пытанні **як? якім чынам? калі? чаму?** і інш.

Што маюць агульнага і чым адрозніваюцца дзеепрыслоўі і дзеясловы, дзеепрыслоўі і прыслоўі?

Звярніце ўвагу!

Дзеепрыслоўе — вельмі распаўсюджаная, сціслая, выразная форма, уласцівая пераважна пісьмовай літаратурнай мове. Ужыванне яго абумоўлена імкненнем вылучыць галоўнае дзеянне, падкрэсліць яго дэталі і зрабіць усю фразу больш цэласнай і сціслай *(М. Цікоцкі)*.

179. Прачытайце тэкст. Якія з выдзеленых слоў абазначаюць асноўныя дзеянні, а якія — дадатковыя? З якой мэтай аўтар увёў у тэкст дадатковыя дзеянні?

Падняўшы каўнер і **прыгнуўшыся,** Лабановіч **спусціўся** з ганка. На вуліцы снегу было мала. Вецер **гнаў** яго, як па жолабе, **шліфуючы** вуліцу і **робячы** яе слізкай. На сярэдзіне вецер падхапіў настаўніка і панёс уздоўж вуліцы. Лабановіч **прысеў** на кукішкі, **падставіўшы** ветру спіну, і некалькі крокаў праехаўся, як на санках. Кватэра пісара* засталася ззаду. Вецер загнаў Лабановіча ў гурбу, дзе ён знайшоў апору і спыніўся. Настаўнік папікнуў сябе за легкадумнасць. Ён павярнуў назад, насустрач ветру, які забіваў дыханне, хвастаў снегам па твары, як венікам.

«А ўсё ж такі дайду!» — сказаў Лабановіч сам сабе і накіраваўся ў бок пісаравай кватэры.

Абсыпаны снегам, як мельнік мукою, **барукаючыся** з ветрам, часам **уступаючы** яму, часам **пераадольваючы** яго, настаўнік нарэшце **ўзлез** на валасны* ганак *(Я. Колас)*.

Падбярыце сінонімы да слова *барукацца* (з ветрам).

Выпішыце з тэксту словазлучэнні «дзеяслоў + дзеепрыслоўе».

Правообладатель Национальный институт образования

Пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага. Карыстаючыся табліцай, назавіце прыметы дзеяслова і прыслоўя ў дзеепрыслоўях.

Прыметы дзеяслова	Прыметы прыслоўя
1) мае закончанае або незакончанае трыванне; 2) можа быць зваротным або незваротным; 3) захоўвае кіраванне залежнымі словамі; 4) мае агульнае лексічнае значэнне з дзеясловамі	1) не змяняецца (не спрагаецца і не скланяецца); 2) у сказе з'яўляецца акалічнасцю

180. Дапоўніце прыказкі патрэбнымі дзеепрыслоўямі (дзеепрыслоўямі з залежнымі словамі).

1. Рыбы не зловіш ... . 2. ..., розуму не прыдбаеш. 3. Не кажы «гоп» ... . 4. ..., не суньця ў ваду. 5. ..., па валасах не плачуць.

Для даведкі: *гуляючы; не пераскочыўшы; не памачыўшыся; зняўшы галаву; не ведаючы броду.*

181. Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную думку і дайце загаловак. Звярніце ўвагу на тое, хто выконвае асноўнае і дадатковае дзеянні.

З першымі тактамі «Ветрыку» Дубатоўк стукнуў абцасамі і пайшоў трайным крокам, то з правай, то з левай нагі. Рухаўся ён нечакана лё*(г/х)*ка, спачатку прыстукваючы абцасамі пасля кожных трох крокаў, а пасля проста так, на цыпках. А поруч з ім плыла яна, і вэлюм[л] яе віўся ў паветры.

Пасля яны круціліся, плылі, то збліжаючыся, то а*(д/т)*даляючыся, то перасякаючы адзін аднаму шлях. Гэта быў сапраўдны «Ветрык», які паступова пераходзіў у буру, і вось ужо толькі круціўся ў паветры вэлюм, мільгацелі ногі...

Раптам Дубатоўк памчаўся напера*(д/т)*, грукаючы абцасамі і стукаючы нагой аб нагу. А поруч плыла яна, лё*(х/г)*кая, усмешлівая, вялікасная.

Правообладатель Национальный институт образования

Гэта было сапраўднае дзіва, нябачаны цу*(д/т)*, два чалавекі стваралі пера*(т/д)* намі гэтую ка(*с/з*)ку *(Паводле У. Караткевіча)*.

Знайдзіце ў тэксце сказы, у якіх гаворыцца пра тое, як танцаваў Дубатоўк. Зачытайце іх. Замяніце ў сказах дзеепрыслоўі дзеясловамі, запішыце сказы парамі. Параўнайце іх сэнс і стылістычнае значэнне.

● Запішыце словы, раскрываючы дужкі. Растлумачце свой выбар. Раскрыйце значэнне слова *вэ́люм*.

Звярніце ўвагу!

Асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае, выражанае дзеепрыслоўем, абавязкова выконвае адна і тая асоба (прадмет).

182. Складзіце сказы, выбіраючы з двух варыянтаў (*а* ці *б*) той, пры якім дзеепрыслоўе будзе сэнсава спалучацца з дзейнікам.

Карыстайцеся прыёмам самаправеркі:
замена дзеепрыслоўя дзеясловам і злучэнне аднародных выказнікаў злучнікам **і**: *чытаў, думаючы — чытаў і думаў*.

1. Убачыўшы на стале новенькі ранец, ...
   а) сэрца ў Сяргейкі затахкала мацней;
   б) Сяргейка ледзь не заскакаў ад радасці.
2. ..., знаходзячыся далёка ад Радзімы?
   а) якія думы агортвалі паэта;
   б) пра што марыў паэт.

183. Прачытайце тэкст. Выпішыце дзеепрыслоўі, назавіце ў іх прыметы дзеяслова і прыслоўя.

Спаліць за сабой масты

Гісторыя войнаў і паходаў ведае нямала выпадкаў, калі, пераправіўшыся на другі бок ракі, палкаводцы спальвалі за сабой масты, тым самым паказваючы салдатам, што назад дарогі няма і што наперадзе толькі рашучая і пераможная барацьба або

Правообладатель Национальный институт образования

смерць. Захавалася паданне[л], што менавіта так зрабіў Дзмітрый Данскі напярэдадні Кулікоўскай бітвы (*«Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў»*).

Растлумачце значэнне фразеалагізма *спаліць за сабой масты*.

184. Прачытайце прыказкі. Параўнайце правапіс ***не*** з дзеепрыслоўямі і дзеясловамі.

1. Не паспытаўшы, не пазнаеш смаку. 2. Не пераскочыўшы, не кажы «гоп». 3. Не паклаўшы, не возьмеш. 4. Не запрогшы, не паедзеш. 5. Не пачаўшы, не скончыш. 6. Не згубіўшы, не шукай.

Завучыце тры прыказкі (на выбар). Запішыце іх па памяці, падкрэсліце ***не*** з дзеепрыслоўямі.

Не з дзеепрыслоўямі пішацца звычайна **асобна.**

Некаторыя дзеепрыслоўі без ***не (ня)*** не ўжываюцца, таму пішуцца з ***не (ня)*** разам: ***непакоячыся, ненавідзячы, няволячы.***

Разам пішуцца дзеепрыслоўі з прыстаўкай ***неда-***: *недавыканаўшы, недацягваючы.*

185. Выпішыце спачатку дзеясловы, потым — дзеепрыметнікі, а затым — дзеепрыслоўі. Вызначце, чым з'яўляецца ў словах ***не***.

Не адчуваў радасці, не адчуваючы радасці, непакоячыся пра сына, незакончаная аповесць, не залежаць ад некага, незалежны народ, сачыненне не закончана, ненавідзець ворага, не дачакаўшыся дапамогі, не чакаў дапамогі, нечаканая дапамога, не здзіўляючыся падарунку.

186. Прачытайце тэкст, растлумачце напісанне ***не*** са словамі.

Губаты, *(не)*пакоячыся, але *(не)*адчуваючы яшчэ ніякага страху, нехаця падаўся ўслед... За брамкаю* амаль адразу пачаўся брук*, на якім ледзь *(не)*спатыкнуўся, *(не)*могучы ісці па камянях. За брукам ляжаў ***(не)*абгароджаны** выган.

Тут ляснік спыніўся і замахаў рукамі, адганяючы ласяня, але тое, зусім *(не)*спалохаўшыся, падскокнула, брыкнула заднімі

Правообладатель Национальный институт образования

нагамі і гайцанула далей, п'янеючы ад вялікай прасторы. Нічога *(не)*помнячы, *(не)*азіраючыся, мінуў ён хмызняк і памчаў у глыб лесу.

Хутка ап'яненне воляй прайшло, і ён адчуў, што шмат чаго тут *(не)*ведае, а вось леснікоў двор знае ўжо да драбніц *(Г. Далідовіч)*.

Да выдзеленага дзеепрыметніка падбярыце залежныя словы. Сказ запішыце. Ці змянілася напісанне ***не*** з дзеепрыметнікам?

Успомніце некалькі назоўнікаў, якія абазначаюць назвы маладых істот. Запішыце іх разам з прыметнікамі ў адзіночным і множным ліку (напрыклад: *малое ласяня — малыя ласяняты*).

187. Запоўніце (вусна) табліцу прыкладамі, ілюструючы асобнае або злітнае напісанне дзеяслова і яго форм з ***не.***

Дзеяслоў і яго формы	З *не* пішацца разам	З *не* пішацца асобна
Дзеяслоў Дзеепрыметнік Дзеепрыслоўе		

188. Запішыце тэкст, дапоўніўшы яго неабходнымі выразамі з дзеепрыслоўямі. Пры неабходнасці карыстайцеся матэрыялам для даведкі.

Прыручэнне сініц

Максім карміў сініц. Нарэзаў дробненькімі кавалачкамі сала, паклаў на далонь і, ..., выставіў руку. Яго маленькая радасць — эксперымент[л] з прыручэннем сініц. Дзве з іх лёталі над галавой, ..., піскалі гучна і весела, але бліжэй не падляталі.

Максім азірнуўся. На парозе прычыненых дзвярэй ляжаў Барон, ...

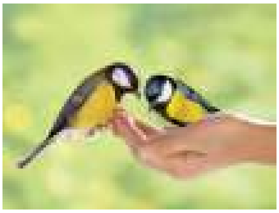

..., Максім зноў застыў з працягнутай[сл] рукой. І вось пырхнуў на руку адзін пушысты камячок, пасля — другі. Перамога! Сініцы, ..., пырхнулі на бярозу *(Паводле І. Шамякіна)*.

Для даведкі: *выйшаўшы на ганак, прагнаўшы ката, пільна сочачы за сініцамі, пераскокваючы з галінкі на галінку, схапіўшы сала.*

Які фрагмент тэксту ілюструе фотаздымак? Зачытайце гэты фрагмент.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 30. Дзеепрыслоўны зварот, знакі прыпынку

189. Прачытайце. Выдзеленыя спалучэнні слоў вымаўляйце з павышэннем тону, калі яны знаходзяцца ў пачатку ці ў сярэдзіне сказа, і з паніжэннем — калі ў канцы.

На маладой сасонцы прыхарошвалася вавёрка. **Пераскокваючы з адной галінкі на другую,** цікавала за мной. Бачыла, што я, **стаіўшы дыханне,** сачу за ёй, і нібы старалася спадабацца мне. Трымалася велічна, грацыёзна. Здаецца, яна тут адчувала сябе гаспадыняй. Я ж уздрыгваў ад кожнага выпадковага гуку, **баючыся сустрэчы з леснікам**. Вавёрка глядзела на мяне з даверам і нібы заклікала смялей трымацца. Яна скочыла на самую ніжнюю галінку, пакруцілася на ёй і, **слаба піскнуўшы,** зляцела на зямлю. Хутка-хутка пабегла туды, дзе сярод лесу віднелася шырокая прагаліна *(У. Мяжэвіч)*.

Назавіце ў выдзеленых спалучэннях слоў дзеепрыслоўі і залежныя ад іх словы. Калі яны выдзяляюцца коскамі?

Дзеепрыслоўе разам з залежнымі ад яго словамі ўтварае **дзеепрыслоўны зварот**. Ён з'яўляецца адным членам сказа — развітай акалічнасцю: *Высока ў небе, раскінуўшы крылы, плаваў каршун* (М. Даніленка).

Дзеепрыслоўны зварот і адзіночнае дзеепрыслоўе выдзяляюцца ў вымаўленні інтанацыяй і паўзамі, а на пісьме — коскамі.

Звярніце ўвагу!

Адзіночнае дзеепрыслоўе, якое стаіць у канцы сказа і адказвае на пытанне я к?, не выдзяляецца ў вымаўленні інтанацыяй і паўзай, а на пісьме — коскай: *Дзед ішоў дахаты* (я к?) *не спяшаючыся*.

Правообладатель Национальный институт образования

190. Разгледзьце схему. Звярніце ўвагу на месца дзеепрыслоўя (дзеепрыслоўнага звароту) у сказе, на пастаноўку знакаў прыпынку.

Дзеепрыслоўе і дзеепрыслоўны зварот

══════, |–·–·–·–·–|.

|–·–·–·–·–|, ══════.

… , |–·–·–·–·–|, … .

Раскажыце з апорай на схему правіла выдзялення на пісьме дзеепрыслоўнага звароту.

191. Прачытайце прыказкі. Знайдзіце дзеепрыслоўі і вызначце, дзеянне якой асобы яны перадаюць. Выпішыце спачатку сказы з адзіночнымі дзеепрыслоўямі, а потым — з дзеепрыслоўнымі зваротамі. Пастаўце знакі прыпынку, устаўце прапушчаныя літары, падкрэсліце як члены сказа дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты.

1. Лета прагуляўшы **восе..ю** не **збяр..ш**. 2. Дрэмлючы нічога не выдрамл..ш. 3. Напрацаваўшыся да пот.. **пад’ясі ў ахвоту**. 4. Каля вады ходзячы намочышся, а каля агн.. — апяч..шся. 5. І ў мал.. дарогу збіраючыся бяры з сабой сена. 6. Махлюючы свет пройдзеш, але назад ці верне..ся?

- Назавіце пачатковую форму выдзеленых слоў.
- У якіх дзеясловах напісанне і вымаўленне не супадаюць?

Падрыхтуйце выказванне на тэму адной з прыказак (на выбар).

Вымаўляй: *намо́чы*[*с’*]*ся, апячэ́*[*с’*]*ся, ве́рне*[*с’*]*ся.*
Пішы: *намочышся, апячэшся, вернешся.*

192. Падбярыце да дзеепрыслоўяў залежныя словы. Сказы запішыце, падкрэсліце дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Атрымаўшы (ш т о? д з е?), Пеця радасны ішоў дадому. 2. Упершыню мы праехаліся ў метро, пабываўшы (д з е? к а л і?).

Правообладатель Национальный институт образования

3. Рэчка, робячы (ш т о? д з е?), вырывалася на прастор і цякла далей павольна і спакойна. 4. Птушкі, адлятаючы (к а л і? к у д ы?), збіраюцца ў вялікія чароды і падоўгу кружацца ў небе, развітваючыся (я к? з ч ы м?).

193. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

Матылёк

Набліжаецца навальніца. Недзе далёка прабубніў гром.

На ўзлеску ўсё заварушылася. Мурашка кінуўшы свой груз пабегла хутчэй да мурашніка. Зарываючыся носам у пясок хутка прапоўз чорны жук, праляцеў чмель натужна гудучы.

Лётае на ўзлеску матылёк.[сн] Вось ён сеў на бліскуча-зялёны ліст, павёў крыльцамі, перабраў ножкамі. Не спадабалася тут — зноў затрапятаў над кветкамі.

Наляцеў віхор. Чорная хмара закрыла сонца, і адразу небасхіл разрэзалі трэшчыны маланак, задрыжэла зямля.

Тонка піскнуўшы мільганула ў гушчар сініца, сігануў у карчы заяц.

Лётае на ўзлеску матылёк. Заўважыў непадалёку пушынку — дагнаў, стукнуў яе так, што тая паляцела ўніз. Апусціўся на кветку, пакратаў ножкамі.

У гэты момант буйная кропля ўпала на крыльца. Матылёк адпіхнуўся ножкамі — хацеў узляцець. Упаў, на яго пасыпаліся новыя кроплі, прыбілі да зямлі. Ён заплюшчыў вочы... *(Паводле У. Аляхновіча).*

Параўнайце сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі і сказы з аднароднымі выказнікамі, у якіх перадаюцца дзеянні насельнікаў лесу. Якія з іх перадаюць большую дынамічнасць, імклівасць у развіцці дзеяння? Якія лексічныя і граматычныя сродкі дапамагаюць перадаць гэта? Зрабіце вывад пра сэнсавую і стылістычную ролю дзеепрыслоўяў у тэксце.

Зрабіце вусны выбарачны пераказ на тэму «Перад навальніцай» (апусціце інфармацыю пра матылька). З гэтай мэтай перачытайце ўважліва тэкст і выберыце тое, што непасрэдна адносіцца да тэмы. Ці ўвойдуць у пераказ выпісаныя вамі сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі? Якой інфармацыяй трэба іх дапоўніць?

Правообладатель Национальный институт образования

194. Разгледзьце малюнкі. Раскажыце, што робіць хлопчык, прыйшоўшы дамоў са школы. Некалькі сказаў запішыце, выкарыстаўшы дзеепрыслоўі: *адпачыўшы, прачытаўшы, спісваючы, закончыўшы*.

195. Замяніце выдзеленыя спалучэнні слоў фразеалагічнымі зваротамі, у склад якіх уваходзяць дзеепрыслоўі. Сказы запішыце. Ці трэба выдзяляць коскамі фразеалагізмы з дзеепрыслоўямі?

1. Выступленне на сцэне сваіх аднакласнікаў вучні слухалі **вельмі ўважліва.** 2. Пасля цяжкага працоўнага дня Васіль спаў **вельмі моцна.** 3. Мая маці заўсёды многа працавала, яна не любіла сядзець **нічога не робячы.** 4. Працавалі хлопцы **вельмі старанна.** 5. Міколка рэдка калі гаварыў праўду, і зараз ён зманіў **вельмі лёгка.**

Для даведкі: *вокам не маргнуўшы, склаўшы рукі, не пакладаючы рук, як пшаніцу прадаўшы, затаіўшы дыханне.*

Звярніце ўвагу!

Калі дзеепрыслоўі ўваходзяць у склад фразеалагізмаў (устойлівых выразаў), то такія спалучэнні на пісьме коскамі не выдзяляюцца.

196. Выберыце сказы, у якіх дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты не выдзяляюцца коскамі. Абгрунтуйце свой выбар. Запішыце сказы, падкрэсліце дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа.

1. Снег зляжаўся, прамёрз, і толькі зрэдку лыжына праальваецца прабіваючы зледзянелую скарынку *(І. Навуменка)*. 2. Васіль любіў хадзіць па лесе не спяшаючыся *(С. Давідовіч)*. 3. Антон

Правообладатель Национальный институт образования

натапырыўся і сядзеў як мыла з'еўшы *(М. Лупсякоў)*. 4. Людзі пачуўшы гэты дзіўны спеў спыняліся і задраўшы галовы намагаліся адшукаць жаваранка ў яркім вясновым блакіце *(І. Шамякін)*. 5. Маці ўжо гады тры таму перабралася з вёскі, але па-ранейшаму не можа сядзець склаўшы рукі *(А. Жук)*.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры дзеепрыслоўных зваротах у іншых сказах.

§ 31. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання, іх утварэнне і правапіс

197. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што ён належыць да навуковага стылю. Перакажыце змест тэксту.

Дзеепрыслоўі могуць быць незакончанага і закончанага трывання.

Дзеепрыслоўе **незакончанага** трывання абазначае незакончанае дадатковае дзеянне, якое звычайна адбывалася ці адбываецца адначасова з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам. Яно адказвае на пытанне ш т о р о б я ч ы? У сказе *Конь, напружваючыся, цягнуў цяжкі воз* дзеепрыслоўе незакончанага трывання *напружваючыся* (ш т о р о б я ч ы?) абазначае незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбывалася адначасова з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам *цягнуў* (напружваўся і цягнуў).

Дзеепрыслоўе **закончанага** трывання звычайна абазначае закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, ці пасля яго. Яно адказвае на пытанне ш т о з р а б і ў ш ы? У сказе *Азірнуўшыся, ён убачыў на вуліцы цяпельца* дзеепрыслоўе закончанага трывання *азірнуўшыся* (ш т о з р а б і ў ш ы?) абазначае закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам *убачыў* (спачатку азірнуўся, а потым убачыў).

Звярніце ўвагу!

Ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання, а ад дзеясловаў закончанага трывання — дзеепрыслоўі закончанага трывання.

Правообладатель Национальный институт образования

198. Прачытайце табліцу. Ад асноў якіх дзеясловаў і з дапамогай якіх суфіксаў утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання?

Аснова цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання	Суфіксы дзеепрыслоўяў незакончанага трывання	Дзеепрыслоўі незакончанага трывання
піш(уць)	***-учы***	*пішучы*
чыта(юць) (чытай(уць))	***-ючы***	*чытаючы*
бач(аць)	***-ачы***	*бачачы*
кос(яць)	***-ячы***	*косячы*
смя(юц)ца (смяй(уц)ца)	***-ючы-***	*смеючыся*

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў ***-учы (-ючы), -ачы (-ячы)***.

199. Спішыце, падкрэсліце дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа. Пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Назавіце дзеясловы, ад якіх утвораны дзеепрыслоўі. Вызначце іх трыванне і абазначце суфіксы, з дапамогай якіх яны ўтвораны.

1. Лезучы ў нерат не пройдзеш уперад. 2. Ідучы па кладачцы на бакі не глядзі. 3. Седзячы нічога не выседзіш. 4. Хваляцца з кірмашу едучы. 5. Едучы бачком ні з кім не зачэпішся. 6. Зарабіў як на вала́х седакоў возячы.

У якім сказе дзеепрыслоўе не выдзяляецца коскай?

200. З двух простых сказаў складзіце адзін, замяняючы, дзе можна, дзеясловы дзеепрыслоўямі. У якім выпадку гэтага нельга зрабіць? Чаму? Запішыце складзеныя сказы, выдзеліце ў іх дзеепрыслоўныя звароты, абазначце суфіксы ў дзеепрыслоўях.

1. Рака імкліва нясецца напера*(т/д)*. Яна робіць шматлікія павароты і ўтварае затокі. 2. Хвалі набягаюць на бера*(г/х)*. Яны вымываюць карэ*(н/нн)*е дрэў. 3. Над берагам кружа*(ц/цц)*а чайкі. Іх прарэзлівыя крыкі разнося*(ц/цц)*а па навако*(л/лл)*і[м].

Правообладатель Национальный институт образования

201. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыслоўі незакончанага трывання. Запішыце іх, абазначце суфіксы.

Кружыцца, набягаць, чытаць, здзяйсняць, адчуваць, прыглядацца, узнікаць, параўноўваць, спрабаваць, гаварыць, касіць.

202. Спішыце тэкст, замяняючы дзеясловы, што ў дужках, дзеепрыслоўямі патрэбнага трывання.

Загадкі ўзніклі ў глыбокай старажытнасці. Чалавек складаў іх найперш пра тое, з чым сутыкаўся ў штодзённым жыцці. *(Паляваць)* або *(лавіць)* рыбу, *(збіраць)* ягады, зёлкі, карані, людзі прыглядваліся[сл] да прыроды, бо ад яе залежала іх жыццё. Яны параўноўвалі таямнічае, загадкавае з тым, што назіралі кожны дзень...

(Адухаўляць) прыроду, *(надзяляць)* яе чалавечымі якасцямі — уменнем думаць, адчуваць, — чалавек спрабаваў утаіць ад яе свае намеры, перахітрыць варожыя сілы. Нашы продкі, *(верыць)*, што расліны і жывёлы разумеюць чалавечую мову, карысталіся ўмоўнымі назвамі прадметаў, з'яў і сваіх дзеянняў *(«Беларуская літаратура»)*.

Раскрыйце значэнне слова *зёлкі.* Падбярыце да яго сінонімы. Успомніце і прывядзіце ўласныя прыклады загадак.

§ 32. Дзеепрыслоўі закончанага трывання, іх утварэнне і правапіс

203. Прачытайце табліцу. Ад асноў якіх дзеясловаў і з дапамогай якіх суфіксаў утвараюцца дзеепрыслоўі закончанага трывання?

Аснова неазначальнай формы дзеяслова закончанага трывання	Суфіксы дзеепрыслоўяў закончанага трывання	Дзеепрыслоўі закончанага трывання
прачыта(ць)	*-ўшы*	*прачытаўшы*
прынес(ці)	*-шы*	*прынёсшы*
пастрыг(чы)	*-шы*	*пастрыгшы*
задума(цца)	*-ўшы-*	*задумаўшыся*

Правообладатель Национальный институт образования

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы дзеяслова закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-шы* (пасля зычных) і *-ўшы* (пасля галосных).

204. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Падкрэсліце дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа. Вызначце трыванне дзеепрыслоўяў, абазначце суфіксы. Назавіце дзеясловы, ад якіх утвораны дзеепрыслоўі. Прааналізуйце інтанацыю пры чытанні сказаў з дзеепрыслоўнымі зваротамі.

1. Згубіўшы большае[ф] не шкадуй меншага. 2. Пакаштаваўшы сало..кага не захочаш горкага. 3. Зварыўшы каш.. не шкадуй масла. 4. *(Не)*навучыўшыся не вуч.. нікога. 5. *(Не)*пераскочыўшы р..чкі не кажы «гоп». 6. *(Не)*пастаяўшы ў паро..е не сунься на кут. 7. Не заўсёды добра сеўшы добра едуць.

205. Спішыце тэкст, замяняючы выдзеленыя дзеясловы дзеепрыслоўямі адпаведнага трывання і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Абазначце суфіксы ў дзеепрыслоўях.

Нёман не даходзіў да лукі*, **выгнуўся** яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожай дугой, забіраў управа, **пралягаў** роўнай бліскучай сту..кай памі.. лугамі і пол..м. На адным канцы дугі стаялі[м] кучаравыя пышныя хвоі, **звесілі** над вадой махрыстыя галіны і **аплялі** пя..чаны бера.. цэлай сеткай смаляных каранёў *(Паводле Я. Коласа)*.

Параўнайце два варыянты тэксту. Вызначце сэнсава-граматычную і стылістычную ролю дзеепрыслоўяў у тэксце.

206. Прачытайце тэкст, знайдзіце ў ім выраз, які перадае асноўную думку. Вызначце тэму тэксту. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку?

Родная зямля

Любоў да Радзімы ў чалавека асабліва яскрава праяўляецца тады, калі ён разлучыцца з ёй. Але чалавек здольны хаваць свае пачуцці. А вось у птушак усё гэта навідавоку.

Правообладатель Национальный институт образования

Возьмем усім нам знаёмых жораваў. На радзіме яны, апрача глухога балота, нічога, бадай, за сямейнымі клопатамі не бачаць. У далёкіх жа краях птушак чакаюць багаты корм, залітыя сонцам берагі маляўнічых рэк і азёр. І ўсё ж восенню пакідаюць жоравы радзіму вельмі неахвотна.

Паволі пралятаючы над вёскамі і пустымі палямі яны раз-пораз падаю́ць свае сумныя галасы — цяжка з роднай зямлёй развітвацца. А то не ўтрымаўшыся парушаць свой падарожны строй і закружацца на месцы ўглядаючыся з вышыні ў мілыя сэрцу краявіды[л]. Потым сяк-так зноў выстраяцца і сумна курлычучы пацягнуць удалячынь.

Неахвотна пакідаюць родную зямлю не адны жоравы. Гэта ўласціва ўсім птушкам *(Р. Ігнаценка)*.

Спішыце абзац, які адпавядае малюнку. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку, падкрэсліце дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа. Над дзеепрыслоўямі незакончанага трывання напішыце літару ***н***, закончанага трывання — літару ***з***.

207. Вызначце, ад якіх дзеясловаў, змешчаных у дужках, утвораны дзеепрыслоўі. Запішыце іх парамі, абазначце суфіксы дзеепрыслоўяў.

У з о р: *схаваўшыся* ← *схавацца.*

Задумаўшыся (задумваць, задумвацца, задумаць, задумацца).
Кружачыся (кружыць, кружыцца).
Набраўшы (набіраць, набраць, набрацца, набірацца).
Распранаючыся (распранацца, распрануцца, распрануць).

208. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, звярніце ўвагу на суфіксы дзеепрыслоўяў у беларускай і рускай мовах. Запішыце тэкст па-беларуску.

Это полезно знать

Получив книгу в библиотеке, внимательно ознакомься с ней. Прочитав на титульном листе фамилию автора, постарайся запомнить, кто написал эту книгу. Читай внимательно, не «глотая» стра-

Правообладатель Национальный институт образования

ниц, не пропуская рассуждений автора. Помни, что, вдумываясь в них, ты знакомишься с самим автором, с его отношением к героям.

Продумывая поведение героев, попробуй дать им оценку. Правильно ли они поступают, совершая тот или иной поступок?

Закрывая последнюю страницу книги, подумай, чем она тебя обогатила, какой след оставила в твоей душе.

Слоўнік

вдумываться — *удумвацца*
внимательно — *уважліва*
обогатить — *узбагаціць*
отношение — *адносіны* (мн. л.), *стаўленне* (н. р.)
поступок — *учынак*
продумывать — *прадумваць*
рассуждение — *разважанне* (н. р.), *развага* (ж. р.)
совершать — *рабіць; здзяйсняць*
титульный лист — *тытульны ліст*

209. Утварыце ад прыведзеных дзеясловаў дзеепрыслоўі закончанага трывання. Запішыце іх парамі.

Прачытаць, здзейсніць, пазнаёміць, прапусціць, расказаць, узмахнуць, запісаць, выйсці, нахіліцца, прыдумаць, запомніць, убачыць.

210. Выпішыце сказы, у якіх ужыты дзеепрыслоўі закончанага трывання. Устаўце прапушчаныя літары, пастаўце неабходныя знакі прыпынку.

Падкрэсліце дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа.

1. Вось так думаў я бегучы са школы, у той дзень, калі выпаў першы сне.. *(І. Грамовіч)*. 2. Стары ляснік перайшоўшы рачулку па зробл..най яго рукамі кла..цы выбраўся на сухі высокі бера.. *(І. Шамякін)*. 3. І цяпер чырв..нагрудыя сн..гіры вісяць на паасобных мяцёлках, успырхваюць пачуўшы шоргат Васілёвых лыжаў *(І. Навуменка)*. 4. Цэлыя вечары праседжваў настаўнік у сялянскіх хатах прыгл..даючыся да жыц..я палешукоў *(Я. Колас)*. 5. Нават і цяпер лежачы ў пасцелі з заплюш..анымі вачыма можна бачыць, як маці збіраецца паліць у печы *(А. Кудравец)*. 6. Саша

Правообладатель Национальный институт образования

доўга стаяў на ўзлес..і прытуліўшыся плячом да сасны і нервова круціў у руках лазіну *(І. Шамякін)*.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з дзеепрыслоўямі незаконачанага трывання.

§ 33. Выбарачны пераказ тэксту

ПАМЯТКА

Як пісаць выбарачны пераказ

1. Прачытайце тэкст, высветліце значэнні незразумелых слоў.
2. Вызначце тэму, асноўную думку тэксту і падтэмы, з дапамогай якіх раскрываецца тэма.
3. Падумайце над тэмай выбарачнага пераказу, вызначце яе межы.
4. Уважліва прачытайце тэкст. Выберыце з тэксту тое, што непасрэдна адносіцца да тэмы, зрабіце неабходныя выпіскі.
5. Вызначце асноўную думку пераказу.
6. Падумайце над стылем і тыпам (апавяданне, апісанне, разважанне) будучага выказвання.
7. Складзіце план. (Майце на ўвазе, што паслядоўнасць падзей у выбарачным пераказе можа не супадаць з тэкстам.)
8. Прадумайце, як лепш звязаць сэнсавыя часткі выбарачнага пераказу. Якія словы, выразы, сказы для гэтага трэба выкарыстаць?
9. Напішыце чарнавы варыянт выбарачнага пераказу, пасля праверкі і дапрацоўкі перапішыце яго.

211. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып, тэму і асноўную думку. Падрыхтуйцеся да выбарачнага пераказу на тэму «Нечаканы адпор», апусціце ўсю інфармацыю пра людзей і іх назіранні за сутычкай.

Жураўка ідзе ў атаку

На беразе таўклі мак камары. У паветры слаўся ледзьве ўлоўны пах чабару, а вада ў Віліі, нягледзячы на нядаўнія дажджы, была празрыстая. Але рыба не бралася. Не лепш было і ў суседа. Бачу, ён падымаецца і ідзе да мяне.

— Жураўля хочаш пабачыць? — раптам спытаў ён.

— Жураўля?! Адкуль яму тут быць?

Правообладатель Национальный институт образования

— Вунь за тым лесам невялікая балацінка ёсць, — паказаў ён рукою. — Там і жыве шэры. А сюды кожную раніцу прылятае гарохам паласавацца, што на ўзгорку расце, каля тых маладых бярозак.

Не паспеў я нічога адказаць, як мужчына ажыўлена дадаў:

— Глядзі! Вунь ён, жураўка! На лаўца і звер бяжыць…

Я зірнуў у бок лесу і ў чыстым блакіце неба ўбачыў цёмную кропку, якая з кожнай хвілінай набліжалася да нас, расла і праз нейкі час ператварылася ў вялікую птушку. Гэта сапраўды быў шэры журавель. Ён апусціўся на поле, пакруціў галавой, пастаяў крыху і, як бы ўпэўніўшыся, што яму не пагражае небяспека, смела рушыў у гарох.

Я ўсміхнуўся і чакаю, што будзе далей. Журавель ціха курлыкнуў, выбраў сцябло і, ухапіўшы яго за самы верх дзюбай, схіліў долу. Прыціснуў да зямлі нагой і пачаў патрашыць струкі.

Ласаваўся гарохам журавель нядоўга. Аднекуль наляцелі, хрыпла закаркаўшы, вароны. Адна з іх, самая нахабная, спікіраваўшы на жураўля, ударыла дзюбай у спіну. Той аж падскочыў, узмахнуў крыламі і кінуўся ўцякаць. Вароны не адставалі, ляцелі следам, дзяўблі, шчыпалі за крылы. У мяне ад крыўды ажно закалацілася сэрца. Здавалася, каб мог ператварыцца ў птаха, не раздумваючы, кінуўся б на дапамогу жураўлю. Але толькі крыкнуў услед:

— Жураўка, родненькі, трымайся!

І раптам здарылася такое, што вельмі ўзрадавала. Журавель спыніўся і, раптоўна крутануўшыся, кінуўся ў атаку на варон. Дагнаўшы адну, так стукнуў дзюбай, што тая каменем паляцела на зямлю. Дагнаў другую, і той дасталося. Вароны ўсчалі гвалт і разляцеліся хто куды. А журавель спакойна накіраваўся да лесу *(Паводле Я. Галубовіча)*.

Зрабіце пісьмовы выбарачны пераказ тэксту.

Прыкладны план

1. На абед у гарох.
2. Вароны атакуюць.
3. Уцёкі жураўля.
4. Пастаяў за сябе.

Правообладатель Национальный институт образования

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Што называецца дзеепрыслоўем?
2. Якія агульныя граматычныя прыметы маюць дзеепрыслоўі і дзеясловы, дзеепрыслоўі і прыслоўі?
3. Як пішацца ***не*** з дзеепрыслоўямі?
4. Як утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага і законченага трывання?
5. Што называецца дзеепрыслоўным зваротам?
6. Якімі членамі сказа з'яўляюцца дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты? Як яны выдзяляюцца ў вусным маўленні і на пісьме?
7. Дакажыце, што выкарыстанне дзеепрыслоўяў робіць выказванне больш дакладным, дынамічным і выразным.
8. Што маюць агульнага і чым адрозніваюцца дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе, дзеепрыметнікавы і дзеепрыслоўны звароты?
9. Утварыце адпаведныя дзеепрыслоўі ад дзеясловаў *завязаць, цягнуць, хмурыцца, слухаць, разабрацца, правяраць, дрыжаць*. Запішыце іх.

212. Параўнайце выдзеленыя словы, вызначце, якімі членамі сказа яны з'яўляюцца і як называюцца.

1. Лісце на дрэвах **пажаўцела** і апала.
2. З дрэў апала **пажаўцелае** лісце.
3. **Пажаўцеўшы,** лісце апала з дрэў.

Параўнайце дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе. Раскажыце, ад якой часціны мовы яны ўтвораны, што абазначаюць, прыметы якіх часцін мовы спалучаюць у сабе, як змяняюцца, якімі членамі сказа могуць быць.

213. Перабудуйце сказы так, каб выдзеленыя дзеясловы сталі дзеепрыметнікамі, потым — дзеепрыслоўямі. Адзін прыклад (на выбар) запішыце. Абазначце межы зваротаў, падкрэсліце іх як члены сказа, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Палеткі **апусцелі** і сумавалі без спеваў птушак. 2. Ягады **перамерзлі** на марозе і здаваліся яшчэ смачнейшымі. 3. Яблыкі **пераспелі** і са стукам падалі на зямлю.

Параўнайце правілы выдзялення на пісьме дзеепрыметнікавага і дзеепрыслоўнага зваротаў. Якое з іх улічвае месца звароту ў сказе?

Вымаўляй: *апу[с']це́лі, [с']пе́ваў, пера[с']пе́лі, перамéр [з']лі.*

Правообладатель Национальный институт образования

214. Складзіце вуснае паведамленне пра формы дзеяслова, дапоўніўшы табліцу неабходнымі звесткамі.

Формы дзеяслова		
План разбору	**Дзеепрыметнік**	**Дзеепрыслоўе**
I. Агульнае значэнне	Абазначае …	Абазначае …
II. Марфалагічныя прыметы	Прыметы дзеяслова: … Прыметы прыметніка: …	Прыметы дзеяслова: … Прыметы прыслоўя: …
III. Сінтаксічная роля	У сказе з'яўляецца …	У сказе з'яўляецца …

215. Падрыхтуйцеся да напісання дыктанта. Растлумачце напісанне слоў з прапушчанымі літарамі, абгрунтуйце неабходнасць пастаноўкі знакаў прыпынку.

Тым часам канчалас.. лета. А..грымелі ліпен..скія і жнівен..скія навальніцы[л] гучна адспяваўшы песні лету. Дзень за днём пусцелі палі. Сціхлі разнастайныя птушыныя песні. Адн.. тол..кі дружныя шпакі павыводзіўшы дзяцей ляталі на.. палямі то ..біваючыся ў кучы то ра..сыпаючыся ў паветры празрыстымі сеткамі. Старыя шпакі, відавочна, практыкавалі маладых у лятанні умацоўваючы іх крылы перад дарогай у вырай. Тое самае рабілі і буслы. Яны то збіраліся на лу..е ў чароды і павольна пахаджвалі або стаялі нерухома нібы трымаючы нейкую нараду то пад..маліся высока ў неба доўга-доўга кружыліся пад аблокамі выпрабоўваючы сілу сваіх крылаў… *(Паводле Я. Коласа).*

Запішыце тэкст пад дыктоўку.

Зрабіце марфалагічны разбор двух дзеепрыслоўяў з тэксту, карыстаючыся парадкам і ўзорамі разбору на форзацы.

216. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Утварэнне дзеепрыслоўяў».

217. Выканайце тэставую работу па раздзеле «Дзеепрыслоўе».

Правообладатель Национальный институт образования

Прыслоўе

§ 34. Прыслоўе як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

218. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Якімі словамі-сінонімамі называе аўтар селяніна?

Неяк увесну, даўным-даўно, вандраваў па Беларусі добры чараўнік. Здарожыўся ён. І есці не меў чаго. Ажно бачыць — арэ **непадалёку** поле селянін. Зямля пясчаная, а **сям-там** камяністая. Конік **ледзь** цягне драўляную саху. А ў самога гаспадара кашуля на спіне — хоць выкручвай ад салёнага поту.

Прывітаўся чараўнік з хлебаробам. Слова за слова — разгаварыліся. **Потым** араты запрасіў падарожніка папалуднаваць. Хоць які там полудзень. Акраец чэрствага хлеба, некалькі горкіх цыбулін ды крынічнай вады збанок.

Але **нездарма** людзі кажуць: не дораг абед, а дораг прывет. Падсілкаваўся **трошкі** падарожнік-чарадзей, пачаў распытваць у аратага пра ягонае жыццё-быццё, якую ён хацеў бы мець палёгку.

«Ніякай мне не трэба палёгкі, — адказаў яму селянін. — Толькі слухаць абрыдла, як грукае каменне аб саху...»

Добры чараўнік счакаў, пакуль хлебароб адыдзецца, **потым** узяў у рукі маленькі камень і **штосілы** шпурнуў яго ў неба. І толькі ён тое зрабіў — зашчабятала, зазвінела ў паднябессі шэрая пташка. **Весялей** пацягнуў саху знясілены конь, **упершыню** за цэлы дзень усміхнуўся араты *(У. Ягоўдзік)*.

Што абазначаюць выдзеленыя словы? З якімі часцінамі мовы яны звязаны ў сказе і на якія пытанні адказваюць? Якімі членамі сказа з'яўляюцца?

Прыслоўе — самастойная нязменная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, прымету іншай прыметы або прадмета і адказвае на пытанні *як? дзе? куды? па якой*

Правообладатель Национальный институт образования

прычыне? якім чынам? колькі? чаму? з якой мэтай? навошта? і інш.

У сказе прыслоўі звычайна адносяцца да дзеяслова, прыметніка або прыслоўя: *расказаць* ***уголас***, ***вельмі*** *сучасны*, *учора* ***ўвечары***. (як? на колькі? калі?)

Зрэдку прыслоўе можа адносіцца да назоўніка: *дарога* ***дадому***. (якая?)

Звярніце ўвагу!

Прымету дзеяння прыслоўі абазначаюць, калі адносяцца да дзеяслова ці дзеепрыслоўя: 1. *На шэрую прамерзлую зямлю* (як?) ***бязгучна*** *і* (як?) ***густа*** *сыплецца першы снег* (Я. Брыль). 2. *Магутныя дрэвы, кронамі зросшыся* (дзе?) ***уверсе***, *берагуць прахалоду і цень* (Я. Скрыган).

Прымету іншай прыметы прыслоўі абазначаюць, калі адносяцца да прыметніка, дзеепрыметніка ці прыслоўя: 1. *Восень была гожая і* (як?) ***памяркоўна*** *туманная* (У. Караткевіч). 2. (Як?) ***Няўлоўна*** *невыказная асалода — чытаць добрае* (Я. Брыль). 3. *Праз хвіліну* (як?) ***нечакана*** *выразна і гучна загрымела музыка* (І. Шамякін).

Прымету прадмета прыслоўі абазначаюць, калі адносяцца да назоўніка: *І прыкінь на розум, хлопча, што парубак там няма і травы ніхто не топча: так, работа* (якая?) ***надарма*** (Я. Колас).

219. По якой прымеце можна згрупаваць змешчаныя ніжэй словазлучэнні? Запішыце іх у два слупкі, устаўляючы прапушчаныя літары.

Якасны выраб, адрамантаваць якасна; рэ..кі выпадак, сустракацца рэ..ка; сусе..скі дом, сябраваць па-сусе..ску; позні вечар,

Правообладатель Национальный институт образования

прыйсці позна; пахне вясной, сустрэцца вясной; францу..ская мова, гаварыць па-францу..ску; ісці ўдвух, у двух вучняў.

Чым падобныя і чым адрозніваюцца прыслоўі і прыметнікі? Як адрозніць прыслоўі ад назоўнікаў? Ці супадаюць напісанне і вымаўленне слоў з прапушчанымі літарамі?

Прыслоўе не змяняецца — не скланяецца і не спрагаецца.

У сказе прыслоўе найчасцей бывае **акалічнасцю.** *Зямля заўсёды дзякуе* (Прыказка). *Дзякуе* (к а л і?) ***заўсёды*** — акалічнасць часу.

Калі прыслоўе паясняе назоўнік у сказе, яно з'яўляецца **азначэннем:** *вокны* (я к і я?) *насупраць, кава* (я к а я?) *па-турэцку*.

220. Прачытайце прыказкі. Вызначце іх тэматыку.

Калі раіш суседу, то абмазгуй да следу. Лёгка пасварыцца, цяжэй памірыцца. Прыглядай гасцей, каб хадзілі часцей. Трэба з людзьмі па-людску жыць.

Калі ўлетку на сонцы не папячэшся[ф], то ўзімку з холаду натрасешся[ф]. Увесну плача, хто ўвосень скача. Хутка гаворыцца, ды паціху робіцца. Рана не ўстанеш — многа не зробіш.

нездармá
непадалёку
сям-там
штосíлы
даўны́м-даўнó
уво́сень
уве́сну
паці́ху
пад ве́чар
у пару́

Выканайце разбор па саставе некалькіх прыслоўяў.

У з о р: *лёгка, па-людску.*

Ці ёсць канчаткі ў прыслоўяў? Чаму?

Якімі членамі сказа з'яўляюцца прыслоўі, ужытыя ў прыказках?

Выпішыце словазлучэнні з прыслоўямі, зрабіце іх сінтаксічны разбор.

Вымаўляй: *па-лю́[ц]ку, папячэ́[с']ся, натрасé[с']ся.*
Пішы: *па-людску, папячэшся, натрасешся.*

Правообладатель Национальный институт образования

221. Спішыце. Абазначце ў словазлучэннях галоўнае і залежнае словы. Запішыце пытанні, на якія адказваюць залежныя словы.

Як адрозніць прыслоўе ад падобнага да яго назоўніка з прыназоўнікам?

куды? куды?

Узор: *глядзець у бок лесу; адысці ўбок.*

Відаць з боку дарогі; стаяць збоку; збірацца на сустрэчу з сябрамі; рухацца насустрач; спачатку выканай заданне; з пачатку восені; падымацца наверх, зірнуць на верх гары.

З адной пары словазлучэнняў (на выбар) складзіце і запішыце сказы. Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа.

Звярніце ўвагу!

Пры асобным напісанні да назоўніка, ужытага з прыназоўнікам, можна паставіць склонавае пытанне (*ісці ў глыб* (чаго?) *пушчы*); дабавіць тлумачальнае слова (*на сустрэчу* (з кім?) *з сябрамі*); дабавіць азначэнне (*з самага пачатку ранняй восені*).

222. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Дайце загаловак. Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Спачатку будучы матэматык і фізік Ісаак Ньютан вучыўся даволі пасрэдна. Дапамог у вучобе адзін цікавы, хоць і не дужа прыемны для самога Ньютана, выпадак.

Неяк на перапынку адзін з вучняў моцна стукнуў яму па жываце. Гэтак моцна, што Ісаак ледзь не страціў прытомнасць. Але адказаць тым жа ён не мог, таму што быў значна слабейшы.

І хлопчык знайшоў даволі арыгінальны* спосаб помсты. Справа ў тым, што яго крыўдзіцель пераўзыходзіў Ньютана не толькі ў фізічнай сіле, але і быў першым вучнем класа. І тады будучы вучоны вырашыў перагнаць свайго саперніка па ведах. І, што вы думаеце, праз некалькі месяцаў у вучобе з ім ужо ніхто не мог спаборнічаць, у тым ліку і яго крыўдзіцель (*«Бярозка»*).

Выпішыце спачатку словазлучэнні, у якіх прыслоўі абазначаюць прымету дзеяння, а потым — прымету прыметы. Зрабіце іх пісьмовы разбор.

Падрыхтуйце вусны пераказ тэксту.

Правообладатель Национальный институт образования

Звярніце ўвагу!

Роля прыслоўяў у мове вельмі значная. Яны робяць маўленне больш дакладным і выразным: перадаюць паслядоўнасць дзеянняў, месца і спосаб дзеяння, час, калі яно адбываецца; служаць для сувязі сказаў у тэксце; могуць складаць граматычную аснову сказа і ўжывацца для перадачы стану душы чалавека і стану прыроды. Некаторыя прыслоўі могуць быць граматычным сродкам сувязі ў складаных сказах (*дзе, калі, куды*), выражаць адносіны аўтара да выказанай думкі (*па-першае, вядома, бясспрэчна, дарэчы, напэўна* і інш.).

223. Прачытайце выразна тэксты. Вызначце прыслоўі. Якую ролю яны выконваюць у тэкстах?

I. Спачатку выпусцілі свае коцікі вербы.[сн] Потым, перад Вялікаднем, пачалі сачыцца празрыстым сокам пні бяроз. Пасля пупышкі сталі зялёныя, а лясы — цёмныя. Пазней заплакалі перад Купаллем травы: меліся назаўтра загінуць. А затым прыйшла чарга палегчы каласам (*У. Караткевіч*).

Што дапамагае аўтару перадаць цыклічнасць і паўтарэнне прыродных з'яў і працэсаў?

II. Гулі́ дзве скрыпкі, пявуча вохкаў бас, мядзведзем раўла дуда, пяшчотна сапла жалейка, звонка ўдаралі цымбалы, і, вышэй за ўсё іншае, узлятаў, заліваўся і ўздыхаў бубен (*У. Караткевіч*).

Якімі моўнымі сродкамі перадаецца апісанне каляднай музыкі? Назавіце словы-сінонімы, ужытыя ў тэксце.

224. Спішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце прыслоўі.

Многа шмат багата безліч... Цэлае сінанімічнае гняздо. Але ў жывой мове не толькі гэтыя словы ствараюць малюнкі мноства...

Усё расце на полі бы на дражджах. Усё зарадзіла. Ягады — хоць шуфлюй а грыбоў у лесе — хоць касі (*Ф. Янкоўскі*).

Правообладатель Национальный институт образования

§ 35. Разрады прыслоўяў па значэнні (азнаямленне)

225. Прачытайце тэкст. Складзіце план і перакажыце тэкст у адпаведнасці з ім.

Прыслоўі, адносячыся да дзеяслова, могуць абазначаць **месца, час, прычыну, мэту, спосаб, меру** і **ступень дзеяння**: 1. (Д з е?) ***Справа** ляжала нізіна, уся ўкрытая лесам* (Я. Скрыган). 2. *Косцік* (к а л і?) ***і ўчора, і пазаўчора** хадзіў у лес па дровы* (Я. Брыль). 3. (Ч а м у?) ***Згарача** дзед Талаш кінуўся на жаўнераў* (Я. Колас). 4. *Мартын* (з я к о й м э т а й?) ***сумысна** едзе павольна* (Я. Колас). 5. *Люблю* (я к?) ***бязмежна** прадзедаў зямлю, руплівую і мужную краіну* (М. Лужанін). 6. *У вільготным паветры* (у я к о й с т у п е н і?) ***крыху** пацяплела* (В. Вольскі).

Меру і ступень прыслоўі абазначаюць і тады, калі адносяцца да прыметніка ці іншага прыслоўя: *Вось крыкнула птушка* (н а к о л ь к і?) ***зусім** блізка* (Я. Маўр).

У залежнасці ад значэння прыслоўі падзяляюцца на азначальныя і акалічнасныя.

Да **азначальных** прыслоўяў адносяцца прыслоўі:

- спосабу дзеяння: *асцярожна, бягом, нязручна, пешшу, штосілы, шэптам* і інш.;
- меры і ступені: *багата, вельмі, выключна, двойчы, дужа, мала, некалькі, трохі, удвая* і інш.

У разрад азначальных прыслоўяў уваходзяць прыслоўі, якія ўтварыліся ад якасных прыметнікаў і адказваюць на пытанне я к? (*звонка, радасна, смела, шчыра, холадна*).

Да **акалічнасных** прыслоўяў адносяцца прыслоўі:

- месца: *вакол, уверсе, дахаты, улева, аднекуль, знізу* і інш.;
- часу: *аднойчы, заўсёды, узімку, цяпер, штодзень, учора* і інш.;
- прычыны: *затое, чамусьці, нашто, спрасонку, таму, чаму* і інш.;
- мэты: *назло,назнарок, наўмысна, напаказ, наперакор, сумысна* і інш.

Правообладатель Национальный институт образования

226. Прачытайце загадкі Васіля Зуёнка, ўстаўляючы прапушчаныя словы з матэрыялу для даведкі. Вызначце сэнсавы разрад прыслоўяў.

Зімоўка

Хоць таўстун ... ласы,
На зіму сабе прыпасы
Па крупінцы не збірае,
Бо ... наедак мае:

Спаць кладзецца, скіне тапак —
І ... смокча лапу,
А вясна дыхне ... —
Прачынаецца мядзведзь.

Праспаў

Зналі гэткага вы соню?
Першы ўрок праспаў ён ...
А на ўрок другі спяшаўся,
Ад задухі* аж хістаўся:
Спатыкнуўся на сук —
Паляцеў ... барсук.

Маўчун

Кліч — не кліч: маўчыць ...,
Як пяску набраў у рот:
Не́калі — будуе хату
Пад зямлёю чорны крот.

Для даведкі: *занадта, зацята, заўжды, ледзь-ледзь, паціху, сёння, старчма.*

227. Прачытайце табліцу. Дапоўніце яе прыкладамі з папярэдняга лінгвістычнага тэксту і практыкавання.

Разрады прыслоўяў		
Значэнне	**Пытанне**	**Прыклады**
акалічнасныя		
1. Месца	дзе? куды? адкуль?	*справа, ...*
2. Час	калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?	
3. Прычына	чаму? па якой прычыне?	
4. Мэта	з якой мэтай?	
азначальныя		
5. Спосаб дзеяння	як? якім чынам?	
6. Мера і ступень	колькі? на колькі? у якой ступені?	

Правообладатель Национальный институт образования

228. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак.

Аднойчы вучні спыталі Арыстоцеля:

— Чаму чалавек вышэйшы за малпу?

Мудрэц на хвілінку засяродзіўся і адказаў:

— Ён пачаў задумвацца, як бы аблегчыць сабе жыццё.

У дасціпных словах бессмяротнага філосафа тоіцца глыбокі сэнс. Увесь час для існавання і развіцця нам, людзям, чагосьці не хапала. Спачатку хоць бы адзення, каб затуліцца ад дажджу ці холаду. Потым сырое мяса настолькі абрыдла, што барадаты продак начэй не спаў, усё меркаваў, каб яго засмажыць. Затым вылез з сырой пячоры і зрабіў будан, за ім пачаў ставіць курныя хаціны, драўляныя, нарэшце, каменныя дамы́, палацы.

Надакучыла хадзіць пехатой, і ён змайстраваў сабе першае кола, ад якога пайшлі-пакаціліся воз, веласіпед, аўтамабіль, цягнік, параход. І гэтак ва ўсім. Прагрэс, як вучыць філасофія*, нараджаўся з неабходнасці пераадолення аб'ектыўных перашкод і цяжкасцей. Адкрываючы новыя гарызонты[л], чалавек нярэдка наіўна меркаваў: вось і ўзняўся да апагея*, вынайшаў нябачаную лятаючую «птушку» — аэраплан. Ніхто і ніколі гэтага не перасягне. Але праходзіў час, і аэраплан перарос у турбавінтавы, рэактыўны лайнер. З'явілася «вогненная птушка» — ракета. Навукова-тэхнічны прагрэс рухаецца сапраўды сямімільнымі крокамі, шалёнымі тэмпамі *(А. Шагун)*.

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыслоўямі, вызначце сінтаксічную і сэнсавую ролю прыслоўяў у тэксце.

Як бы вы прадоўжылі тэкст?

Звярніце ўвагу!

Асобую групу складаюць прыслоўі, якія абазначаюць стан прыроды або чалавека і ў сказе з'яўляюцца выказнікамі: *Добра ўлетку ў пушчы* (В. Вольскі). У такіх сказах няма і не можа быць дзейніка (яны называюцца *безасабовымі*).

Некаторыя прыслоўі могуць быць толькі выказнікамі *(неабходна, нельга, можна, патрэбна, трэба)*, яны спалучаюцца з дзеясловамі ў неазначальнай форме: *Трэба дома бываць*

Правообладатель Национальный институт образования

часцей, трэба дома бываць не госцем... (Р. Барадулін). Такія прыслоўі называюцца ***прэдыкатыўнымі***.

Іншыя прыслоўі могуць быць і выказнікамі, і акалічнасцямі: 1. *Гэтак радасна, гэтак хораша, гэтак цёпла* (Я. Брыль). 2. *Хораша разлеглася ты, наша зямля, на ўлонні старажытнай маці-планеты* (М. Гамолка).

во́ддаль
на до́світку
на па́мяць
неўзнаро́к
удвая́
утрая́
паасо́бку

229. Прачытайце. Вызначце тып тэксту і яго асноўную думку. Каму адрасуецца гэты тэкст?

Як сябе паводзіць?

Добра і проста сказаў Гётэ: «Існуе ветлівасць, што ідзе ад сэрца, якая блізкая любові. З яе фарміруецца ўтульная ветлівасць знешняга абыходжання».

Гаворачы пра культуру паводзін, нельга прайсці міма некаторых асаблівасцей характару, ад якіх залежаць паводзіны чалавека. Спачатку прааналізуем станоўчыя якасці. Ледзь не самая важная з іх — пачуццё такту. Тактоўны чалавек імкнецца прадухіліць сітуацыю, якая стварае няёмкасць. Каб развіць у сабе пачуццё такту, трэба часцей ставіць сябе на месца іншага.

Нетактоўная цікаўнасць, якая можа пакрыўдзіць. Напрыклад, непрыгожа падглядваць праз плячо чалавека, які піша або чытае. Разглядаючы чыю-небудзь фатаграфію, нельга чытаць подпісы на ёй.

Падслухоўваць чужыя размовы гэтак жа непрыстойна, як падглядваць праз замочную шчыліну. Не толькі нетактоўна, але і дзёрзка* высмейваць і перадражніваць чалавека з фізічнымі недахопамі. Да такіх людзей трэба ставіцца з асаблівай далікатнасцю, цярпліва і спагадліва. Людзям з фізічнымі недахопамі больш прыемна, калі іх не заўважаюць.

Пачуццё такту можна развіваць. Гэта залежыць ад самога чалавека (*«Звязда»*).

Назавіце прыслоўі, ужытыя ў тэксце. Што яны абазначаюць? Перакажыце тэкст, падмацоўваючы выказванне сваімі думкамі і назіраннямі.

Правообладатель Национальный институт образования

230. Прачытайце тэкст. Вызначце, што перадае загаловак: тэму тэксту ці яго асноўную думку.

Безнаяўны разлік праз мабільныя дадаткі

Папяровыя грошы імкліва знікаюць з жыцця кітайцаў: большасць безнаяўных разлікаў цяпер ажыццяўляецца праз мабільныя плацёжныя сістэмы WeChat і Alipay.

Аплата адбываецца з дапамогай сканіравання QR-кода — такім чынам можна расплачвацца не толькі ў кафэ і буйных крамах, з таксістамі і кур’ерамі, але і на рэчавых і харчовых рынках. Нават вулічныя музы́кі часта ставяць замест шапкі дошку з QR-кодам, каб менавіта так можна было пералічыць ім грошы!

Гэта вельмі зручна: наяўныя грошы або банкаўскую картку можна забыцца дома, а тэлефон мы амаль не выпускаем з рук. Для прадаўцоў мабільныя пераводы таксама больш зручныя: не трэба купляць абсталяванне для банкаўскіх картак, досыць завесці электронны кашалёк і раздрукаваць свой QR-код *(М. Рак)*.

Якім чынам ажыццяўляецца безнаяўны разлік у Кітаі?
Выкарыстоўваючы інфармацыю з тэксту, раскажыце аб перавагах аплаты праз мабільныя дадаткі. Ці згодны вы з гэтай думкай? Абгрунтуйце сваё меркаванне.
Выпішыце прыслоўі, ужытыя ў тэксце. Якую сэнсавую ролю яны выконваюць? Вызначце іх сінтаксічную ролю ў сказах.

Звярніце ўвагу!

У ролі прыслоўяў могуць ужывацца ўстойлівыя выразы — фразеалагізмы: *за блізкі свет* (вельмі далёка); *душа ў душу* (вельмі дружна); *на вока* (прыблізна, прыкладна); *нага за нагу* (павольна, вельмі марудна); *спакон вякоў* (заўсёды, пастаянна), *гады у рады* (вельмі рэдка). У сказе фразеалагізмы з’яўляюцца адным членам сказа: *Падышлі бліжэй, і тут я спыніўся як укапаны* (А. Кудравец).

Правообладатель Национальный институт образования

231. Спішыце сказы, замяняючы прыслоўі адпаведнымі фразеалагізмамі. Якую сінтаксічную ролю выконваюць фразеалагізмы ў тэксце? Падкрэсліце іх як члены сказа.

1. Бачыць ваўчыха — бяда: Іван імчыцца **шпарка,** а за ім — цэлая пагоня *(Казка)*. 2. Кася з Янкам бягуць ды бягуць **вельмі хутка** *(Казка)*. 3. А мядзведзь прымасціўся ля печы і засоп **гучна** *(У. Караткевіч)*. 4. Спаць бы табе тут **заўсёды,** каб не я *(Казка)*. 5. І вырашыў Янка ўрэшце, праз гэтыя чортавыя выбрыкі, забіць хату дошкамі і падацца з дзецьмі і кошкамі **некуды далёка** *(У. Караткевіч)*.

Для даведкі: *век-векам, за свет, на ўвесь дух, на ўсю сілу, на ўсе застаўкі.*

232. Прачытайце пачатак казкі А. Дударава «Сінявочка». Прыдумайце і запішыце свой працяг казкі. Ужывайце, пры неабходнасці, прыслоўі розных сэнсавых разрадаў.

У ціхай лагчыне, пад старой разгалістай вярбой, жыла маленькая чыстая крынічка. Яе звалі Сінявочка. Крыштальная вадзіца ўдзень і ўночы, улетку і ўзімку бруілася з Сінявочкі і збягала ў Зялёную Сажалку, што жыла па суседстве...

Для даведкі.

Сэнсавыя разрады прыслоўяў і іх правапіс

1. Прыслоўі месца (дзе? куды? адкуль? дакуль?): *абапал, блізка, вакол, высока, далёка, злева, наверсе, навокал, налева, наперадзе, насупраць, недзе, непадалёку, нідзе, паблізу, пасярэдзіне, побач, поплеч, поруч, справа, сям-там, тут, уваччу, уверсе, угары, унізе, уперадзе, усюды;*

дадому, далоў, дамоў, дахаты, набок, наверх, назад, наперад, направа, некуды, нікýды, сюды, туды, убок, уверх, увысь, угару, углыб, удаль, улева, уніз, уперад, управа, услед;

адгэтуль, адкуль, аднекуль, адсюль, адтуль, зблізку, збоку, зверху, зводдаль, здалёк, ззаду, знізу;

даверху, дагэтуль, дакуль, данізу, дасюль, датуль, пагэтуль і інш.

2. Прыслоўі часу (калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?): *адвячоркам, адвеку, аднойчы, вечарам, даўно, загадзя, залетась, зараз, затым, заўсёды, заўчора, зімой, зранку, летась, неўзабаве, ніколі, ноччу, пад вечар, пасля, потым, раніцай, сёлета, сёння, тады, увесну,*

Правообладатель Национальный институт образования

увечары, увосень, удзень, ужо, узімку, улетку, уначы, учора, цяпер, часам, штогод, штодзень;

вечна, навек, назусім;

здаўна, зранку, зроду, спачатку, спрадвеку;

давеку, навек, надоўга, назаўсёды, назусім і інш.

3. Прыслоўі прычыны (чаму? з якой прычыны? па якой прычыне?): *завошта, навошта, нашто, нездарма, нізавошта, паняволі, спрасонку, спрасоння, чамусьці* і інш.

4. Прыслоўі мэты (з якой мэтай? для чаго?): *знарок, знячэўку, назло, напаказ, наперакор, наўмысна, незнарок, міжвольна* і інш.

5. Прыслоўі спосабу дзеяння (як? якім чынам?): *адмыслова, бягом, асцярожна, боязна, весела, выразна, горача, гучна, добра, знянацку, мімаходам, моўчкі, навыварат, навылёт, насцеж, начыста, неяк, нязручна, нячутна, паасобку, па-беларуску, паволі, памалу, па-свойму, паступова, паціху, пехатой, прыгожа, пяшком, радасна, раптам, уброд, уголас, уздагон, упустую, урассыпную, урачыста, хораша, хутка, цвёрда, ціха, цугам, чароўна, штосілы, шчодра, шчыра, шэптам* і інш.

6. Прыслоўі меры і ступені (колькі? на колькі? у якой ступені?): *амаль, асабліва, багата, больш, вельмі, выключна, даволі, дастаткова, дашчэнту, двойчы, досыць, дужа, залішне, занадта, зусім, крыху, ледзь, ледзь-ледзь, мала, менш, многа, надвое, надзвычайна, надта, некалькі, прыблізна, тройчы, трохі, трошкі, удвая, удваіх, цалкам, яшчэ* і інш.

233. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку, стыль і тып маўлення.

Прочти и передай другому

Зубы — бесценный дар, который надо беречь смолоду. Ведь больные зубы не только некрасиво выглядят, портят внешность, но и могут стать причиной желудочных, сердечных и почечных заболеваний.

Лучше, если вы будете чистить зубы после каждого приёма пищи, чтобы застрявшие между зубами кусочки пищи не разлагались, вызывая неприятный запах. И уж совершенно необходимо пользоваться зубной щёткой утром и вечером, перед сном.

Не чистите зубы только в одном направлении. Водите щёткой снизу вверх, справа налево и наоборот, с наружной н внутренней стороны. Вся процедура должна длиться не менее трёх минут. Полоскать рот лучше тёплой водой. Хорошо добавить туда щепотку столовой соли.

Правообладатель Национальный институт образования

Зубы не любят контрастную температуру. Нельзя сразу после мороженого выпить чашку горячего чая и наоборот. Даже гранит даёт трещину, если окунать его попеременно то в горячее, то в холодное, что уж говорить о зубах.

Но даже когда вы добросовестно ухаживаете за зубами, надолго сохранить их здоровыми можно лишь в том случае, если заботиться о рациональном питании. Ешьте побольше сырых овощей и фруктов. Прекрасно укрепляют зубную эмаль и дёсны сырые яблоки и морковь. Ешьте побольше молочных продуктов, в которых содержится кальций.

Ежедневный уход за зубами — самое эффективное и самое недорогое средство *(О. Михайлова)*.

Вусна перакажыце тэкст па-беларуску.

Зрабіце пісьмовы пераклад двух абзацаў тэксту (на выбар). Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа. Вызначце іх разрад.

Слоўнік

бесценный — *вельмі каштоўны, неацэнны*
внешность — *выгляд*
длиться — *цягнуцца, доўжыцца*
добросовестно — *добрасумленна*
желудочный — *страўнікавы*
наружный — *вонкавы, знадворны*
попеременно — *папераменна, напераменку*
почечный — *ныркавы*
смолоду — *замалада, з маладосці*
сохранить — *захаваць*
трещина — *трэшчына, расколіна*
щепоточка — *дробка, каліва*

§ 36. Ступені параўнання прыслоўяў, асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове

Прыслоўі, што заканчваюцца суфіксам *-а*, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць формы ступеней параўнання: **вышэйшую** і **найвышэйшую** *(до́рага* — ***даражэй, найдаражэй****; прыго́жа* — ***прыгажэй, найпрыгажэй****)*.

Правообладатель Национальный институт образования

234. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на яе аснове.

Ступень параўнання		Утвараецца ад	Утвараецца шляхам далучэння	Прыклады
Вышэйшая	Простая форма	прыслоўя	суфіксаў ***-эй, -ей***	*блізка → бліжэй; доўга → даўжэй; весела → весялей; далёка → далей*
		іншых слоў	замена асноў	*добра → лепш; дрэнна, кепска → → горш; мала → менш; многа → больш*
	Складаная форма	пачатковай формы прыслоўя	слоў ***больш (болей), менш (меней)***	*тонка → больш (болей) тонка; прыгожа → менш (меней) прыгожа*
Найвышэйшая	Простая форма	простай формы вышэйшай ступені параўнання	прыстаўкі ***най-***	*найбліжэй; найдалей; найлепш; найгорш; найменш; найбольш*
	Складаная форма	пачатковай формы прыслоўя	слоў ***найменш (найменей), найбольш (найболей), надзвычай***	*найменш (найменей) блізка; найбольш (найболей) далёка; надзвычай выразна*

235. Прачытайце прыказкі. Растлумачце іх сэнс.

1. Кланяйся зямлі ніжэй — будзеш да хлеба бліжэй. 2. Лёгка раскідаць, ды цяжка збіраць. 3. Работы многа, а толку мала. 4. Сёння зробіш — заўтра як знойдзеш. 5. Лепш крышку зрабіць,

Правообладатель Национальный институт образования

чым багата нагаварыць. 6. Рыхтуй летам сані, а зімой калёсы. 7. Адна галава добра, а дзве — лепш. 8. Блізка відаць, ды далёка дыбаць. 9. Меней слоў — то праўды болей.

Назавіце прыслоўі, ужытыя ў форме пэўнай ступені параўнання.

Назавіце прыслоўі-антонімы, вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю ў прыказках.

Запішыце ўсе магчымыя формы ступеней параўнання прыслоўяў *ярка, шырока*.

236. Спішыце выказванні. Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа. Зверху абазначце форму ступені параўнання прыслоўя (калі ёсць).

1. Марта, як маці, глыбей і мацней за Міколу любіла дачку, яскравей і чутней адчувала даччыны радасці і мукі. А ад гэтага больш і гарачэй жадала ёй шчасця *(Ц. Гартны)*.

2. Трэба шчыра прызнацца: у Міці ўсё выходзіла хутчэй і лепш: ён спрытней знаходзіў словы, рыфмы і ясней, ямчэй выяўляў думку. Ён умеў сказаць пра звычайнае неяк вельмі ж незвычайна, хораша *(Г. Далідовіч)*.

Складзіце невялікі тэкст-разважанне на тэму «Я і мой сябар (сяброўка)», ужыўшы ў ім прыслоўі і прыметнікі ў формах вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

237. Прачытайце. Вызначце асноўную думку тэксту. Выпішыце словазлучэнні з прыслоўямі, вызначце сэнсавы разрад, форму ступені параўнання прыслоўяў (калі ёсць).

Навучы мяне,
Родная мова мая,
Яшчэ больш адчуваць
Сваю сувязь
З бацькоўскай зямлёй,
Гарачэй і мацней
Дарагую Радзіму любіць...
Як найлепей
Апошнюю сэрца крывінку
Аддаць
Для народа свайго —
Навучы мяне,
Вернае слова народа.

К. Кірэенка.

Растлумачце, чым адрозніваецца простая форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўя ад простай формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка.

Правообладатель Национальный институт образования

Звярніце ўвагу!

Адрознівайце форму вышэйшай ступені параўнання **прыслоўя** ад аналагічнай формы вышэйшай ступені параўнання **прыметніка:** у іх розныя суфіксы і неаднолькавая сінтаксічная роля ў сказе.

Прыслоўе паясняе дзеяслоў, адказвае на пытанне як?, у сказе бывае звычайна акалічнасцю: *Сонца свеціць* (як?) *ярчэй*.

Прыметнік у форме вышэйшай ступені параўнання паясняе назоўнік, адказвае на пытанні які? якая? якое? якія?, у сказе бывае выказнікам: *Сонца* (якое?) *ярчэйшае за Месяц*. Параўнаем: *За год дрэва вырасла* (як?) *вышэй за хату. Гэта дрэва* (якое?) *вышэйшае за хату*.

238. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Назавіце яго прыметы. Растлумачце, якую моўную памылку дапусціў хлопчык.

насу́праць
уво́гуле

— Намалюй мяне, Алесь, — просіць Шура.
— А што дасі? — пытаюся.
— Жыта.
— Колькі жыта?
— Мяшок або яшчэ мнажэй.
— Ды не мнажэй, а трэба казаць: больш, — зноў папраўляе Ніна. І, падумаўшы, дадае: — От дурненькі! *(Я. Брыль)*.

● Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце.

239. Запішыце сказы, выправіўшы, калі неабходна, памылкі ва ўжыванні форм слоў. Вызначце, якімі членамі сказа і якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Кірыл быў удвая **дужэйшы** за кожнага з нас *(І. Навуменка)*. 2. Гара была тады і **шырэй**, і **вышэй**, акружалі яе вал земляны і дубовая сцяна *(В. Хомчанка)*. 3. Куды **шаноўней** слесарам выдатным быць, чым дрэнным піяністам *(У. Корбан)*. 4. Цёмныя цені **даўжэй** у лагчыне *(М. Багдановіч)*. 5. Не было нічога **прыгажэйшага** за гэту ўсмешку *(У. Караткевіч)*. 6. Ідзе-брыдзе Аксіння **далей**. Стала Аксінні неяк **лягчэй** *(А. Вярцінскі)*.

Правообладатель Национальный институт образования

240. Разгледзьце малюнкі. На іх аснове складзіце невялікае апавяданне, выкарыстаўшы абумоўленыя зместам прыслоўі (у тым ліку і ў форме той ці іншай ступені параўнання).

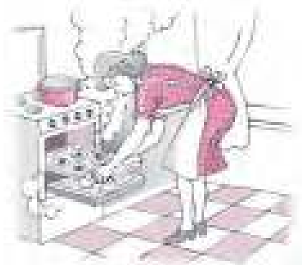

241. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Ступені параўнання прыслоўяў».

§ 37. Утварэнне прыслоўяў

Прыслоўі ўтвараюцца ад усіх самастойных часцін мовы суфіксальным, постфіксальным, прыставачным, прыставачна-суфіксальным спосабамі (*вечар → вечарам, халодны → халадна, як → як-небудзь, чаму → чамусьці, што → нашто, заўсёды → назаўсёды, трохі → патроху, тры → утрох*), а таксама спосабам словаскладання (*міжволі, сюды-туды, штодзень*).

Некаторыя прыслоўі ўтварыліся даўно ад слоў, якія ў сучаснай мове не ўжываюцца: *дасюль, знячэўку, насцеж, папярок, трохі, цяпер*. Складана вызначыць, ад якіх часцін мовы і як утварыліся такія прыслоўі.

Правообладатель Национальный институт образования

242. Падбярыце да прыслоўяў адпаведныя фразеалагізмы з правага слупка.

даўно	гады ў рады
здаўна	без году тыдзень
рэдка	за дзедам шведам
нядаўна	спакон вякоў

Вызначце, ад якіх часцін мовы і як утварыліся прыслоўі.

Пры дапамозе **суфіксаў** прыслоўі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў: ***верхам*** ← *верх;* ***багата*** ← *багаты;* ***двойчы*** ← *двое;* ***бегма*** ← *бегчы.*

Постфіксальным спосабам утвараюцца прыслоўі ад займеннікаў: ***дзесьці*** ← *дзе,* ***чаму-небудзь*** ← *чаму.*

243. Запішыце прыслоўі. Пакажыце графічна, ад якіх слоў і якім спосабам яны ўтвораны.

Вечарам ← *вечар*; дабром, зімой, залпам, вожыкам.
Рашуча ← *рашучы*; багата, балюча, даўно, весела, шчыра.
Дзе-небудзь ← *дзе*; куды-небудзь, як-небудзь.

Падбярыце да некаторых з прапанаваных слоў прыслоўі з супрацьлеглым значэннем.

Звярніце ўвагу!

У прыслоўях на ***-а, -о, -е*** пішацца адно або два ***н*** (***н*** або ***нн***), як і ў прыметніках, ад якіх яны ўтвораны: *лішне* ← *лішні, танна* ← *танны; холадна* ← *халодны, даўно* ← *даўні.*

244. Утварыце прыслоўі з дапамогай суфіксаў ад прапанаваных прыметнікаў. Згрупуйце іх паводле напісання ***н (нн)*** і запішыце ў словазлучэнні «дзеяслоў + прыслоўе» або «прыслоўе + прыметнік».

Узор: *трымацца мужна, бяздонна глыбокія.*

Бяздонны, бескарысны, вогненны, магутны, надзейны, нечаканы, старанны, сцюдзёны, бесперапынны, сумленны.

Правообладатель Национальный институт образования

245. Спішыце тэкст. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Якая асноўная думка тэксту?

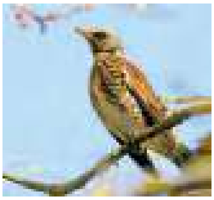

Прыляцеў дрозд да сваёй вербалозіны пакалыхаўся на ёй і давай спяваць. Што гэта быў за спеў! То шпаком пасвішча то жаўранкам зазвініць то ластаўкай зашчабеча то салаўём зацухкае а сваёй песні не ўспомніў *(К. Каліна)*.

Над прыслоўямі абазначце іх разрад і спосаб утварэння. Назавіце сінонімы, якія ўжываюцца ў тэксце.

● Вызначце выпадкі ўжывання формы аднаго ладу дзеяслова ў значэнні іншага, а таксама формы аднаго часу ў значэнні іншага.

Пры дапамозе прыставак прыслоўі ўтвараюцца ад іншых прыслоўяў: ***назаўсёды*** ← *заўсёды*, ***недалёка*** ← *далёка*, ***замнога*** ← *многа*, ***паслязаўтра*** ← *заўтра*, ***абы-як*** ← *як*, ***недзе*** ← *дзе*.

Прыслоўі, утвораныя ад іншых прыслоўяў пры дапамозе прыставак, пішуцца **разам:** *заўтра* → ***назаўтра***, *мала* → ***нямала***, *надта* → ***занадта***.

246. Утварыце і запішыце словазлучэнні з прапанаванымі прыслоўямі. Абазначце прыстаўкі, пры дапамозе якіх утвораны прыслоўі.

Засветла, ненадоўга, залішне, пазаўчора, ніадкуль, паабапал, наводдаль, нязграбна, недзе, пазалетась, назаўсёды, абы-дзе, некалі, замала, занізка.

247. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа. Якія прыслоўі ўтвораны прыставачным спосабам?

1. Даўно гэта было і быццам нядаўна *(М. Парахневіч)*. 2. Народ мой, дзякуй, што нідзе мяне балюча не ўпікнулі за твой далёкі век мінулы, за сённяшні твой сіні дзень *(Г. Бураўкін)*. 3. Я гэту мову ўзяў сабе таму, што зашмат у ёй гаротных песень[сн] *(М. Танк)*. 4. Вось ён, той самы дом насупраць, цераз дарогу *(А. Васілевіч)*. 5. Нездарма словы крылатымі называюцца *(А. Якімовіч)*.

Правообладатель Национальный институт образования

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыслоўі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў: *апоўдні* ← *поўдзень*, *здаўна* ← *даўні*; *па-нашаму* ← *наш*, *утрох* ← *тры*; *уперамешку* ← *перамяшаць*, *падоўгу* ← *доўга*.

248. Запішыце прыслоўі і растлумачце, як яны ўтвораны.

Спераду ← *перад* (наз.), дадому, дадолу, знізу, наверсе.

Злева ← *левы* (прым.), дабяла, здалёку, начыста, па-святочнаму, па-беларуску.

Па-вашаму, па-свойму, учатырох, утраіх, надвое.

Упрыкуску, бесперастанку, наперагонкі.

Памалу, патроху, паціху.

Звярніце ўвагу!

Ужывайце правільна прыслоўі, утвораныя ад колькасных лічэбнікаў тыпу *удвух, утрох*:

удвух — толькі пра хлопчыкаў, мужчын;

удзвюх — толькі пра дзяўчынак, жанчын;

удваіх — пра асоб рознага полу або пра істот ніякага роду;

утрох, учатырох, упяцёх, ушасцёх, усямёх і г. д. — толькі пра мужчын або толькі пра жанчын;

утраіх, учацвярых, упяцярых, ушасцярых, усемярых і г. д. — пра асоб рознага полу або пра істот ніякага роду.

249. Падбярыце да прыслоўяў антонімы і запішыце. Вызначце спосаб іх утварэння. З 2-3 парамі антонімаў складзіце і запішыце сказы або невялікі тэкст.

Спераду, згары, зрання, здалёку, направа, па-новаму, памалу.

Узор: *даверху* — *данізу*.

Правообладатель Национальный институт образования

250. Спішыце. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа, абазначце спосаб іх утварэння.

1. Было спрадвеку, слова ты крыніцай цудадзейнай сілы, што вызваляла з нематы, Айчыны ніву каласіла *(Р. Барадулін)*. 2. Сцежкаю вузкай неяк уранку выйшаў хлапчук на лясную палянку *(А. Дзеружынскі)*. 3. Не пераставаў па-воўчы выць у коміне вецер па-ранейшаму ашалела кідала ў шыбы прыгаршчамі снегу мяцеліца *(А. Васілевіч)*. 4. Я змераў Мінск і ўпоперак і ўдоўжкі спазнаў усе завулкі тупікі *(П. Панчанка)*. 5. Людзі збоку заўсёды ўсё бачаць і ведаюць пра нас лепш, чым мы самі *(А. Васілевіч)*.

251. Прачытайце верш. Выпішыце словазлучэнні з прыслоўямі. Абазначце спосаб утварэння прыслоўяў.

Касмічны цягнік

Мы ў касмічнай вышыні
Ўдвух працуем
Усе дні.
Станцыю,
Наш новы дом,
У якой
Даўно жывём,
Стыкавалі
З караблём
І, бязважкія,
Плывём…
Зоры яркія
Гараць,
Добра нам тут
Працаваць.
Робім
Не адзін віток…
Чуецца
Сігнал
Здалёк,
Вестка
З роднае зямлі,
Каб гасцей мы
Прынялі.
Хтосьці
Стукае
Ў наш дом,
Нібы птах
Сваім крылом…
Два таварышы
Да нас
Прыляцелі
Ў добры час.
Весялей
Учатырох,
У дамах жывём
У трох —
Станцыя,
Два караблі —
Дар
Любімае зямлі.

А. Дзеружынскі.

Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы?

Правообладатель Национальный институт образования

Некаторыя прыслоўі ўтвараюцца шляхам
- **складання слоў:** *штогод, таксама*;
- **паўтарэння аднолькавых або блізкіх слоў:** *вось-вось, даўным-даўно, калі-нікалі, сям-там, раз-пораз, туды-сюды.*

252. Спішыце сказы. Вызначце спосаб утварэння прыслоўяў.

1. Плошча круглая! Ноччу і днём я схіляюся нізка-нізка перад вечным тваім агнём, перад вечным тваім абеліскам* *(А. Грачанікаў)*. 2. Ты ў такім шчаслівым узросце, калі яшчэ сэрца не знае злосці, калі яму лёгка-лёгка біцца, калі салодка-салодка спіцца *(А. Вярцінскі)*. 3. Туман, што быў дзе-нідзе, завалок лагчынкі, заварушыўся, папоўз бліжэй да кустоў *(Б. Сачанка)*. 4. Увачавідкі пацямнела — зімовы дзень вечарэе дужа рана *(Я. Сіпакоў)*.

● Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах.
Зрабіце марфалагічны разбор прыслоўяў з апошняга сказа, карыстаючыся парадкам і ўзорамі на форзацы.

§ 38. Правапіс прыслоўяў разам

Разам пішуцца прыслоўі:
- што маюць у сваім саставе назоўнікі, якія ў сучаснай беларускай мове не ўжываюцца: *бесперастанку, даспадобы, дашчэнту, досыць, запанібрата, знячэўку, насцеж, папярок*;
- з прасторавым і часавым значэннем, што маюць у сваім саставе назоўнікі ***верх, высь, гара, ніз, перад, пачатак, бок, вечар, дзень, ранак, ноч, раз***: *уверх, увысь, угару, знізу, наперад, спачатку, убаку, увечары, звечара* (а л е: *пад вечар, з ранку да вечара, з вечара да ранку*), *удзень, уночы, зранку, адразу* і інш.;
- утвораныя шляхам спалучэння назоўніка з прыназоўнікам, паміж якімі нельга без змены сэнсу ўставіць азначэнне, або да назоўніка нельга паставіць склонавае пытанне:

Правообладатель Национальный институт образования

апоўдні, апоўначы, увесну, узімку, спадылба, напаказ, углыб, упершыню, навекі і інш.;

- утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі кароткіх прыметнікаў: *дабяла, дачы́ста, зацемна, здаўна, злева, справа, нанава, паціху*;
- утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў ***у, на*** з поўнымі прыметнікамі ў форме жаночага роду вінавальнага склону: *упустую, урассыпную, ушчыльную, наўдалую, начысту́ю*, а л е: *у адкрытую*;
- утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў ***у, на*** з лічэбнікамі: *надвое, удвух, удзвюх, утрая, утрох, упяцёх, ушасцёх*, а л е: *у адно, па двое, па трое*;
- утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў з некаторымі займеннікамі: *зусім, навошта, нашто, нізашто, потым*;
- з першай часткай ***што-***: *штодзень, штораніцы, штохвілінна, штосілы, штомесячна, штотыднёва*;
- з другой часткай ***-сама***: *гэтаксама, таксама, тамсама*;
- утвораныя ад складаных назоўнікаў і прыметнікаў: *дабрадушна, добранадзейна, мілагучна, мэтазгодна, усебакова.*

253. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне прыслоўяў, звяртаючыся да адпаведнага правіла, прыведзенага ў вучэбным дапаможніку.

1. Толькі *(на)*заўтра *(пад)*раніцу на наш зялёна-ціхмяны закутак *(не)*бывала заядла абрынулася *(ад)*разу навальніца. 2. Учора *(ў)*вечары над лесам яшчэ невысока стаяла поўня, каля якой памігвала зорачка. 3. Учора *(пад)*раніцу — навальніца з грымотамі, а *(пад)*вечар пайшоў я па дарозе *(с)*пачатку лугавой, а потым лясной, месцамі чапляючыся за навіслае *(з)*верху голле або за стромкія дубцы лазняку *(з)*нізу. 4. Учора я *(а)*поўдні грэўся на сонцы, седзячы на ганку, *(у)*першыню адчуўшы гэту раскошу. 5. А *(ў)*дзень ляцелі невысока два жоравы, курлыкалі — хоць ты бяжы за імі *(Я. Брыль)*.

● Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў 4-м сказе. Выканайце яго графічны разбор па членах сказа.

Правообладатель Национальный институт образования

254. Складзіце сказы з прыслоўямі *дабяла, дачыста, урассыпную, у адкрытую, удвух, удзвюх, па двое, навошта*. Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа.

255. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Выбар напісання абгрунтуйце.

1. Лесавіковы ягады цудоўныя *(на)*смак і карысныя для здароўя. 2. Калі ж надумаўся прыйсці дамоў з поўным вядром чарніц, *(ні)*як не абысціся без добрай парады: «Адной рукой дзіцё не няньчаць і ягад не збіраюць». 3. Здараюцца *(ў)*летку ці восенню шчодрыя дзянькі, калі ад грыбоў, здаецца, аж цесна *(ў)*лесе. 4. Расце святаяннік *(па)*ўсюды: і на сухім лузе, і ў хмызняку, і на ўзмежках. *(З)*далёк відаць яго цыбатыя кусцікі, з цэлым букетам залацістых кветак *(на)*самым версе. 5. Залётнік першы з раслін *(на)*нова абжывае пашкоджаныя лясныя дзялянкі *(У. Ягоўдзік)*.

Складзіце на аснове ілюстрацый свае сказы, ужываючы прыслоўі.

256. Складзіце словазлучэнні з прыслоўямі і запішыце іх.

Здаўна, узімку, зрэдку, удзвюх, па двое, дзесьці, кудысьці, на хаду, на ляту, у абдымку, напаказ, раз-пораз, апоўначы, на вока, урассыпную, упустую, дзе-нідзе, па-руску, у адкрытую.

Растлумачце правапіс прыслоўяў.

257. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Пакупалася

Нараў — ціхаплынная рэчка, моцна зарослая вадзяным зел..ем. Трэба мець сапраўдны рыбацкі спрыт, каб закінуць вуду, *(не)*зачапіўшы кручок за аер ці прыб..рэжную алешыну. Затое плоткі ў гэтай рэ..цы, што віецца праз Белавежскую пушчу, адна *(ў)*адну, з далонь, нават большыя.

Правообладатель Национальный институт образования

Праўда, тым разам кл..вала слаба. Чэрвен..скае сонца кацілася *(ў)*гору і прып..кала.[сн] Раптам *(з)*лесу выл..цела вялікая птушка. Шырока раскінуўшы крылы, яна марудна планіравала над рэчышчам. А потым адбылося што*(сьці)* *(не)*зразумелае. Сава, падцяўшы крылы, *(не)*як нязграбна кульнулася ў рэчку.

— Што з ёй? — па..хапіўся я. — Няўжо хто па..стрэліў?

Пайсці *(на)*дно лупавокая ніяк не магла. Пер*(ь/')*е надзейна трымала яе на вадзе. Але пагадзіцеся: дзіўнае ўсё-такі відовішча. *(Па)*сярэдзіне рэчкі плыве сава з задранымі *(ў)*гору лапамі.

Сава пакупалася, лё..ка ўзнялася на крылы і знікла *(ў)*лесе *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Узгадайце і раскажыце пра цікавае здарэнне, якое назіралі вы, адпачываючы на прыродзе.

§ 39. Правапіс прыслоўяў праз дэфіс

258. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце паведамленне аб правапісе прыслоўяў праз дэфіс.

Праз дэфіс пішуцца прыслоўі:	
1) з прыстаўкай ***па-***, якія заканчваюцца: а) на ***-ому, -аму, -яму, -му*** б) на ***-ску, -цку, -ы, -і***	*па-дзелавому, па-новаму, па-летняму, па-твойму, па-беларуску, па-мастацку, па-чалавечы, па-латыні*
2) з прыстаўкай ***па-***, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў	*па-першае, па-другое, па-трэцяе, па-чацвёртае* і г. д.
3) з прыстаўкай ***абы-***	*абы-як, абы-дзе*
4) з постфіксам ***-небудзь***	*калі-небудзь, як-небудзь*
5) утвораныя шляхам паўтору аднолькавых, блізкіх або антанімічных слоў	*ціха-ціха, перш-наперш, сюды-туды, дзе-нідзе, крыж-накрыж, шыварат-навыварат*
А л е: *адзін на адзін, дзень у дзень, след у след, у рэшце рэшт, час ад часу* і іншыя ўстойлівыя выразы	

Правообладатель Национальный институт образования

259. Запішыце сказы, раскрываючы дужкі. Прыслоўі падкрэсліце як члены сказа. Напісанне прыслоўяў растлумачце, вызначце спосаб іх утварэння.

1. Зіма *(па)*ранейшаму стаяла бясснежная. Увесь снежань плыло нізкае шэрае неба, *(па)*асенняму лілі дажджы *(Г. Далідовіч)*. 2. Рэдка сонца з месяцам страчаюцца. Свецяць *(па)*асобку. Дзень і ноч. Ды яны, раўнііўцы, і спрачаюцца з-за цябе, зямля, даўным*(даўно)* *(П. Панчанка)*. 3. Туман, што быў *(дзе)*нідзе, завалок лагчынкі, заварушыўся, папоўз бліжэй да кустоў *(Б. Сачанка)*. 4. Ён знарок пайшоў мыцца, *(абы)*толькі адцягнуць час, калі трэба садзіцца за стол *(І. Шамякін)*.

- Складзіце схемы сказаў пад нумарам 1.

260. Ад прапанаваных слоў утварыце аднакаранёвыя прыслоўі, выкарыстаўшы прыведзеныя сродкі словаўтварэння.

У з о р: *летні* → *па-летняму*.

па-

вясновы
бацькоўскі
французскі
дзявочы
таварыскі
мядзведжы
ваш
твой

-у
-ку
-аму, -яму
-ы (-і)
-му

З двума-трыма прыслоўямі складзіце і запішыце сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі.

261. Спішыце, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа. Правапіс прыслоўяў растлумачце.

І. Восень развітвалася, адыходзіла — неўпрыкмет падкрадаліся халады. Дрэвы ўжо былі амаль голыя, толькі дзе*(нідзе)* гарэлі апошнім сухім лісцем вяршынкі бярозак, асінак ды зеляненелі неяк надта ж цёмна, змрочна іголкі соснаў. І было на дзіва холадна, няўтульна *(Б. Сачанка)*.

Правообладатель Национальный институт образования

II. Вакол, як кінуць вокам, у строгім маўчанні стаяў дрымучы лес. Дзе*(сьці)* за ім тонка свіснуў паравоз, потым да слыху даляцеў аднатонны грукат колаў — і вось *(у)*нізе перад намі паказалася «кукушка», якая цягнула цёмна-бурыя вагончыкі, *(да)*верху напоўненыя чым*(сьці)* чорным *(М. Парахневіч)*.

262. Прачытайце водзыў Я. Коласа на кнігу «Ніколі не забудзем». Выпішыце з тэксту прыслоўі. З якой мэтай ужыты прыслоўі *па-першае, па-другое, па-трэцяе*? Як яны афармлены на пісьме?

Я горача вітаю паяўленне гэтай кнігі, дастойнай вялікай увагі[л].

У чым яе вартасць?

Па-першае, кніга ў значнай меры запаўняе той прыкры прабел у нашай беларускай мастацкай літаратуры, у якой пакуль што яшчэ няма колькі-небудзь выдатнага твора аб гераічнай барацьбе нашага народа з нямецкімі захопнікамі, аб яго стойкасці, адданасці Радзіме. Па-другое, кніга паказвае велічнасць душы і патрыятызм усяго народа ў цэлым і ў прыватнасці — яго гераічных дзяцей, смелых, вынаходлівых, бясстрашных, цвёрдых воляю, мужна пераносячых нечуваныя пакуты, дужых сваёю вераю ў перамогу над ворагам. Па-трэцяе, кніга «Ніколі не забудзем» уяўляе сабою грозны абвінаваўчы акт супраць тых міжнародных вар'ятаў-разбойнікаў, якія мараць аб сваім панаванні над народамі, аб устанаўленні сваёй улады над светам, і ў той жа час яна красамоўна гаворыць пра тое, які лёс чакае такіх сусветных бандытаў.

Напісаная нашымі дзецьмі кніга аб вайне павінна стаць здабыткам не толькі чытачоў Савецкай Беларусі — яна варта таго, каб яе перакласці на мовы іншых народаў Савецкага Саюза.

Паспрабуйце самі напісаць невялікі водзыў на нядаўна прачытаную кнігу.

Вызначце, у якім сказе ёсць неадпаведнасць сучаснай граматычнай норме. Запішыце правільны варыянт сказа.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 40. Правапіс спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў

Асобна пішуцца:

- спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі, якія не канчаткова перайшлі ў прыслоўі, бо назоўнік можа ўжывацца ў розных склонавых формах: *на памяць, да прыкладу, да пары, не ў пару*;
- устойлівыя спалучэнні, у якіх слова паўтараецца ў розных склонах з прыназоўнікам: *дзень у дзень, дзень пры дні, след у след, час ад часу*;
- спалучэнні назоўнікаў, якія пачынаюцца галоснай, з прыназоўнікам ***у***: *у абмен, у абдымку, у адзіночку, у абхват, у абрэз*;
- спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі ***без, з, да, на***: *без аглядкі, без пары, без разбору, з разбегу, з размаху, да зарэзу, да месца, да ўпаду, на вока, на ляту, на смак, на хаду*;
- спалучэнні слоў *усё роўна, без дай прычыны, без дай рады, не да смеху, як след*.

263. Прачытайце. Вызначце, каму адрасаваны гэты верш. Якую думку сцвярджае аўтар?

Кукарэкі

Ах, Зарэчча —
Кукарэчча,
хатка,
плот,
садок,
гарод,
кукарэкае
аб нечым
кукарэчанскі народ.
Там гуляюць за ракою
каля хат
і паміж град

Кукарэк з Кукаракою,
з вывадкам кукаранят.
І ўвесь дзень па-кукарэцку
тараторацць
на свой лад.
Гутараць па-кукарэцку,
і маўчаць па-кукарэцку,
і крычаць па-кукарэцку
Кукарэчча жыхары.
Гэта песня
па-суседску[ф]
будзіць цішу без пары.

Н. Кіслік.

Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Вызначце, якімі часцінамі мовы яны з'яўляюцца і якім спосабам утвораны.

Правообладатель Национальный институт образования

264. Прачытайце. Раскрыйце сэнс загалоўка. Як бы вы адказалі на пытанні, што гучаць у вершы?

Цяжкое пытанне

Часамі пытаннем ашпараць, як варам:
— Чаму вы гаворыце па-беларуску?
А чаму па-балгарску гавораць у Варне?
А над Сенай — чаму па-французску?
Варта смеху, ды не да смеху,
Хоць на месцы маім смяяўся б усякі:
Чаму не па-польску гавораць чэхі?
І не па-чэшску — палякі?
Гавораць сур'ёзна, пытаюць цвяроза,
Чаму ад бяроз расце тая ж бяроза,
Чаму, як дзятва, дубнячок у дуброве
Лапоча з дубамі на той жа мове? Чаму?

М. Арочка.

без разбо́ру
да сма́ку
на во́ка
на ляту́
на хаду́

Запішыце верш па памяці. Праверце сябе. Падкрэсліце прыслоўі, вызначце спосаб іх утварэння.

Выпішыце аднакаранёвыя словы.
Што агульнага ў вершах Міколы Арочкі і Навума Кісліка?

265. Запішыце фразеалагізмы, раскрываючы дужкі. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

1) *(ад)* веку *(да)* веку;
2) зуб *(за)* зуб;
3) секунда *(у)* секунду;
4) *(з)* рук *(у)* рукі;
5) плячо *(у)* плячо;
6) *(з)* года *(у)* год;
7) *(ад)* дошкі *(да)* дошкі.

а) 'непасрэдна каму-небудзь (перадаваць, аддаваць)';
б) 'пастаянна, на працягу некалькіх гадоў';
в) 'адплата злом за прычыненае зло';
г) 'на працягу ўсяго жыцця, заўсёды';
д) 'зусім побач, адзін каля аднаго';
е) 'у дакладна ўстаноўлены час';
ж) 'ад пачатку да канца'.

З трыма фразеалагізмамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

Правообладатель Национальный институт образования

266. Спішыце, устаўляючы дарэчныя па сэнсе прыслоўі або спалучэнні слоў, блізкія да прыслоўяў.

... збан ваду носіць *(Прыказка)*. Яду ... адлажы, а справу ... зрабі *(Прыказка)*. А пушча ... налілася птушынымі песнямі *(У. Ліпскі)*. Вывучыць верш ... . Адклад не ідзе ... *(Прыказка)*. Хто жыве без запасу, той згіне ... *(Прыказка)*. Што робіцца ... , тое выходзіць курам ... *(Прыказка)*. На год — сем прыгод, а на вяку — ... *(Прыказка)*. Пачутае слова можна забыць, а запісанае ... будзе жыць *(Прыказка)*. Беражы адзенне ... , а чэсць ... *(Прыказка)*.

Для даведкі: *змоладу, без ліку, да пары, вечна, на памяць, да краёў, сёння, на заўтра, на лад, без часу, на смех, знову, наспе́х.*

267. Запішыце выразы, раскрыўшы дужкі.

Зрабіць *(у)*адзіночку, прачытаць верш *(на)*памяць, словы вырваліся *(міма)*волі, *(усё)*роўна памыліцца, *(па)*асенняму грэла сонца, *(з)*нізу дрэва здавалася высокім, жыць *(за)*мяжой, рабіць *(абы)*як, прабіць сцяну *(на)*вылет, перадаваць *(з)*веку *(у)*век, паехаць *(з)*дому *(на)*зусім, лавіць мошак *(на)*ляту.

268. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Монументальный комплекс «Хатынь» расположен в Логойском районе Минской области на месте сожжённой вместе с жителями (22.03.1943) одноимённой белорусской деревни. Авторы: архитекторы Ю. Градов, В. Занкович, Л. Левин, скульптор С. Селиханов.

Мемориальный архитектурно-скульптурный комплекс, занимающий площадь около 50 га, получил планировочную схему бывшей деревни Хатыни. Формируется он из отдельных фрагментов. В центре композиции высится шестиметровая бронзовая скульптура «Непокорённый человек» с убитым ребёнком на руках. Рядом сомкнутые гранитные щиты, символизирующие крышу

Правообладатель Национальный институт образования

сарая, в котором немецко-фашистские каратели сожгли жителей деревни. На братской могиле из белого мрамора — Венец Памяти со словами наказа мёртвых живым — на одной стороне и ответ живых погибшим — на другой. Бывшая улица деревни выложена серыми, под цвет пепла, железобетонными плитами. В тех местах, где когда-то стояли хаты, поставлено 26 обелисков, напоминающих печные трубы, опалённые огнём, и столько же символических венцов-срубов из бетона. На трубах-обелисках — бронзовые таблички с именами тех, кто здесь родился и жил. А сверху — печально звенящие колокола. Вечный огонь в память о жертвах фашистского террора *(В. Чантурия)*.

Слоўнік

высится — *высіцца, узвышаецца*
крыша — *дах, страха*
одноимённый — *аднайменны*
отдельный — *асобны, паасобны, некаторы*
печально — *маркотна, засмучана, журботна, скрушліва*
получить — *атрымаць, набыць*
расположить — *размясціць, расставіць*
рядом — *поруч, побач, каля, ля, недалёка, паблізу, блізка*
сожжённый — *спалены*
сомкнутый — *самкнуты, злучаны*

§ 41. Сачыненне-апісанне вёскі (горада, мікрараёна)

269. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэксту.
З якіх кампазіцыйных частак складаецца гэты тэкст?

I. **Мінск**

Горад Мінск, размешчаны ва ўмеранай здаровай кліматычнай зоне, заслугоўвае ўвагі як сваім размяшчэннем, так і ўнутраным выглядам. Шырока раскінуты абапал ракі Свіслачы, якая ўпадае ў Бярэзіну, ён вызначаецца харастром краявідаў. Спічакі* касцёлаў і гмахі, што здалёк кідаюцца ў вочы, надаюць Мінску выгляд горада нашмат большага, чым ён ёсць на самай справе.

Правообладатель Национальный институт образования

Унутраны выгляд горада вызначаецца акуратнасцю і парадкам. Вуліцы шырокія і прамыя, дамы не заціснуты, паветра чыстае. Муры і бярвёны дамоў, пафарбаваныя ў белае, выглядаюць лепей, чым у Вільні, дзе рознакаляровая стракатасць камяніц рэдка дапаўняе, а часцей псуе выгляд найпрыгажэйшага будынка. На вуліцах няма тлуму, бо ўсім тут прасторна, а будынкі найбольш важнага значэння не засланяюцца суседнімі і выступаюць ва ўсёй сваёй велічы. Зрэшты, Мінск і да гэтага часу менш як напалову мураваны. Сасновыя, адна-, а часам двухпавярховыя на цагляных падмурках дамы стаяць пры галоўных вуліцах побач з двухпавярховымі камяніцамі.

Найцікавейшае месца ва ўсім горадзе, безумоўна, Высокі рынак, да якога сыходзяцца ўсе галоўныя вуліцы і які абступаюць высокія дамы і гмахі.

Размешчаны высока на пагорку, забрукаваны, шырокі — гэты рынак імпануе* здалёк, добра бачны з прамых, як страла, акуратных прылеглых вуліц. Упрыгожваюць яго кафедральны касцёл, з высокай гадзіннікавай вежай і домам, у якім месціцца са сваёй управаю мясцовы цывільны губернатар*. На другім баку рынку — гатэль, мясцовы тэатр, цудоўныя магазіны, два мясцовыя рэстараны, аптэкі, цукерні. Віднеюцца магазін мод, нядаўна ўзведзены раскошны грэка-расейскі сабор.

Найважнейшыя вуліцы Мінска — Койданаўская, Францысканская, Саборная, Дамініканская, якая ідзе з Высокага рынку ў Новы горад. Наогул, Мінск налічвае 46 вуліц і вулачак, з якіх 22 — брукаваныя *(У. Сыракомля)*.

Які Мінск апісвае аўтар?

Выпішыце з тэксту прыслоўі, пры дапамозе якіх аўтар больш выразна і дакладна дае апісанне горада.

II. **Вёска**

Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка.

Кажуць, кожны кулік сваё балота хваліць. Хвалю, слаўлю, у меру сіл і здольнасцей, і я тыя мясціны, дзе нарадзіўся і рос, бо ведаю — няма лепшага раю ад роднага краю. «Калыска мар

Правообладатель Национальный институт образования

і сноў маіх дзяцінных», вёска, дзе нараджаліся, жылі і паміралі ўсе мае продкі — дзяды, прадзеды, прашчуры. Называецца яна Вялікі Бор. Ці не праўда, прыгожая назва! І сама вёска таксама прыгожая, асабліва цяпер, калі стала цэнтрам саўгаса, калі побач з драўлянымі пабудовамі забялелі камяніцы, калі навокал на многія гоні асушаны балоты і пралеглі роўныя, як струна, пакрытыя асфальтам дарогі, па якіх можна ехаць, куды каму хочацца, куды заманецца *(Б. Сачанка)*.

Вызначце асноўную думку, якую сцвярджае аўтар у тэксце. Пацвердзіце адпаведнымі словамі з тэксту.

III. **Полацк**

Тут пад кожным курганам і каменем
Ці быліна, ці казка чароўная...

Так напісаў паэт Генадзь Бураўкін пра самае старажытнае паселішча — горад Полацк. І сапраўды. Непадалёку ад Сафійскага сабора будаўнікі нечакана адкапалі старажытны мур. Аказалася, там стаяў будынак XI стагоддзя. У Полацку знаходзіцца духоўная рэліквія* нашай беларускай зямлі — Спасаўская царква. У ёй малілася за ўсіх нас святая Ефрасіння. У той царкве знаходзяцца мошчы нашай нябеснай заступніцы. Тут ёсць і копія яе жыватворнага крыжа, якую зрабіў вядомы беларускі мастак-ювелір Мікалай Кузьміч.

У цэнтры горада стаіць помнік вялікаму сыну Полацкай зямлі, асветніку, першадрукару Францыску Скарыну. Уславілі Полацк вучоныя Сымон Будны і Сімяон Полацкі.

Полацк багаты на гістарычныя помнікі. Тут кожны вучань пакажа вам вал Івана Грознага, Сафійскі сабор, домік Пятра I, раскопкі старажытных паселішчаў на Верхнім замку, помнік славутаму палкаводцу — вучню Суворава і паплечніку Кутузава — Якаву Кульнёву, які вызначыўся ў бітве з напалеонаўскімі войскамі каля вёскі Клясціцы...

Старажытны Полацк — былінны і казачны.

Сучасны Полацк — малады і зялёны горад нашай явы. Тут шмат заводаў, камбінатаў, фабрык. Ва ўсёй краіне вядомы завод

Правообладатель Национальный институт образования

шкловалакна, на якім робяць такую тканіну, якой не страшны ні агонь, ні вада.

У сучасным Полацку свае сучасныя помнікі і музеі. Госці горада з задавальненнем наведваюць Музей баявой славы, Курган Бессмяротнасці з Вечным агнём, новы мікрараён імя Героя Савецкага Саюза партызанскай разведчыцы Таццяны Мартыненка.

У кожнага з вас, сябры, свой родны кут. Вучыцеся любіць і шанаваць сваю вёску ці горад. А калі наведаеце старажытны Полацк, добра падумайце: як мы апраўдваем надзею нашай духоўнай настаўніцы, неўміручай Ефрасінні Полацкай, — любіць да слёз сваю родную Зямлю, нашу Бацькаўшчыну, мілую Беларусь *(Паводле У. Ліпскага)*.

Вызначце асноўную думку, якую сцвярджае аўтар. Пацвердзіце адпаведнымі словамі з тэксту.

270. Падрыхтуйце сачыненне-апісанне сваёй вёскі (горада, мікрараёна). Перадайце ўласныя адносіны да родных мясцін. Пры напісанні выкарыстоўвайце тэксты папярэдніх практыкаванняў.

Прыкладны план сачынення

I. Агульнае ўражанне ад населенага пункта: яго геаграфічнае становішча, краявіды.

II. 1. Адкуль пайшла назва (паданні пра паходжанне назвы)? 2. Адметныя мясціны і ваколіцы. 3. Вядомыя імёны: людзі з залатымі рукамі і спагадлівай душой. 4. Куды вядуць дарогі?

III. Запрашэнне ў госці.

ПАМЯТКА
аўтару сачынення

1. Тэкст сачынення павінен адпавядаць абранай тэме. Змястоўным будзе такое сачыненне, у якім тэма поўна і глыбока раскрыта, а ўсе выказванні аб'яднаны агульнай думкай.
2. Поўна і глыбока раскрыць тэму — гэта значыць:
   - знайсці і прачытаць неабходную літаратуру;
   - сабраць і прааналізаваць найбольш важную інфармацыю, факты;

Правообладатель Национальный институт образования

- выказаць у сувязі з імі такія думкі, якія б дазволілі зразумець адносіны аўтара да зместу выказвання;
- выбраць адпаведны стыль, тып і жанр тэксту.

3. Варта ўжо з самага пачатку работы выразна ўяўляць асноўную думку сачынення, якая будзе аб'ядноўваць увесь матэрыял.
4. Неабходна захоўваць прапарцыянальнасць падзелу тэксту на тры часткі: уступ, асноўная частка, заключэнне. Усе часткі павінны быць звязаны паміж сабой.
5. У сачыненні пажадана выкарыстоўваць цытаты з вуснай народнай творчасці, мастацкіх і публіцыстычных твораў.
   Роля цытат: 1) адлюстроўваюць асноўную думку тэксту; 2) служаць для падмацавання думак аўтара.
6. Пры ацэнцы сачынення ўлічваецца не толькі змест і правільнасць выкладу фактаў, але і яго мова (нарматыўнасць, чысціня, выразнасць маўлення).

§ 42. Правапіс *не (ня)*, *ні* з прыслоўямі

Не (ня) з прыслоўямі на ***-а, -е*** пішацца **разам:**

1) калі слова без ***не (ня)*** не ўжываецца: *неабходна, неспадзявана, неўзабаве, няўцямна, няўхільна*;

2) калі прыслоўе з ***не (ня)*** можна замяніць сінонімам без ***не (ня)***: *невысока — нізка, няцяжка — лёгка, нечакана — раптоўна, няспешна — павольна.*

Не з прыслоўямі на ***-а, -е*** пішацца **асобна**, калі ў сказе ёсць або падразумяваецца слова з супрацьлеглым значэннем, звязанае злучнікам ***а:*** *Сябры сустрэліся не ўчора,* ***а*** *сёння. Наступны прыпынак не далёка* (падразумяваецца — *а блізка*).

Не пішацца разам у неазначальных прыслоўях *не́дзе, не́калі, не́куды, не́як, не́калькі, не́чага* (прыстаўка ***не-*** пад націскам).

Ні пішацца разам у адмоўных прыслоўях *нідзе́, ніко́лі, ніку́ды, ня́к, ніадку́ль, нізашто́, ніко́лькі* (прыстаўка ***ні-*** не пад націскам).

Правообладатель Национальный институт образования

271. Прачытайце правіла, прыведзенае вышэй, і табліцу. Адкажыце на пытанне «Якія правілы правапісу ***не (ня), ні*** з прыслоўямі не адлюстраваны ў табліцы?».

Правіла	**Правапіс *не (ня)***	
	з прыметнікамі	**з прыслоўямі**
	разам	
Слова без ***не (ня)*** не ўжываецца	*непахісны, нясцерпны*	*непахісна, нясцерпна*
Можна замяніць сінонімам без ***не (ня)***	*недалёкі = блізкі* *нядобры = дрэнны*	*недалёка = блізка* *нядобра = дрэнна*
	асобна	
Ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне	*не вялікі, а малы* *не хворы, а здаровы*	*не многа, а мала* *не высока, а нізка*

272. Спішыце, падкрэсліце прыслоўі як члены сказа. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце напісанне ***не (ня), ні*** з прыслоўямі.

Узор разважання: *Сава нечакана вылецела з-за майго будана* (Р. Ігнаценка). Прыслоўе *нечакана* пішацца разам, таму што слова можна замяніць сінонімам без прыстаўкі ***не-*** — *раптоўна*.

1. Народ, які зведаў, што такое воля, ніколі не ўдасца паставіць на калені *(Б. Сачанка)*. 2. Пакуль мы з Наткай прыбіралі ў кватэры а потым мокрай шчоткай чысцілі адзенне, час праляцеў непрыкметна *(А. Васілевіч)*. 3. Каханне ніколі нідзе не знікае, каханы каханую скрозь адшукае *(С. Грахоўскі)*. 4. Арганізаваць заняткі ў школе было не проста *(Б. Сачанка)*. 5. Горад быў ужо ўвесь у агні дыме руінах бамбёжка не спынялася ні ўдзень, ні ўночы *(Б. Сачанка)*. 6. Стаяла хмара нерухома ў жыце спелым. Ад першага **ўдару грому** аж пачарнела *(П. Панчанка)*. 7. Нядоўга спяваюць зязюлі *(Р. Ігнаценка)*.

- Назавіце простыя і складаныя сказы.
- У якіх сказах вы паставілі коскі? Чаму?
- Растлумачце правапіс канчаткаў выдзеленых назоўнікаў.

Правообладатель Национальный институт образования

273. Прачытайце. Складзіце і запішыце словазлучэнні спачатку з прыслоўямі, якія без ***не (ня)*** не ўжываюцца, а потым — з астатнімі. Растлумачце правапіс галосных ***е, я***.

Н..дастаткова, н..падалёку, н..важна, н..цяжка, н..магчыма, н..ўтульна, н..далёка, н..смачна, н..выпадкова, н..ўмела, н..здарма, н..бяспечна, н..прыкметна, н..шчыра, н..зграбна, н..чакана, н..гучна, н..свядома.

З двума прыслоўямі (на выбар) запішыце сказы, каб у адным выпадку ***не*** пісалася разам, а ў другім — асобна.

у абхва́т
у абды́мку
у ахво́ту
праз ме́ру

274. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэксту. Назавіце характэрныя прыметы стылю.

Партызанка Кніга. Так звалі маладую гнядую кабылу. Кніга ўмела, калі трэба было, замаскіравацца, легчы на зямлю і ляжаць *(не)*рухома да таго часу, пакуль ёй не дазвалялі ўстаць. Яна ўмела ступаць, як кот, зусім *(ня)*чутна, і бег яе быў лёгкі і імклівы.

*(Не)*вядома, па якіх прыметах вызначала Кніга з усяго атрада партызанскую сувязную Таню. Не адзін раз выносіла Кніга бясстрашную партызанку з-пад варожых куль.

Вось што здарылася з імі аднойчы. Лясной дарогай Таня вярталася верхам на Кнізе з баявога задання. Стомленая бяссоннай ноччу, яна *(не)*прыкметна задрамала. Таня прачнулася ад таго, што Кніга раптам спынілася і застыла на месцы як укопаная. Дзяўчына кранула кабылу стрэмем. Кніга толькі *(не)*цярпліва пераступіла з нагі на нагу, нібы прасіла: «Не перашкаджай...»

Раптам да Тані даляцеў слабы чалавечы стогн. На невялічкай, з хату велічынёй, палянцы дыміліся абломкі самалёта. І сярод гэтых абломкаў ляжаў лётчык. Адзенне на лётчыку сатлела. Ад апёкаў і страшэннага болю ён страціў прытомнасць. Трэба было як мага хутчэй ратаваць яго.

І Таня ўспомніла пра сваю верную Кнігу. Разумная жывёліна рабіла ўсё, што загадвала дзяўчына. Вось яна асцярожна апусцілася на зямлю. Асцярожна павярнулася спінай да лётчыка, прыўзняла галаву, каб Таня магла прывязаць да яе шыі рукі лётчыка. Потым Кніга асцярожна паднялася з зямлі і пачакала,

Правообладатель Национальный институт образования

пакуль сядзе на яе сама дзяўчына. Потым гэтак жа асцярожна яны рушылі ў атрад.

З партызанскага атрада лётчыка адправілі на лячэнне ў шпіталь, на Вялікую зямлю (*Паводле А. Васілевіч*).

Выпішыце словазлучэнні з прыслоўямі, растлумачце правапіс ***не (ня)*** з прыслоўямі.

Як вы думаеце, ці абгрунтавана дае аўтар паўтор аднаго і таго ж прыслоўя ў перадапошнім абзацы?

Пісьмова перакажыце тэкст, сцісла перадаўшы змест трэцяга і чацвёртага абзацаў.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Назавіце ўсе самастойныя часціны мовы.
2. Якая часціна мовы называецца прыслоўем?
3. У якія словазлучэнні можа ўваходзіць прыслоўе? Ці можа быць прыслоўе галоўным словам у словазлучэнні? Прывядзіце прыклады.
4. Якімі членамі сказа бывае прыслоўе?
5. Што агульнага ў прыслоўяў з іншымі самастойнымі часцінамі мовы? Чым адрозніваюцца прыслоўі ад іншых самастойных часцін мовы?
6. Якія прыслоўі маюць формы ступеней параўнання? Назавіце спосабы ўтварэння іх форм.
7. Якімі спосабамі і ад якіх часцін мовы ўтвараюцца прыслоўі?
8. З якой мэтай могуць ужывацца прыслоўі ў тэксце?
9. Як пішуцца ***не (ня), ні*** з прыслоўямі? Што агульнага ў правілах напісання ***не (ня), ні*** з прыслоўямі, назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі?
10. Якія прыслоўі пішуцца праз дэфіс? Словы якіх яшчэ часцін мовы пішуцца праз дэфіс?

275. Падрыхтуйце вуснае выступленне ў навуковым стылі на тэму «Прыслоўе як часціна мовы». Выкарыстайце прыведзены матэрыял як план выступлення.

1. У залежнасці ад значэння прыслоўі падзяляюцца на два разрады: ... . 2. Азначальныя прыслоўі ўтвараюцца ад ... і адказваюць на пытанне ... . 3. Прыслоўі месца адказваюць на пытанні ... . 4. Прыслоўі часу адказваюць на пытанні ... . 5. Прэдыкатыўныя прыслоўі абазначаюць ... і ў сказе з’яўляюцца ... .

Правообладатель Национальный институт образования

276. Карыстаючыся схемай, складзіце вуснае паведамленне аб правапісе прыслоўяў. Пацвердзіце адказ уласнымі прыкладамі.

Правапіс прыслоўяў

разам

- прыслоўе + прыстаўка (***за**многа*)
- прыслоўе + постфікс ***-сьці*** (*куды**сьці***)
- прыметнік + прыстаўка і суфікс (***з**лев**а***)
- поўны прыметнік + прыназоўнік (***у**ручную*)
- лічэбнік + прыназоўнік (***у**двух*)
- займеннік + прыназоўнік (***на**што*)
- назоўнік, які зараз не ўжываецца + + прыназоўнік (***да**шчэнту*)
- назоўнік + прыназоўнік без азначэння або дапаўнення (***у**версе*)
- прыслоўі з часткамі ***што*** і ***сама*** (***што**вечар, так**сама***)

праз дэфіс

- прыслоўі з прыстаўкай ***па-***, якія заканчваюцца на ***-аму, -яму, -ому, -му (-йму), -ску, -цку, -і (-ы)*** (***па**-летн**яму***)
- прыслоўі з прыстаўкай ***па-***, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў (***па**-першае*)
- складаныя прыслоўі, у якіх паўтараюцца аднолькавыя, блізкія або супрацьлеглыя словы (*крыж-накрыж*)
- прыслоўі з прыстаўкай ***абы-*** (***абы**-дзе*)
- прыслоўі з постфіксам ***-небудзь*** (*куды-**небудзь***)

277. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Застаўшыся ***(у)двух*** Іван з Федзем *(не)*прыкметна для сябе паскорылі крок *(А. Кудравец)*. 2. ***(У)дзень*** хацелася спаць а *(у)*начы я не магла заснуць *(І. Шамякін)*. 3. Ехалі *(у)*траіх:

Правообладатель Национальный институт образования

*(з)*заду на коўдры — бацька і мачыха, *(с)*пераду звесіўшы ногі цераз драбіну — Ганна *(І. Мележ)*. 4. Сонца стаяла высока-высока. Яго і *(не)*відаць было над дваром — з-за ззяння, што лілося ***(з)*верху** *(Т. Бондар)*. 5. Было ціха і ***(па)*асенняму** празрыста ў чыстым высокім небе *(С. Грахоўскі)*. 6. Хлопец у чоўне, смуглявы і рослы, прагна глядзіць і плыве *(у)*далячынь — толькі рыпяць і згінаюцца вёслы *(С. Грахоўскі)*. 7. *(У)*далячынь, што расчынена насцеж, голасам сэрца і буйнай крыві кліча цябе неспакойнае шчасце, толькі хутчэй да яго даплывы *(С. Грахоўскі)*.

Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа. Абазначце знакам (×) словы, да якіх прыслоўі адносяцца, і надпішыце пытанні.

Складзіце сказы, у якіх выдзеленыя словы выступалі б у ролі іншых часцін мовы.

278. Прачытайце верш. Сфармулюйце яго тэму і асноўную думку.

Спачатку ўсё ж быў хлеб,
А потым — слова.
Спакон быў чалавечай мовай хлеб.
Пакладзены на стол,
Пароўну разламаны,
Як мудра ён яднаў плямёны,
Свет людзей!

М. Арочка.

• Выпішыце з тэксту ўсе словы самастойных часцін мовы (назоўнікі: ... ; прыметнікі: ... і г. д.).

Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць у тэксце прыслоўі?

279. Выканайце вусны і пісьмовы марфалагічны разбор прыслоўяў з прыведзенага сказа.

Барыс рос ціхім, не па гадах сур’ёзным хлопчыкам, неахвотна і рэдка спускаўся ў цесны, захламлены двор, у якім заўжды было сцюдзёна і сыра, і часта падоўгу разглядаў малюнкі ў бацькавых кніжках *(В. Быкаў)*.

Правообладатель Национальный институт образования

280. Прачытайце. Вызначце адрасата і стыль тэксту.

Прадказальнікі надвор'я

Кожны хацеў бы ведаць надвор'е наперад. І не толькі дзеля цікавасці. Гаспадарчая дзейнасць чалавека таксама шмат у чым залежыць ад яго «капрызаў».

На жаль, метэаролагі *(не)*заўсёды дакладныя. У той жа час вялікую дапамогу ў гэтым могуць аказаць жывёлы, якіх мы ўвогуле ведаем *(не)*дрэнна, але аб іх цудоўных здольнасцях часам і *(не)*здагадваемся. Жывёлы асабліва адчувальныя да змянення надвор'я і адразу рэагуюць на гэта сваімі паводзінамі.

За паўдня, а то і за суткі адчувае набліжэнне дажджу *(не)*вялікая птушка нашых лясоў зяблік і папярэджвае аб гэтым усё наваколле звонкай песняй. Чыстым і доўгім кукаваннем вітае ўстанаўленне цёплых дзён і спыненне ранішніх замаразкаў зязюля. Не падманваюць у прадказанні надвор'я і стрыжы. Часта даводзіцца назіраць, як стрыжы, якія толькі што лягалі ў паветры, раптоўна знікаюць. Гэта прыкмета таго, што тут *(не)*узабаве будзе *(не)*пагадзь. Стрыжы, якія з'яўляюцца добрымі летунамі, паспяваюць да *(не)*пагадзі адляцець на сотні кіламетраў і там перачакаць дрэннае надвор'е.

Дома прадказальнікам надвор'я з'яўляецца кошка. Калі яна ляжыць, скруціўшыся ў клубок, — чакай моцных маразоў; ходзіць пацягваючыся і трымаючы цела дугой — будзе пацяпленне; ліжа поўсць — на *(не)*пагадзь, скрабе кіпцюрамі — на моцны вецер *(«Родная прырода»)*.

Знайдзіце і зачытайце сказ, які адпавядае малюнку.
Растлумачце правапіс ***не*** са словамі розных часцін мовы ў тэксце.
Складзіце просты план тэксту. Вусна перакажыце тэкст па плане.

281. Нярэдка ў п'есах, інтэрмедыях аўтар ужывае прыслоўі, падаючы́ іх у рэмарках*, для ўдакладнення інтанацыі акцёра, яго паводзін, для ўказанняў, як і для каго вымаўляецца рэпліка.

Прачытайце дыялогі-жарты. Падбярыце да кожнай рэплікі прыслоўі для ўдакладнення інтанацыі.

Правообладатель Национальный институт образования

Д л я д а в е д к і: *настойліва, ціха, хрыпла, безнадзейна, катэгарычна, саркастычна, дзёрзка, спакойна, стрымана, цвёрда, перапалохана, злосна, нечакана, насцярожана, зусім наіўна, мнагазначна, занепакоена, устрывожана, шэптам, вельмі зацікаўлена, грозна, разважліва, здзіўлена, гарэзліва, трагічна, істэрычна.*

Перакажыце жарты, ужываючы неабходную інтанацыю.

Учора і сёння

— Але ж гэтае малако зусім кіслае.

— Ну, вы ўжо зашмат вымагаеце. Учора гэтае малако ўсе хвалілі.

Не паразумеліся

— Сынок, — просіць маці, — зачыні фортку, а то на вуліцы холадна.

— А што, — здзіўляецца сын, — хіба, калі я яе зачыню, на вуліцы стане цяплей?

Настаўніца вінавата

Вова прыйшоў са школы раней часу.

— Што, зноў правініўся? — пытае маці.

— Настаўніца сама вінавата. Яна сказала: паводзьце сябе як дома. Я так і паводзіў сябе. І яна адправіла мяне дамоў.

Запыталася

Н а с т а ў н і ц а *(да вучня)*. Коля, як трэба напісаць слова «невысока»?

В у ч а н ь. Нізка.

Удалы прыклад

Н а с т а ў н і к. Усе целы ад цяпла расшыраюцца, а ад холаду сціскаюцца. Ці не прывядзеш, Сцёпка, прыклад?

С ц ё п к а. Зімой дні карацейшыя, таму што холадна, а летам даўжэйшыя, таму што горача.

Запішыце (на выбар) два тэксты, падкрэсліце прыслоўі, на аснове якіх пабудаваны жарты. Вызначце разрад прыслоўяў.

282. Выканайце тэставую работу па раздзеле «Прыслоўе».

Правообладатель Национальный институт образования

§ 43. Службовыя часціны мовы і выклічнік

283. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і стыль.

Да **службовых часцін мовы** адносяцца п р ы н а з о ў н і к і, з л у ч н і к і, ч а с ц і ц ы. У адрозненне ад самастойных часцін мовы яны не называюць ні прадметаў, ні прымет, ні дзеянняў, ні колькасці і не маюць ярка выражанага лексічнага значэння. Службовыя часціны мовы не змяняюцца і не бываюць асобна членамі сказа. Такія словы ўжываюцца ў сказе толькі разам з самастойнымі часцінамі мовы. У маўленні амаль кожнае чацвёртае або трэцяе слова ў тэксце — службовая часціна мовы.

Асобнае месца ў сістэме часцін мовы займае выклічнік: ён не адносіцца ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы. Выклічнік дапамагае перадаць розныя пачуцці і пабуджэнні, але не называе іх: *ох, эй, ух, ой, цсс, брысь, дзякуй* і інш.

Чым адрозніваюцца паміж сабой самастойныя і службовыя часціны мовы? Якое месца сярод часцін мовы займае выклічнік?

284. Прачытайце і параўнайце тэксты. Вызначце мэту іх напісання. Дзе такія тэксты выкарыстоўваюцца? Якія моўныя сродкі для іх характэрны?

I. «Без талакі* — як без рукі!» — так вобразна ахарактарызаваў народ неабходнасць і значнасць узаемадапамогі ў ранейшай беларускай вёсцы. Выкліканая да жыцця пэўнымі эканамічнымі ды сацыяльнымі патрэбамі, талака разам з тым надавала своеасаблівасць і прывабнасць сялянскай гаспадарчай дзейнасці і побыту. Шчырасць і спагада ў адносінах да другога чалавека, гатоўнасць у любы час прыйсці на дапамогу іншаму заўсёды былі адметнай рысай характару беларускага селяніна *(Т. Валодзіна)*.

II.

Талака, талака,
Вясковая талака.
Ад світання да змяркання
Працавітай грамадой
Пасабіць* — адно жаданне,
І за плугам, і з касой...

П. Броўка.

Правообладатель Национальный институт образования

III. Талака

Так было заўсёды. Спакон веку. Захварэў гаспадар забралі ў салдаты ці хата згарэла — аднавяскоўцы не пакінуць у бядзе збяруцца грамадой, і закіпіць праца.

Талака звычай узаемадапамогі перададзены нам ад бацькоў і дзядоў нашых не адну сям'ю ад голаду і галечы ўратаваў. Бачыць гаспадар, што не ўправіцца сам з якой работай, — вось і ідзе да суседзяў на талаку кліча.

І ведае, што прыйдуць да яго і пла́ты не запатрабуюць, толькі на вячэру збяруцца. Ды і вячэра талочная святам абернецца, святам вясёлым дружным святам сялянскай працы *(Т. Валодзіна)*.

Раскажыце, ці захаваўся ў вашай мясцовасці звычай збіраць талаку. Калі так, прывядзіце прыклады.

● Спішыце тэкст III, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

Абазначце зверху словы вядомых вам самастойных і службовых часцін мовы.

Са словамі якіх самастойных часцін мовы ўжыты службовыя?

285. Прачытайце прыпавесць*. Раскрыйце іншасказальнасць* апавядання. У чым павучальнасць вываду, да якога прыходзіць аўтар?

Фірма па вытворчасці абутк.. прын..ла праект аб пачатку экспарт..* сваёй прадукц..і ў Індыю. Для таго каб вывучыць рынак, кіраўніцтва фірмы адправіла двух лепшых экспертаў у гэту краіну. Яны раздзяліліся і паехалі па правінцыях збіраць інфармацыю адносна патэнцы..лу будучага рынк.. збыт.. .

Прайшло *(не)*калькі дзён, і адзін з экспертаў вярнуўся са словамі:

— Тут ніхто *(не)*носіць абутку. *(Не)*марнуйце дарма час.

Другі эксперт нічога *(не)*ведаў пра высновы, зробленыя яго калегам. Праз некаторы час у кампанію прыйшоў факс:

— Панове, колькасць запланаванага экспарт.. можна павялічыць у тры разы. Тут яшчэ ніхто *(не)*носіць абутку!

Адна і тая ж сітуацыя для каго*(сьці)* можа стаць *(не)*пераадольнай перашкодай на шляху, а для каго*(сьці)* — выдатнай

Правообладатель Национальный институт образования

магчымасцю ісці далей. Сапраўды, гэтак жа ў жыцці розныя людзі ацэньваюць усё *(па)*рознаму... *(Паводле С. Грудніцкага).*

Ці згодны вы з думкай аўтара? Прывядзіце ўласныя аргументы для пацвярджэння думкі.

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку. Выканайце разбор сказаў па часцінах мовы. Якія часціны мовы пераважаюць? Як вы думаеце чаму?

- Раскрыйце дужкі, растлумачце напісанне слоў (вусна).

286. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, абгрунтуйце сваё меркаванне.

Стары Новы год

14 студзеня адзначалася Васілле, або, як яшчэ казалі, — Стары Новы год.

Ці не праўда, дзіўна неяк гучыць — Стары Новы год. А справа вось у чым. З вельмі-вельмі даўніх часоў старажытныя рымляне карысталіся юліянскім календаром, які ўвёў славуты палкаводзец Юлій Цэзар. Але ён быў недасканалы. І ў 1582 годзе папа рымска-каталіцкай царквы Грыгорый Трынаццаты зацвердзіў новы каляндар, складзены па праекце італьянскага астранома і матэматыка Алаізія Лілія. Гэты каляндар, названы пазней грыгарыянскім, быў намнога дакладнейшы за юліянскі. Амаль усе краіны Еўропы прынялі яго, акрамя Беларусі, Украіны і Расіі. Толькі ў пачатку XX стагоддзя юліянскі каляндар адышоў у нябыт. Праўда, не зусім: ім па-ранейшаму карыстаецца праваслаўная царква. І таму той, хто лічыць сябе праваслаўным вернікам, мае радасць двойчы святкаваць Новы год *(Паводле У. Ягоўдзіка).*

цывілізáцыя
каляндáр

- Выпішыце з тэксту ўсе ўласныя назвы ў пачатковай форме.
- Выпішыце адзін сказ з тэксту (на выбар). Вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца ўсе словы ў сказе. Выканайце сінтаксічны разбор сказа (графічна).

Правообладатель Национальный институт образования

Прыназоўнік

§ 44. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Асноўныя значэнні прыназоўнікаў (азнаямленне)

287. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, назавіце прыметы гэтага стылю. Складзіце план тэксту.

Прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая выражае адносіны паміж назоўнікам, займеннікам і лічэбнікам ва ўскосным склоне і іншымі словамі ў словазлучэнні. Напрыклад, у сказе *Шмат прыгожых ёсць месцаў на свеце* пры дапамозе прыназоўніка ***на*** выражаюцца прасторавыя адносіны паміж назоўнікам *свеце* ў М. скл. і дзеясловам ***ёсць***: *ёсць* (д з е?) *на свеце*.

Прыназоўнік паказвае на залежнасць аднаго слова ад другога і служыць для сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні. Галоўным словам у такіх словазлучэннях можа быць д з е я с л о ў, радзей — н а з о ў н і к, п р ы м е т н і к, п р ы с л о ў е, нават ф р а з е а л а г і з м. Сама назва гэтай часціны мовы падказвае, што прыназоўнік ужываецца ў спалучэнні з назоўнікам і стаіць перад ім. Але паміж прыназоўнікам і назоўнікам (ці займеннікам, лічэбнікам) можа стаяць слова або некалькі слоў, якія паясняюць назоўнік: *Капа́лі бульбу. Цэлымі днямі,* ***ад*** *ранняга* ***ранку да*** *позняга* ***змроку,*** *Ганна рабіла* ***на полі*** (І. Мележ).

Прыназоўнікі нязменныя, асобна ўзятыя, не з'яўляюцца членамі сказа. Прыназоўнік разам з той часцінай мовы, у спалучэнні з якой ужываецца, уваходзіць у састаў аднаго члена сказа: *Неба на ўсходзе пачало бялець. Ігнат любіў работу з дрэвам* (А. Кудравец).

Раскажыце пра агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы і сінтаксічную ролю прыназоўніка як часціны мовы.

Правообладатель Национальный институт образования

288. Прачытайце. Дайце тэксту загаловак, які перадаваў бы яго тэму.

Даўным-даўно ў ваколіцы Смаргоні князі Радзівілы заснавалі дзіўную акадэмію. У ёй вучылі мядзведзяў. На ўроках іх ставілі на гарачую печ. Звяры вымушаны былі падымаць пярэднія лапы, а на задніх — нібы падтанцоўвалі. У гэты час іграла дуда, біў бубен. Такая навука доўжылася месяцамі. Пасля мядзведзяў выводзілі на заробкі. Дрэсіроўшчык падаваў мелодыю, а звер танцаваў. Смаргонскіх «акадэмікаў» ахвотна прымалі не толькі ў Беларусі, але і ў Францыі, Германіі, Венгрыі *(Паводле У. Ліпскага)*.

Выпішыце з тэксту пяць словазлучэнняў з прыназоўнікамі (на выбар). Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца галоўнае і залежнае словы. Вызначце, у састаў якіх членаў сказа ўваходзяць прыназоўнікі. Падкрэсліце іх разам з гэтымі членамі сказа.

дзе?

Узор: *прымалі* *ў Францыі.*

дзеясл. прыназ. наз.

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, раскрыйце сэнс фразеалагізма *студэнт смаргонскай акадэміі ('няўмелы, няўклюдны, медзведзяваты ў абыходжанні').*

289. Вызначце, у якіх словазлучэннях залежнае слова звязана з галоўным: а) толькі па сэнсе; б) па сэнсе і з дапамогай канчатка ўскоснага склону; в) па сэнсе, з дапамогай канчатка і прыназоўніка.

Выпішыце словазлучэнні, якія адносяцца да групы «в», абазначце галоўнае слова і склон залежнага.

Катацца на каньках, гуляць побач, праваліцца пад лёд, крычаць на беразе, кінуцца на дапамогу, ісці каля рэчкі, скокнуць у ваду, узняць над галавой, пайсці да берага, сабрацца з вёскі, плакаць ад радасці, запрашаць дадому, пабегчы ў гарадок, не запомніць у твар, прыйшоўшы ў гарадок, расказаць камандзірам, аб'явіць па ротах, стаць у строй, пакланіцца да зямлі.

На якую тэму вы напісалі б сачыненне, выкарыстаўшы гэтыя словазлучэнні? Складзіце невялікі тэкст, выбраўшы адпаведны стыль і жанр. Можаце напісаць яго ў форме ліста сябру (сяброўцы).

Правообладатель Национальный институт образования

290. Прачытайце нарыс В. Вольскага. Вызначце тып тэксту і асаблівасці яго будовы.

Беларускае мора

Нарач — самае вялікае возера Беларусі. Плошча яго — восемдзесят квадратных кіламетраў. Найбольшая глыбіня — пяцьдзясят метраў. Знаходзіцца яно **на** паўночным захадзе Мінскай вобласці.

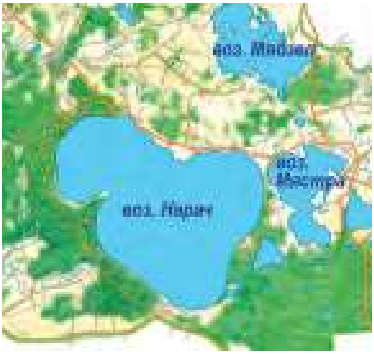

Нарач адносіцца **да** азёр, якія не зарастаюць раслінамі. Вада **ў** гэтых азёрах чыстая, багатая **на** кіслярод. **Над** Нараччу амаль заўсёды дзьмуць вятры.

На паўднёвым усходзе **з** возера выцякае рэчка Нарач, якую мясцовыя жыхары называюць Нарачанкай. Звілістай стужкай прабіраецца яна **сярод** топкага балота **ў** раку Вілію, прыток Нёмана.

На поўначы бераг возера закругляецца, набываючы форму чашы, **да** краёў напоўненую вадой. **З** усходняга боку віецца **паўз** возера дарога, **абапал** якой высяцца сосны, расце ядловец. Справа — цягнецца цудоўны сухі і вясёлы сасновы бор. Злева — наступаюць **на** бераг хвалі.

На паўднёвым беразе лясоў няма. **Да** вады спускаюцца спадзістыя ўзгоркі. **На** іх расце толькі трава. Бераг нізкі, **з** зараснікамі трысця* і чароту.

На ўсходзе возера Нарач злучаецца вузкім пралівам **між** пясчаных кос[л] **з** возерам Мястра, плошча якога — трынаццаць квадратных кіламетраў. Непадалёку знаходзяцца возера Мядзел і маленькае возера Баторын.

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі, пастаўце пытанні да залежных слоў.

дзе?

Узор: *знаходзіцца на захадзе.*

Разгледзьце карту. Падрыхтуйце на яе аснове вусны пераказ тэксту.

Правообладатель Национальный институт образования

291. Прачытайце тэкст на лінгвістычную тэму і вызначце, якія значэнні перадаюцца пры дапамозе прыназоўніка і ўскоснага склону назоўніка або займенніка.

Прыназоўнікі ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы выражаюць розныя значэнні:

прасторавыя: *адпачываць* (дзе?) ***на** возеры, спыніцца **сярод** лесу, дарога **ў** горад*;

часавыя: *сустрэцца* (калі?) ***у** нядзелю, адпачываць **пасля** экзаменаў, непакоіцца **з** раніцы **да** вечара*;

аб'ектныя (указваюць на прадмет): *трымацца* (за што?) ***за** парэнчы, адносіцца **да** прыроды, распытваць **пра** жыццё, працаваць **над** перакладам*;

прычынныя: *намокнуць* (чаму? па якой прычыне?) ***ад** дажджу, з'явіцца **па** загадзе, спазніцца **без** прычыны*;

мэтавыя: *рыхтавацца* (з якой мэтай?) ***да** ўрокаў, пайсці **па** бульбу, дарожка **для** язды*;

азначальныя (абазначаюць прымету прадмета): *сукенка* (якая?) ***з** шоўку, рыба **пад** соусам, дом **на** два паверхі*;

спосабу дзеяння: *дзяліць* (як?) ***па** справядлівасці, іграць **у** дзве рукі, чытаць **з** захапленнем.*

Дакажыце, што з рознымі словамі самастойных часцін мовы адзін і той жа прыназоўнік можа выражаць розныя адносіны і значэнні.

292. Устанавіце адпаведнасць паміж значэннямі прыназоўнікаў і прыназоўнікавымі словазлучэннямі. Запішыце.

1) прасторавыя
2) часавыя
3) аб'ектныя
4) прычынныя
5) мэтавыя
6) азначальныя
7) спосабу дзеяння

а) 'паехаць на вучобу'
б) 'слухаць з увагай'
в) 'развітацца да вечара'
г) 'дамовіцца пра сустрэчу'
д) 'сустрэцца ў кнігарні'
е) 'пачырванець ад сораму'
ж) 'сшытак у лінейку'
з) 'пайсці ў грыбы'
і) 'дом з балконам'

Правообладатель Национальный институт образования

293. Прачытайце. Вызначце агульную тэматыку тэкстаў П. Панчанкі. Назавіце вобразныя сродкі мовы.

I. На цябе, мой лес,
Як на цуд гляджу —
Ад сасновых крон
Да блакітных красак.
Палянка дыміцца
Пасля дажджу,
Як зялёная коўдра
Пасля гарачага праса*.

II. Ад Оршы да Смаргоні
Палеткі зацвілі.
На ўсю зямлю гармонікі
Каханне прывялі.

III. Да роднай зямлі я
Душой і сэрцам прыкуты,
Куваюць зязюлі,
Клякочуць буслы на маёй Беларусі.
Ты радасць мая, Беларусь,
Ты гора маё і пакута,
І ад цябе я ніколі
Не адцураюся,
Не адракуся.

Разгледзьце ілюстрацыю. Якому з вершаў яна адпавядае?

Выпішыце словазлучэнні з прыназоўнікамі. Якія значэнні выражаюць прыназоўнікі ў спалучэнні з назоўнікамі або займеннікамі?

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце III.

294. Прачытайце. Вызначце адрасата, мэтанакіраванасць, тып і стыль тэксту. Да якога жанру можна аднесці гэты тэкст?

Каб лепш ведаць мову...

У выдавецтве «Народная асвета» пабачыў свет «Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў» (1993) П. П. Шубы. Выданне гэта, у першую чаргу, разлічана на вучняў сярэдніх і старшых

Правообладатель Национальный институт образования

класаў, але будзе карысным для кожнага, хто хоча лепш ведаць родную мову. У слоўніку раскрываюцца значэнні прыназоўнікаў, тлумачацца складаныя граматычныя пытанні ўжывання прыназоўнікаў з тым ці іншым склонам. Акрамя таго, ёсць гісторыка-этымалагічныя даведкі, прыводзяцца ў патрэбных выпадках паралелі з рускай і ўкраінскай мовамі *(«ЛіМ»)*.

Якія значэнні выражаюцца пры дапамозе прыназоўнікаў у гэтым тэксце? Спытайце ў бібліятэцы названы слоўнік. Пагартайце яго, раскажыце пра слоўнікавыя артыкулы, якія вас найбольш зацікавілі.

§ 45. Вытворныя і невытворныя прыназоўнікі

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюць на н е в ы т в о р н ы я і в ы т в о р н ы я.

Да **невытворных** адносяцца прыназоўнікі ***а, аб, ад, акрамя, без, да, дзеля, для, з (са), за, к (ка), на, над (нада), па, пад (пада), пра, праз, пры, сярод, у (ва), цераз.*** Службовую ролю гэтыя прыназоўнікі выконваюць са старажытных часоў. Паходжанне іх сёння цяжка ці зусім немагчыма растлумачыць.

Да **вытворных** адносяцца прыназоўнікі, якія паходзяць ад слоў іншых часцін мовы.

Ад **назоўнікаў** ва ўскосных склонах з далучэннем невытворных прыназоўнікаў і без іх утварыліся прыназоўнікі ***за выключэннем, з выпадку, з мэтай, з прычыны, на працягу, на чале, пры дапамозе, у адпаведнасці з, у адрозненне ад, у выніку, у гонар, у час, у імя, у ролі, у параўнанні з, перад, кшталтам, шляхам, у напрамку да.***

Ад **прыслоўяў** паходзяць прыназоўнікі ***абапал, блізка, збоку, зверху, міма, насуперак, насупраць, насустрач, паблізу, пасля, пасярод, скраю, спераду, уздоўж, упоперак, услед*** і інш.

Ад **дзеепрыслоўяў** паходзяць прыназоўнікі ***выключаючы, дзякуючы, гледзячы па, нягледзячы на, пачынаючы ад, уключаючы*** і інш.

Правообладатель Национальный институт образования

Звярніце ўвагу!

Многія **вытворныя** прыназоўнікі часцей ужываюцца ў публіцыстычным, афіцыйным і навуковым стылях маўлення.

295. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту.

нягле́дзячы на
на працягу
у вы́ніку
у адпаве́днасці з

Бортніцтва

Гэты старадаўні лясны промысел быў пачатковай формай культурнага пчалярства. Развядзенне і ўтрыманне лясных пчол у штучных дуплах-борцях на тэрыторыі Беларусі вядома здаўна. На працягу стагоддзяў бортніцтва задавальняла патрэбы ўсходніх славян у мёдзе, воску, пропалісе*. З канца XVII стагоддзя ў выніку масавых высечак лясоў пачаўся заняпад промыслу, у XIX стагоддзі ён саступіў месца калоднаму і пасечнаму пчалярству (*«Беларускі каляндар»*).

Выкарыстоўваючы матэрыял тэксту і фотаздымак, раскрыйце сэнс слоў *бортніцтва, бортнік, борць.*

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі. У дужках пазначце, якія значэнні выражаюць прыназоўнікі разам з залежнымі словамі. Абазначце вытворныя ***(в)*** і невытворныя ***(н)*** прыназоўнікі. Ад слоў якіх часцін мовы ўтварыліся вытворныя прыназоўнікі?

З вытворнымі прыназоўнікамі, што змешчаны ў рамцы, складзіце і запішыце сказы.

Звярніце ўвагу!

Каб адрозніць вытворны прыназоўнік ад слова адпаведнай самастойнай часціны мовы, можна выкарыстаць наступныя прыёмы:

1) прапусціць у словазлучэннях тыпу *працаваць на працягу года*, *знаходзіцца побач з домам, бегаць паблізу пляцоўкі* другое самастойнае слова (назоўнік або займеннік), і тады словазлучэнне згубіць сэнс, разбурыцца (*працаваць на працягу...,*

Правообладатель Национальный институт образования

знаходзіцца побач з...) або зусім зменіцца значэнне выказвання: *бегаць паблізу;*

2) замяніць вытворны прыназоўнік сінанімічным невытворным: *знаходзіцца паблізу лагера — знаходзіцца каля лагера, спытацца наконт водпуску — спытацца пра водпуск.*

296. Выпішыце сказы, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца прыназоўнікамі. Абазначце прыназоўнікі: невытворныя — ***н,*** вытворныя — ***в.***

1. **Вакол** нічога не відаць было *(Г. Васілеўская).* 2. **Вакол** дома ішла галерэя* на лёгкіх каменных арках *(У. Караткевіч).* 3. **Вакол** панавала цемра *(В. Вольскі).* 4. Як вядома, лягчэй за ўсё быць незаўважаным тады, калі **вакол** цябе народу многа *(Я. Маўр).* 5. **Пасля** надышлі замаразкі *(М. Лынькоў).* **6. Пасля** вячэры мы доўга размаўлялі з Колем *(М. Лужанін).* 7. **Побач з** хатай, прыкрываючы яе ад летняга сонца, красуецца высокая разложыстая груша *(Я. Колас).* 8. За старэйшымі братамі ехалі **побач,** нага да нагі, Павел і Алесь *(У. Караткевіч).*

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў 7-м сказе.
- Знайдзіце і выпішыце са сказаў назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку.

галерэ́я
што́сьці
калі́сьці
дзе́сьці

297. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак.

У чэрвені — першай палове ліпеня неба над нашай краінай не вельмі цікавае. Але пачынаючы ўжо са жніўня можна любавацца найпрыгажэйшай панарамай Млечнага Шляху. У небе над Беларуссю можна назіраць і паўночнае ззянне. Яно добра відаць тады, калі на Сонцы адбываюцца ўспышкі. Праўда, у выніку асаблівасцей зроку мы не бачым яго ва ўсёй красе. Але калі скарыстацца фотаапаратам, можна атрымаць выдатныя і вельмі відовішчныя здымкі.

У Беларусі можна бачыць і адну з самых таямнічых з'яў — серабрыстыя, або мезасферныя, аблокі. У адрозненне ад звычайных аблокаў серабрыстыя жывуць на фантастычнай вышыні

Правообладатель Национальный институт образования

ў 80 кіламетраў. Паводле найбольш папулярнай версіі гэта пыл ад разбураных ледзяных метэарытаў*. Відаць з тэрыторыі Беларусі і загадкавы Марс *(В. Бябеніна)*.

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі, размеркаваўшы іх у дзве групы: 1) з невытворнымі прыназоўнікамі; 2) з вытворнымі прыназоўнікамі.

- Выпішыце ўласныя назвы, ужытыя ў тэксце. Растлумачце іх правапіс.

Якая з'ява, апісаная ў тэксце, перададзена на фотаздымку? Раскажыце пра яе, выкарыстоўваючы інфармацыю з тэксту і ўласны вопыт.

Падрыхтуйце невялікае паведамленне на тэму «Зорнае неба над Беларуссю».

298. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэкстаў.

I. У беларускай мове прыназоўнік ***па*** ўжываецца з месным склонам залежнага слова для выражэння разнастайных значэнняў: прасторавых *(**па** палях і сенажацях)*, часавых *(**па** вечарах)*, аб'ектных *(сумаваць **па** родных)*.

У рускай мове ў такіх выпадках прыназоўнік ***по*** ўжываецца з давальным склонам множнага ліку *(**по** равнинам)*.

II. У спалучэнні з дзеясловамі руху *ісці, хадзіць, бегчы, ехаць, ляцець, пасылаць* для выражэння мэты залежнае слова ўжываецца з прыназоўнікам ***па*** і ставіцца ў вінавальным склоне: *ідзе **па** ваду, збегай **па** брыгадзіра, прыйшоў **па** цябе*.

Калі залежным словам з'яўляюцца назвы ягад *(брусніцы, чарніцы...)*, само слова *ягады*, назвы грыбоў *(лісічкі, сыраежкі...)*, само слова *грыбы*, слова *арэхі*, то гэтыя назоўнікі таксама ставяцца ў вінавальным склоне, але ўжываюцца з прыназоўнікам ***у***: *пайшлі **ў** грыбы, ехаць **у** журавіны*.

У рускай мове...

III. Спалучэнні з прыназоўнікам ***праз*** у беларускай мове выражаюць прычынныя адносіны: ***Праз** цябе, дзявоцкая краса, слёзы коцяцца, як буйная раса* (М. Багдановіч).

Правообладатель Национальный институт образования

Прыназоўнік ***праз*** ужываецца таксама ў спалучэннях *пранікаць* ***праз****, прабівацца* ***праз****, праходзіць* ***праз****:* ***Праз*** *цёмныя фіранкі ледзь пранікала святло* (Я. Колас).

У рускай мове... *(Паводле Ф. Янкоўскага)*.

Дапоўніце апошнія абзацы другога і трэцяга тэкстаў. Прывядзіце адпаведныя прыклады.

299. Прачытайце.

Скажу адно, што, можа, ніхто так не сумуе па цёплым слове з дому, як салдат. Яму тады тут і цяплей, і ўтульней, і радасней, ён адчувае, што ён не адзін *(Я. Скрыган)*.

Якую асаблівасць ужывання прыназоўнікаў у беларускай мове ілюструе гэты тэкст?

- Вызначце сэнсава-стылістычную ролю прыслоўяў, ужытых у тэксце.

300. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і неабходныя прыназоўнікі. Абгрунтуйце свой выбар.

Чэрвеньскае сонца стаяла ў зеніце і пякло н..шчадна. Н..абходна было спяшацца. Мы ішлі сцежкамі, якія ведала я адна, — і ... лясы, і ... поле, і ... лузе, ... гэтых сцежках хіба выпадкова маглі прайсці людзі — ... грыбы ці ... ягады. Часцей увогуле і сцежкі ніякай не было, бо ўсё зарасло густой травой *(І. Шамякін)*.

- Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа, вызначце іх разрад.

§ 46. Прыназоўнікі простыя, складаныя і састаўныя, іх ужыванне і правапіс

Паводле будовы прыназоўнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя.

Простыя прыназоўнікі: ***а, аб, ад, без, для, за, на, пад, перад, пры, шляхам, дзякуючы.***

Складаныя прыназоўнікі ўтварыліся з двух слоў: ***з-за, з-пад, па-за, па-над, побач, замест, уздоўж.***

Правообладатель Национальный институт образования

Састаўныя прыназоўнікі складаюцца з двух або некалькіх слоў: ***у час*** *заняткаў*, ***поруч з*** *дубкамі*, ***у залежнасці ад*** *надвор'я*, ***нягледзячы на*** *мароз*, ***з выпадку*** *адкрыцця*, ***з нагоды*** *юбілею*, ***у канцы*** *даклада*.

301. Прачытайце сказы. Назавіце вытворныя прыназоўнікі, вызначце іх паходжанне і будову.

1. Жыццё — даброта. Найвялікшая даброта, якая дадзена кожнаму, нягледзячы на ўвесь боль *(У. Караткевіч)*. 2. Згодна з законамі выразнага чытання на месцы працяжніка пры вымаўленні робіцца паўза. 3. Вершаваная мова ў адрозненне ад празаічнай з'яўляецца рытмічна ўпарадкаванай. 4. Алесь ішоў недзе пасярэдзіне працэсіі *(У. Караткевіч)*. 5. Дзякуючы энтузіязму галоўнага балетмайстра ў тэатры склаўся прывабны для гледачоў і саміх выканаўцаў рэпертуар *(«ЛіМ»)*.

- Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа.

Знайдзіце ў тэксце словы, запазычаныя з іншых моў, раскрыйце іх лексічнае значэнне.

Прыназоўнікі пішуцца **асобна** ад тых слоў, перад якімі стаяць: ***за*** *зіму*, ***у*** *арміі*, ***пры*** *кабінеце*, ***з*** *самай раніцы*.

Складаныя прыназоўнікі ***з-за, з-над, з-пад, па-за, па-над, з-па-над, з-па-за*** пішуцца праз злучок: *Апоўдні пад несціханы крык пеўняў* ***з-за*** *лесу выпаўзла густая блакітна-шэрая хмара* (А. Асіпенка).

А л е: прыназоўнік ***паўз*** пішацца злітна.

Прыназоўнікі ***аб, перад, над, пад*** перад займеннікам ***мне — мною*** пішуцца з дадатковым ***а***: *аба мне, перада мною, нада мною*.

Замест прыназоўніка ***ў*** ужываецца яго варыянт ***ва*** перад словамі, якія пачынаюцца з ***у***: ***ва*** *ўніверсітэце*, ***ва*** *ўсіх*.

Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, першы з якіх ***з, с, ш, ж, м***, замест прыназоўніка ***з*** вымаўляецца

Правообладатель Национальный институт образования

і пішацца яго варыянт — **са**: **са** *мною*, **са** *школы*, **са** *знаёмым*, **са** *студыі*.

Састаўныя прыназоўнікі пішуцца ў два або тры словы: ***з боку*** *адміністрацыі*, ***з мэтай*** *укаранення*, ***з выпадку*** *адкрыцця*, ***у выніку*** *катастрофы**, ***у кірунку да*** *плошчы*, ***у час*** *спаборніцтваў*, ***нягледзячы на*** *ўказанне*.

З а ў в а г а. Неабходна адрозніваць у тэксце састаўныя прыназоўнікі ад прыслоўяў, у якіх прыстаўка супадае з першай часткай прыназоўніка: *Турысты пайшлі* ***ў бок*** *лесу*. — *Заўважыўшы людзей, заяц скочыў* ***убок***.

302. Спішыце сказы. Вызначце і графічна абазначце, у састаў якога члена сказа ўваходзяць прыназоўнікі. Вызначце паходжанне і будову вытворных прыназоўнікаў.

1. Навокал клуба выраслі густы вішняк і бэз. 2. З выпадку паспяховага заканчэння ўборкі калгаснікі ў клубе наладзілі вечар. 3. Снег выпаў у канцы лістапада. 4. Лыжнікі паволі ішлі сонечнай, адліжнай вуліцай у напрамку да клуба. 5. Насустрач лыжнікам з хат выбягалі дзеці, а за імі выходзілі і дарослыя[м]. 6. У час сустрэчы з танкістамі Галі здалося, што яна з Максімам яшчэ раз спаткаецца. 7. Скрозь страляніну танкісты пачулі, як спявае мінамётчык. 8. Батальён з нагоды чаканай урачыстасці наладзіў святочны абед. 9. Максім прыехаў у Мінск напярэдадні першамайскага свята *(І. Грамовіч)*.

- Выканайце сінтаксічны разбор складанага сказа (на выбар).

Ці можна з прапанаваных сказаў скласці тэкст? Адказ абгрунтуйце, выкарыстоўваючы табліцу на с. 9.

Складзіце ўласныя сказы, у якіх вытворныя прыназоўнікі ўжываліся б у ролі іншых часцін мовы.

303. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі, устаўляючы адпаведныя па сэнсе прыназоўнікі.

1. ... сосен бору, ... ялінкі бяжыць ручай такі маленькі, збярэш яго здаецца, у жменьку, а ён імчыцца *(у)* даль жывінкай,

Правообладатель Национальный институт образования

кідаючы між лугу след *(П. Броўка)*. 2. ... абрывам схіленай вярбе штосьці шэпчуць сарамлівыя купавы *(П. Броўка)*. 3. ... плячэй дзядка *(у)* лясное люстэрка пазірала яліна *(Я. Пархута)*. 4. ... зелянюткага моху вылазіла і ўзбягала *(на)* пахіленую вольху чарада апенек *(Я. Пархута)*. 5. ... Белага гаю ўсю ноч ішоў першы прымаразак *(Я. Пархута)*. 6. Жаваранак пырхнуў ... самых ног і на *(не/ня)* бачнай нітачцы[ф] пачаў церабіцца *(у)* гору *(Я. Пархута)*. 7. ... самага лесу віецца Друць *(Я. Пархута)*.

Для даведкі: *па-над, з-пад, з-за.*

304. Прачытайце. Вызначце адрасата і мэту напісання тэксту.

Глыбокі сімвалічны сэнс у карціне вядомага майстра Гаўрылы Вашчанкі «Нашчадкам». За сталом, засцеленым белым абрусам, сядзіць Скарына.[сн] Ён глядзіць убок, нібыта кагосьці чакае. На стале ляжыць кніга. Жанчына ў намітцы* кладзе побач з кнігаю бохан свежавыпечанага хлеба. Хлеб і Кніга — госцю. Здаецца, зараз ён увойдзе ў хату і сядзе ў падрыхтаванае для яго крэсла. Хто ён? Беларус, наш сучаснік. Гэта нам пакінулі продкі Хлеб і Кнігу — Зямлю і Неба. Што застанецца пасля нас? Няўжо мы апошнія, хто разумее Скарынава слова без перакладу на якую-небудзь суседскую мову? *(П. Васілеўскі)*.

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі. Вызначце будову і паходжанне прыназоўнікаў.

Вымаўляй: *сусе́[цк]ую.*
Пішы: *суседскую.*

305. Спішыце. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Зрабіце марфалагічны разбор двух прыназоўнікаў вусна, а двух (на выбар) — пісьмова.

1. Сярод жыта, за ўзгоркам, гаманілі два галасы *(М. Гарэцкі)*. 2. Рака бліснула з-за кустоў шырокай іскрыстай гладдзю трохі

Правообладатель Национальный институт образования

спалохаўшы мяне асляпіўшы і зачараваўшы *(І. Шамякін)*. 3. Ельнік скончыўся раптоўна адкрыўшы чыстую прастору поля пасярод якога на пагорку стаяла вялікая груша *(А. Кудравец)*. 4. Стаіць ля Карэлічаў жыта сцяной шыпшына цвіце каля Мірскага замка да брацкай магілы ідзе партызанка[сн] *(П. Панчанка)*. 5. Збіраюцца ў пушчы былыя салдаты — на свята, здабытае некалі свята *(Э. Агняцвет)*. 6. На вакзальнай плошчы, у трамваі, паблізу мяне сеў чалавек *(Я. Скрыган)*. 7. Абапал Бярозы лугі і лугі... *(А. Ставер)*.

306. Прачытайце. Вызначце адрасата і стыль тэксту.

Пішам і гаворым часам: пасмяяўся над ім; жаніўся на ёй; дзякую вас; прабачце мяне; адкрыў кнігу. Але гэта ка́лькавы* пераклад. Бо па-беларуску трэба дзякаваць не каго, а каму — **дзякую вам**; прабачаць не каго, а каму — **прабачце мне.** І **пасмяяцца** не над кім, а **з каго, ажаніцца** не на кім, а **з кім.** І не адкрыць **кнігу,** а **адгарнуць, разгарнуць** *(Я. Скрыган)*.

У якім склоне ставіцца назоўнік або займеннік пры дзеясловах *прабачыць, дзякаваць, падзякаваць, дараваць* у беларускай мове?

Які прыназоўнік ужываецца пры дзеясловах *пасмяяцца, ажаніцца*?

Складзіце і запішыце сказы з названымі ў тэксце беларускімі словазлучэннямі.

307. Прачытайце спалучэнні слоў рускай мовы. Падбярыце да іх і запішыце беларускія адпаведнікі.

Выше отца — ..., в трёх километрах от деревни, благодарю вас, более или менее, жениться на ком, болеть гриппом, у меня болит голова, удивляться чему, не удивительно, пойти за грибами, на этих днях, топить печь, минуты три, в другой раз.

Правообладатель Национальный институт образования

Злучнік

§ 47. Злучнік як службовая часціна мовы. Простыя і састаўныя злучнікі, іх ужыванне. Адзіночныя, парныя, паўторныя злучнікі, іх ужыванне і правапіс

Злучнік — службовая часціна мовы, якая звязвае аднародныя члены сказа або часткі складанага сказа, сказы, часткі тэксту і паказвае на розныя адносіны паміж імі.

1. *Лагодна, дружна* ***і*** *шчаслiва жыццё зайграла каля рэчкі* (Я. Колас). 2. *Вецер дзьмуў,* ***і*** *шумеў па-над Нёманам бор* (М. Танк). У першым сказе злучнік ***і*** звязвае аднародныя члены сказа — акалічнасці *дружна, шчаслiва.* У другім сказе злучнік ***і*** звязвае дзве часткі складанага сказа — *вецер дзьмуў, шумеў па-над Нёманам бор.*

Злучнік не змяняецца, не з'яўляецца членам сказа.

308. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і жанр. Чаму вучыць гэты тэкст?

Пра зязюлю

Жылі-былі брат **і** сястра. Брат быў вельмі бедны, **а** сястра — дужа багатая.

Аднойчы пайшоў брат да сястры, **каб** хоць кавалкам хлеба дапамагла.

Сястра скупая была, сказала, **што** ключы ад клеці згубіла. **І** пачала яна нібы шукаць ключы, **а** брат стаяў пад акном, стаяў, чакаў-чакаў **і** нарэшце не вытрымаў **і** пайшоў.

На дарозе паваліўся **і** памёр ад голаду.

Правообладатель Национальный институт образования

Сястра зразумела, **што** яна зрабіла дрэнна, **і** стала клікаць брата:

— Якуб, Якуб, вярніся, ключы знайшліся.

Праз сваю скупасць яна зрабілася зязюляй **і** цяпер увесь час кліча:

— Якуб, Якуб!

Толькі чуваць:

— Ку-ку, ку-ку! *(В. Ластоўскі).*

Вызначце, што звязваюць у тэксце выдзеленыя злучнікі: аднародныя члены ці часткі складанага сказа. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Які злучнік звязвае сказы ў тэксце?

● Ці з'яўляецца ў гэтым тэксце прыназоўнік ***ад*** адназначным? Якое значэнне разам з залежным словам выражае прыназоўнік ***праз***?

Паводле будовы злучнікі падзяляюцца на простыя і састаўныя.

Простыя злучнікі складаюцца з аднаго слова (***і, а, ды, але, ці, бо, каб, пакуль*** і інш.): *Выйдзі ў луг **ці** поле летам — колькі там дзівосных кветак* (К. Цвірка).

Састаўныя злучнікі складаюцца з двух або некалькіх слоў, якія выконваюць ролю аднаго слова (***таму што, так што, так як, як толькі, для таго каб, пасля таго як, у той час як, перад тым як, хоць — але, як — так***): ***Хоць** складанае пастаўлена пытанне, **але** просты на яго адказ* (П. Глебка).

309. Спішыце сказы. Вызначце, простымі ці састаўнымі з'яўляюцца злучнікі. Абазначце злучнікі авалам (⬭), калі яны злучаюць часткі складанага сказа, або кружком (◯), калі яны спалучаюць аднародныя члены сказа.

1. Як толькі прыйдзе дзень вясновы і стане возера сінець, я, хоць рыбак не адмысловы, люблю за вудачкай сядзець *(П. Броўка).* 2. Мы аб прыгожым заўжды марым, але да нас да ўсіх дайшло: прыгожыя — не толькі тварам, а тыя, у кім душы святло *(П. Броўка).* 3. Хоць першая беларуская газета «Наша ніва» друкавалася ў Вільні, але я пра яе існаванне даведаўся праз Пецярбург *(У. Дубоўка).* 4. Калі ў канцы апавядальнага сказа стаіць скарочанае слова, то пастаўленая пасля яго кропка адначасова афарм-

Правообладатель Национальный институт образования

ляе і канец сказа *(Даведнік па пунктуацыі)*. 5. Лес, і рэчку, і клёкат бусловы, чалавечую ўсмешку ўраз можна знішчыць адным толькі словам, што бяздумна вырвецца ў нас *(В. Вітка)*.

310. Разгледзьце схему. Падрыхтуйце на яе аснове вуснае паведамленне «Разрады злучнікаў паводле спосабу ўжывання». Падбярыце неабходныя прыклады са змешчаных пасля схемы сказаў для ілюстрацыі кожнага са спосабаў ужывання.

Паводле спосабу ўжывання злучнікі падзяляюцца на адзіночныя, парныя і паўторныя.

Злучнікі

адзіночныя	**парныя**	**паўторныя**
і, а, але, ды (у значэнні ***але***), ***бо, як*** і інш.	***не толькі — але (але і), не столькі — колькі, не то што — але (але і), калі — то (тады, дык) хоць (хоць і) — але (ды, аднак, усё ж), толькі — як*** і інш.	***і—і, ні—ні, ці—ці, або — або, то — то, ці то —ці то*** і інш.

1. Лажыцца ўранні снегу белізна, а ў поўдзень зіхацяць на сонцы лужы *(С. Грахоўскі)*. 2. Поле — не толькі зямля, гэта і неба, і ветрык, і васілёк, што здаля свеціць душою прыветна *(В. Зуёнак)*. 3. Над намі словы ўладараць, мы чуем і гаворым іх *(С. Грахоўскі)*. 4. Хоць часу не зрушыць мне з месца, ды думы імкнуцца ў палёт *(П. Броўка)*. 5. Калі родзяць грыбы, то і жыта зародзіцца *(Прыказка)*. 6. Міканору не было ні сумна, ні санліва, усяго яго поўніла нецярплівая, прагная да дзейнасці радасць *(І. Мележ)*.

Звярніце ўвагу!

Перад другой часткай парнага злучніка заўсёды ставіцца коска.

Правообладатель Национальный институт образования

311. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып, абгрунтуйце сваю думку.

Пра почырк

Вялікі паэт і вучоны Гётэ ўсё жыццё збіраў і вывучаў аўтографы. Ён меркаваў, што характар чалавека адлюстроўваецца ў почырку. **Аднак** у класіка нямецкай літаратуры хапала здаровага сэнсу не верыць модным на той час псіхаграфолагам, якія браліся вызначаць па почырку **не толькі** характар, **але і** колер валасоў, рост, голас **і** нават прадказвалі па почырку лёс.

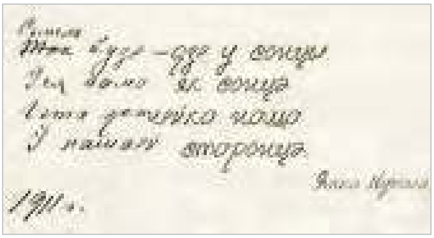

Сучасныя графолагі* лічаць, што почырк дае магчымасць вывучаць механізмы рухаў рукі, якія толькі дапаўняюць псіхалагічнае аблічча аўтара почырку. Па асаблівасцях гэтых рухаў і вырашаюць, якімі рысамі характару можа валодаць той, хто піса́ў. Так што не варта асабліва цешыцца, калі падрабляеце ў дзённіках подпіс настаўніка: паўтарыць рух ягонай рукі даволі цяжка, падробку відаць, што называецца, простым вокам.

Даказана, што почырк перадаецца генетычна, па спадчыне *(«Бярозка»)*.

Вызначце, што звязваюць выдзеленыя злучнікі. Назавіце іх групу паводле будовы і спосабу ўжывання.

Разгледзьце рукапісны варыянт страфы верша «Жняя» Янкі Купалы. Запішыце яго ў адпаведнасці з сучаснымі нормамі беларускай мовы.

312. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі, расстаўляючы, дзе трэба, коскі. Абазначце злучнікі авалам, калі яны злучаюць часткі складанага сказа, ці кружком, калі злучаюць аднародныя члены сказа. Вызначце, якія яны паводле будовы і спосабу ўжывання.

Ішлі афрыканскія турысты па адной з васількоўскіх вуліц. У іх было вялікае афіцыйнае суправаджэнне ды неафіцыйных ахвотнікаў паглядзець на гасцей і на іх адзенне знайшлося *(не)*мала. Ідзе натоўп па вуліцы турысты паварочваюць галовы то *(на)*права то *(на)*лева, слухаюць тлумачэнні перакладчыка

Правообладатель Национальный институт образования

і раптам усе ўтаропваюцца *(на)*перад[сл], уздымаюцца на дыбачкі, пачынаюць нават апярэджваць адзін аднаго каб лепш разгледзець нешта дзіўнае перад сабой. Некаторыя навялі фотаапараты.

Што ж там такое? *(А. Кулакоўскі)*.

● Прачытайце сказ, у якім форма дзеяслова аднаго часу ўжыта ў значэнні іншага.

афіцы́йны
фотаапара́т

Пафантазіруйце, што магло зацікавіць і здзівіць замежных турыстаў. Прадоўжыце тэкст.

313. Прачытайце ўстойлівыя спалучэнні. Раскрыйце іх сэнс. З трыма фразеалагізмамі складзіце сказы.

Ні рыба ні мяса, ні села ні пала, ні кала́ ні двара́, і нашым і вашым, ні бэ ні мя, ні пуху ні пяра, і ў хвост і ў грыву.

Для даведкі: *неспадзявана, нечакана; пажаданне поспеху, удачы; пра чалавека, які нічым не вылучаецца; анічога няма; пра чалавека, які зусім нічога не разумее, не разбіраецца ў чымсьці; чалавек, які служыць, дагаджае двум розным па поглядах бакам; біць вельмі моцна.*

Звярніце ўвагу!

Калі паўторныя злучнікі ***і — і, ні — ні*** звязваюць два аднародныя члены, якія ўтвараюць устойлівае спалучэнне (фразеалагізм), то паміж імі коска не ставіцца.

314. Прачытайце. Вызначце тэму і стыль тэксту.

Пра паходжанне фразеалагізмаў можна даведацца ў «Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава.

Ні кала́ ні двара́. Усходнеславянскі, са значэннем ‘анічога няма’: *Добра табе, халасцяку, ні кала ні двара, сам сабе галава. А тут — чацвёра ў доме, і малыя!* (В. Быкаў).

Этымалогія фразеалагізма стане зразумелай, калі прыняць пад увагу, што ўстарэлае слова

Правообладатель Национальный институт образования

(гістарызм) **кол** абазначала ‘невялікі ўчастак ворнай зямлі, надзел каля хаты (у некаторых мясцінах шырынёй два сажні*)’. **Двор** — гэта ‘гаспадарка’. Такім чынам, першапачатковае значэнне спалучэння было канкрэтным паказчыкам беднасці — ‘ні зямлі, ні гаспадаркі’.

Якую інфармацыю можна знайсці ў этымалагічных слоўніках? Ці карысталіся вы такімі слоўнікамі? З якой мэтай?

315. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі. Складзіце з фразеалагізмамі сказы. Запішыце іх.

1) ні два ні паўтара;
2) то бокам то скокам;
3) ні сват ні брат;
4) то сюды то туды.

а) ‘зусім чужы чалавек, ніякі не сваяк, не родны’;
б) ‘такі, які нічым не вызначаецца; пасрэдны чалавек’;
в) ‘па-рознаму, усяк, як давядзецца, як выпадзе’;
г) ‘у розныя бакі, у розных кірунках; то ў адзін, то ў другі бок’.

§ 48. Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі, іх ужыванне

Па значэнні злучнікі падзяляюцца на з л у ч а л ь н ы я і п а д п а р а д к а в а л ь н ы я.

Злучальныя злучнікі звязваюць аднародныя члены сказа і раўнапраўныя па сэнсе часткі складанага сказа, якія называюцца складаназлучаным: *Мінула восень,* ***а*** *за ёю прыйшла з марозамі зіма* (Я. Купала).

Падпарадкавальныя злучнікі звязваюць звычайна часткі ў складаным сказе, якія называюцца складаназалежным. У такім сказе адна частка залежыць ад другой, гэта значыць, ад адной часткі сказа да другой можна паставіць пытанне: *Званы так прыгожа звінелі* (я к?), ***што*** *ўсё жывое замірала, слухаючы іх* (В. Хомчанка).

Правообладатель Национальный институт образования

316. Спішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Над злучальнымі злучнікамі напішыце літару ***з***; над падпарадкавальнымі — ***п***. Злучнікі, якія звязваюць аднародныя члены сказа, абвядзіце кружком, а злучнікі, якія звязваюць часткі складанага сказа, — авалам.

1. Я хачу каб стварылі неспакойныя людзі век спакойнага сонца, век спакойнай зямлі! *(Э. Агняцвет)*. 2. Заўжды калі дзень свой новы ў працы сустрэць іду я, аб міры і думы і словы мне сэрца маё дыктуе *(У. Нядзведскі)*. 3. Хай робіцца ўсё па Ньютану але патрабую, мой лёс, зрабіць выключэнне з закону каб бомбам не падаць з нябёс *(П. Прыходзька)*. 4. Маёй дачцэ зусім нямнога год, яна ці спіць, ці пасля сну гуляе і ні трывог і ні турбот не ведае ў жыцці сваім малая *(М. Калачынскі)*.

● Якой агульнай тэмай аб’яднаны выказванні пісьменнікаў? Ці можна гэтыя сказы, узятыя разам, назваць тэкстам? Сваё меркаванне абгрунтуйце.

Звярніце ўвагу!
Перад злучнікамі, якія спалучаюць часткі складанага сказа, ставіцца коска.

317. Разгледзьце схему, прачытайце правіла. Падрыхтуйце на іх аснове вуснае паведамленне на тэму «Групы злучальных злучнікаў па значэнні».

Злучальныя злучнікі

спалучальныя	супраціўныя	размеркавальныя
і, ды (у значэнні ***і***), ***і — і, ні — ні,*** ***як — так і***	***а, але,*** ***ды*** (у значэнні ***але***), ***аднак, затое,*** ***не толькі — а (але і),*** ***хоць (хоць і) — але***	***ці, ці — ці,*** ***або, або — або,*** ***то — то,*** ***ці то — ці то,*** ***не то — не то***

Правообладатель Национальный институт образования

Па значэнні злучальныя злучнікі падзяляюцца на **спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя.**

Спалучальныя злучнікі (***і, ды*** (у значэнні ***і***), ***і — і, ні — ні, як — так і***) спалучаюць і аднародныя члены, і раўнапраўныя па сэнсе часткі складаназлучанага сказа, якія паказваюць, што дзеянні (падзеі, з'явы) адбываюцца адначасова або паслядоўна — адно за адным: 1. *Імклівая **і** спорна плыве руда па канвееры* (А. Кулакоўскі). 2. *Свяціла сонца, **і** ад зямлі падымалася ўгору па́ра* (М. Лупсякоў).

Супраціўныя злучнікі (***а, але, ды*** (у значэнні ***але***), ***аднак, затое, не толькі — а (але і), хоць (хоць і) — але***) звязваюць аднародныя члены і раўнапраўныя па сэнсе часткі складаназлучанага сказа з супраціўным значэннем: 1. *Зацерусіў дробны, **але** густы асенні дождж* (А. Марціновіч). 2. *Напрасткі варона лятае, **ды** ніколі дома не бывае* (Прыказка). 3. *Лета збірае, **а** зіма паядае* (Прыказка).

Размеркавальныя злучнікі (***ці, ці — ці, або, або — або, то — то, ці то — ці то, не то — не то***) злучаюць аднародныя члены і раўнапраўныя па сэнсе часткі складаназлучанага сказа, якія паказваюць на магчымасць толькі аднаго дзеяння (падзеі, з'явы, прадмета) з двух або некалькіх ці на чаргаванне дзеянняў (падзей, з'яў, прадметаў): 1. ***Ці** пла́чу я, **ці** пяю, **ці** размаўляю з матуляю — песню сваю, мову сваю я да грудзей прытульваю* (П. Панчанка). 2. ***Ці** жаўрук звінеў у небе, **ці** свістаў на дрэве шпак* (І. Гурскі).

318. Прачытайце тэксты. Вызначце іх стыль, назавіце характэрныя для гэтага стылю моўныя сродкі.

Сфармулюйце тэму і асноўную думку тэкстаў Пімена Панчанкі.

I. Гатоў ізноў існці на му́кі,
І замярзаць, і галадаць,
Каб нашым дзецям і ўнукам
Не бомбы ў спадчыну аддаць.

Правообладатель Национальный институт образования

А Радзіму, ды чыстыя ліўні,
Ды зялёнае сонца лесу,
Ды блакітнае сонца мора,
Ды янтарнае сонца жыта.

II. Прырода на дзіва[м] праўдзіва —
Ці вые, ці хмельна пяе.
На свет нас яна нарадзіла,
А мы забіваем яе.
То шротам*, то вострай пілою,
То труцім, то палім жыўцом…
Планету мы так прапалолі:
Патомкі заплацяць жыццём.
Альбо выпрамляем машынай
Рачулкі, што любяць пятляць.
І сохне цяністы ляшчыннік,
І мяккія сцежкі пыляць.

Назавіце спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя злучнікі, якія ўжываюцца ў тэкстах. Што яны звязваюць? На якія адносіны паказваюць?

У якім значэнні ўжыты злучнік ***ды***?

Звярніце ўвагу!

Паміж аднароднымі членамі перад супраціўнымі злучнікамі заўсёды ставіцца коска.

Перад спалучальнымі і размеркавальнымі злучнікамі коска ставіцца тады, калі яны паўтараюцца.

319. Прачытайце табліцу і тэкст на лінгвістычную тэму. Раскажыце, як адрозніваць супраціўны злучнік ***затое*** ад спалучэння прыназоўніка ***за*** і займенніка ***тое (за тое)***.

Злучнік *затое*	Займеннік *тое* з прыназоўнікам *за*
*Да лесу было яшчэ далёка, **затое** ехаць туды цікавей* (Я. Маўр).	*Возера наша Чырвоным завуць **за тое**, што многа рыбы ў ім і рыба ўсё больш чырванапёрая* (Паданне).

Правообладатель Национальный институт образования

Злучнік ***затое*** не з'яўляецца галоўным або даданым членам сказа, да яго немагчыма паставіць пытанне, яго нярэдка можна замяніць блізкім па значэнні злучнікам ***але***.

Указальны займеннік ***тое*** з прыназоўнікам ***за*** з'яўляецца членам сказа, да займенніка ***тое*** можна паставіць пытанне і замяніць яго адпаведным па сэнсе прыметнікам або назоўнікам.

320. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі, расстаўляючы прапушчаныя коскі. Займеннік ***тое*** з прыназоўнікам ***за*** падкрэсліце як член сказа, супраціўны злучнік ***затое*** абазначце авалам.

1. Не відаць ужо ні ясеня, ні ліпы *(за)*тое часцей сустракаюцца беластволыя бярозы *(В. Вольскі)*. 2. Максім хваліў Косцю *(за)*тое што ён займаўся спортам *(І. Грамовіч)*. 3. Нейкі час у бабулі Марыі карміласся дзікая рысь, якая ў рукі не давалася *(за)*тое рэгулярна выводзіла на вышках гэткіх самых дзікіх, неприступных кацянят *(Г. Каржанеўская)*. 4. *(За)*тое кароткае імгненне, пакуль Гані павінны былі даць слова, яна ўспомніла Карпа Мікалаевіча *(І. Грамовіч)*.

321. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце яго асноўную думку.

Грыбы

Самыя раннія грыбы, што з'яўляюцца ў лесе, як толькі сыдзе снег, — смаржкі і страчкі. Гэта ядомыя грыбы, але трэба ведаць, як іх гатаваць.

Затое ўсе ведаюць цара грыбоў — баравіка. Першыя баравікі на кароткі час паяўляюцца рана, калі каласуе жыта. Таму і завуць іх каласавікамі.

Ёсць летнія баравікі, а найболей яны любяць расці цёплай восенню ў сасновых і яловых барах, бярозавых гаях[л] і ў дубровах. Многія грыбы маюць «пашпарты» і прапісаны ў лясах да сваіх любімых мясцін і дрэў. Пад бярозамі — падбярозавікі, пад асінамі — падасінавікі, пад дубамі — паддубовікі, паміж імхоў — махавікі, на старых пнях — апенькі. Большасць спажыўных

Правообладатель Национальный институт образования

грыбоў вы ведаеце. Але ці ўсе з вас ведаюць і могуць пазнаць ядавітыя грыбы?

Асцерагайцеся браць незнаёмцаў, бо сярод іх ёсць хоць і прыгожыя, але вельмі ж хітрыя: прыкідваюцца праўдзівымі, каб ашукаць нас і ўлезці ў наш кошык *(І. Скурко)*.

Назавіце злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі з тэксту. Вызначце, да якіх груп адносяцца злучальныя злучнікі, што яны звязваюць.

● Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы, вызначце спосаб утварэння вытворных слоў.

Перабудуйце сказ са злучнікам ***затое***, каб ён ужываўся ў ролі прыназоўніка ***за*** і займенніка ***тое***.

Вызначце, якія грыбы на фотаздымках адпавядаюць названым у тэксце. Раскажыце, як трэба збіраць грыбы, як варта паводзіць сябе ў лесе.

322. Прачытайце. Пры дапамозе спалучальнага злучніка ***і*** або супраціўнага злучніка ***а*** аб'яднайце першую (пад лічбай І) і другую (пад лічбай ІІ) часткі складаных сказаў, каб атрымаліся вершаваныя страфы, якія напісаў Я. Журба. Запішыце складаныя сказы, падкрэсліце іх граматычныя асновы.

I. 1. Ад цяжкага сну ачуняла зямля ...
2. Загарэўся агнём край усходні нябёс ...
3. Навокал[м] нас зеляніна і прастор палёў ...
4. Каля нас пяшчотна, ціха шэпчуць каласы ...
5. Ужо вечар прыйшоў з цішынёю сваёй ...

II. ... як многа мілых кветак — сініх васількоў.
... заснуў ціхім сном лес вячэрняй парой.
... ляцяць на зямлю іскры сонечных кос.
... свежым паветрам дыхнула ралля.
... над жытам льюцца срэбрам птушак галасы.

Правообладатель Национальный институт образования

323. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце на яе аснове вуснае паведамленне пра віды падпарадкавальных злучнікаў па значэнні. Падбярыце неабходныя прыклады са змешчаных пасля табліцы сказаў для ілюстрацыі кожнага віду падпарадкавальных злучнікаў.

Падпарадкавальныя злучнікі		
Часавыя	паказваюць на час	***калі, як, пакуль, ледзь, чуць, толькі, як толькі*** і інш.
Прычынныя	паказваюць на прычыну	***бо, што, таму што, з прычыны таго што*** і інш.
Мэтавыя	паказваюць на мэту	***каб, для таго каб, з тым каб*** і інш.
Умоўныя	паказваюць на ўмову	***калі (б), каб, як, раз*** і інш.
Уступальныя	паказваюць на пэўныя ўступкі	***хоць (бы), хай, няхай, нягледзячы на тое што***
Параўнальныя	паказваюць на параўнанне	***як, нібы, бы, быццам, што*** і інш.
Тлумачальныя	тлумачаць сэнс	***што, як, каб*** і інш.

1. Я хачу зберагчы цябе, матчына песня, **каб** запоўніць табою спусцелыя душы! *(Н. Гілевіч)*. 2. **Калі** ўсе сабраліся і пазаймалі месцы, прыйшоў настаўнік *(Я. Колас)*. 3. Не страшна мне, **бо** я кахаю, не скрушна* мне, **бо** я люблю *(Н. Гілевіч)*. 4. Якой бы музыкай гучала наша слова, **калі б** умелі слова шанаваць *(Я. Непачаловіч)*. 5. То мароз, то адліга, ні хмурынкі няма, **быццам** белую кнігу разгарнула зіма *(С. Грахоўскі)*. 6. **Нягледзячы на тое што** вада сцюдзёная, аж зубы заходзяцца, Андрэйка прагна п'е *(А. Якімовіч)*. 7. Мне ўсё яшчэ даверыцца не позна, **што** дзень для ночы — як сястра і брат *(В. Аколава)*.

324. Запішыце тэкст пад дыктоўку. Абазначце злучнікі, вызначце іх разрад і групу па значэнні.

Хто якімі мовамі валодаў?

Сустрэліся ў Мінску чатыры пісьменнікі розных нацыянальнасцей: паэт, празаік, драматург і перакладчык. Хоць кожны з пісьменнікаў і валодаў дзвюма мовамі з чатырох (беларускай,

Правообладатель Национальный институт образования

англійскай, французскай і італьянскай), не было такой мовы, на якой яны маглі б размаўляць **учатырох**. Праўда, была адна мова, на якой маглі размаўляць **утрох**. Прычым ніхто з пісьменнікаў не валодаў французскай і беларускай мовамі адначасова. Хоць перакладчык не ўмеў гаварыць **па-англійску**, ён мог перакладаць, калі б захацелі пагаварыць між сабой паэт і празаік. Празаік гаварыў **па-беларуску** і мог пагаварыць з драматургам, хоць той і не валодаў беларускай мовай. Перакладчык, паэт і драматург не маглі размаўляць **утрох** на адной мове *(«Бярозка»)*.

Якімі дзвюма мовамі валодаў кожны з пісьменнікаў? Паспрабуйце даць адказ на пытанне.

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

325. Прачытайце. Вызначце адрасата, тэму, мэту і стыль выказвання. Якую думку сцвярджае аўтар? Ці згодны вы з ёй?

Злучнік **бо**. Звычайна мы абыходзімся трошкі ўжо казённай формай *таму што*. Не пайшоў, таму што не было часу; спяваем і танцуем, таму што маладыя; лёг спаць, таму што натаміўся. А жывая мова перадае гэта інакай: не пайшоў, **бо** не было часу; спяваем і танцуем, **бо** маладыя; лёг спаць, **бо** натаміўся *(Я. Скрыган)*.

Як вы думаеце, у якіх стылях маўлення злучнікі *таму што, з прычыны таго што* будуць на сваім месцы? Складзіце сказы з гэтымі словамі на адпаведную тэму.

Звярніце ўвагу!

Паводле стылістычнай афарбоўкі злучнікі бываюць нейтральныя ***(і, а, хоць, пакуль)***, кніжныя ***(з прычыны таго што)***, размоўныя ***(ды, дарма што)*** (Л. Бурак).

326. Прачытайце і падумайце, на якую тэму і ў якім стылі можна напісаць тэкст з прыведзенымі словамі. Складзіце сказы, выкарыстаўшы прапанаваныя фрагменты, каб атрымаўся невялікі тэкст.

1. Ледзь прыгрэла … . 2. … быццам звонкая музыка … . 3. Калі сышоў апошні снег … . 4. … і ўся зямля заспявала … . 5. … нібы прыгожы дыван … . 6. … што прыйшла самая прыгожая … .

Правообладатель Национальный институт образования

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дайце азначэнні прыназоўніка і злучніка.
2. Чым падобныя і чым адрозніваюцца паміж сабой прыназоўнікі і злучнікі па сінтаксічнай ролі?
3. На якія разрады падзяляюцца прыназоўнікі і злучнікі па будове і значэнні?
4. Якія сэнсавыя адносіны выражаюцца пры дапамозе прыназоўнікаў?
5. Чым адрозніваюцца паміж сабой злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі? На якія групы яны падзяляюцца?
6. Якія злучнікі служаць для сувязі і аднародных членаў, і частак складанага сказа, а якія — толькі для сувязі частак складанага сказа?

Злучнік — службовая часціна мовы
Служыць для сувязі: • аднародных членаў сказа; • частак складанага сказа; • сказаў; • частак тэксту
Разрады паводле будовы
• простыя: ***і, а, але, ды, бо, ці, каб, пакуль***; • састаўныя: ***таму што, пасля таго як, як — так, хоць — але***
Разрады паводле спосабу ўжывання
• адзіночныя: ***і, а, але, ды, бо***; • парныя: ***не толькі — але, калі — то, хоць — але, толькі — як***; • паўторныя: ***і — і, ні — ні, ці — ці, ці то — ці то***
Разрады паводле значэння
з л у ч а л ь н ы я: • спалучальныя: ***і, ды (=і), і — і, ні — ні, як — так і***; • супраціўныя: ***а, але, ды (=але), затое, аднак***; • размеркавальныя: ***ці, ці — ці, або, або — або, то — то***
п а д п а р а д к а в а л ь н ы я: • часавыя: ***калі, як, пакуль, ледзь, толькі, як толькі***; • прычынныя: ***бо, што, таму што, паколькі***; • мэтавыя: ***каб, для таго каб, з тым каб***; • умоўныя: ***калі (б), каб, як, раз***; • уступальныя: ***хоць (бы), хай, няхай, нягледзячы на тое што***; • параўнальныя: ***як, нібы, бы, быццам, што, чым***; • тлумачальныя: ***што, як, каб***

Правообладатель Национальный институт образования

Знакі прыпынку	
○, а ○	***(але, ды (=але), аднак, затое)***
○ і ○	***(ці, ды (=і))***
і ○, і ○	***(ні — ні, ці — ці, то — то, або — або, ці то — ці то)***
[ ], і [ ].	(***а, але, ці, аднак*** і інш.)
[ ], (бо...).	(***калі, як, пакуль, што*** і інш.)

327. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту, назавіце яго асноўныя стылёвыя рысы і характэрныя моўныя сродкі. На якія структурныя часткі падзяляецца тэкст?

Нашы далёкія родзічы ведалі тое, што цяпер паспяхова даказвае навука. Духоўная энергія папярэдніх пакаленняў не знікае — яна жывіць род і ўвесь народ, дазваляе яму выстаяць у самыя цяжкія часіны. Але дабратворны ўплыў гэтай энергіі адчувае не кожны, а толькі той, хто захаваў з продкамі «канал сувязі» — памяць пра іх.

У крывічоў існаваў няпісаны закон: калі юнак не ведаў сваіх продкаў да пятага калена, ён не меў права звацца мужчынам. Такому чалавеку не давяралі, яго маглі наогул выгнаць з паселішча, бо лічылася, што бяспамятны[сл] лёгка робіцца здраднікам.

Ці шмат хто з нас, сённяшніх, распавядзе пра свой род няхай не да пятага, а да трэцяга пакалення?

Дык мо паспрабуйма[м] адрадзіць гэты звычай у нашых сем'ях? Кім былі нашы дзяды, прадзеды? Якая памяць засталася ад іх?

Сёння радавод* шмат у каго атрымаецца вельмі кароткім, але, паверце, усё адно[м] адбудзецца дзіва: дзяды пачнуць дапамагаць вам *(«Бярозка»)*.

Выпішыце з тэксту злучнікі і вызначце, што яны спалучаюць.
Зрабіце поўны марфалагічны разбор трох злучнікаў з тэксту.
Напішыце сачыненне пра ваш род, яго звычаі і традыцыі.

Вымаўляй: [*н'а*] *ве́даў*, [*н'а*] *ме́ў*.
Пішы: *не ведаў, не меў*.

Правообладатель Национальный институт образования

Часціца

§ 49. Часціца як службовая часціна мовы. Асноўныя разрады часціц (азнаямленне)

328. Прачытайце пары сказаў. Што ў іх агульнага і чым яны адрозніваюцца?

1. Прыйшла вясна.
2. Кожны чалавек радуецца сонцу.
3. Вясна — цудоўная пара́.

Няўжо прыйшла вясна?
Амаль кожны чалавек радуецца сонцу.
Што за цудоўная пара́ — вясна!

Якія дадатковыя сэнсавыя адценні надаюць словам ці сказам выдзеленыя словы?

Параўнайце пары сказаў па мэце выказвання і інтанацыі. Разбярыце іх па членах сказа. Ці ўсе словы ў іх з'яўляюцца самастойнымі часцінамі мовы?

Часціца — службовая часціна мовы, якая выражае розныя дадатковыя адценні значэння ў сказе (*удакладнення, запытання, сцвярджэння, адмаўлення, узмацнення* і г. д.) або служыць для ўтварэння форм рознага ладу дзеяслова ***(бы (б), хай, няхай, давай, давайце)***.

329. Прачытайце тэкст, вызначце яго адрасата і мэтанакіраванасць. Складзіце план (просты ён будзе ці складаны?) і перакажыце змест тэксту згодна з планам.

Разрады часціц залежаць ад значэння, якое яны надаюць словам, словазлучэнням ці сказам.

С э н с а в ы я часціцы выражаюць дадатковыя сэнсавыя адценні значэнняў. Сюды адносяцца **указальныя** часціцы ***(вось, вунь, гэта)***, **удакладняльныя** ***(якраз, іменна, акурат, проста,***

Правообладатель Национальный институт образования

амаль, прыблізна, сапраўды) і **абмежавальныя *(толькі, хоць, хоць бы, выключна, ледзь)***.

Мадальныя часціцы выражаюць сцвярджэнне, адмаўленне, пытанне. Да мадальных адносяцца **сцвярджальныя *(так, але, ну, ага)***, **адмоўныя *(не, ні, ані)*** і **пытальныя** часціцы ***(ці, хіба, няўжо, а, ну)***.

Эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы выражаюць разнастайныя пачуцці, эмоцыі. Да іх адносяцца **ўзмацняльныя *(нават, і, дык, ды, жа (ж), аж (ажно), ні, -такі)*** і **клічныя** часціцы ***(вось дык, ну і, што за, як, якія)***.

Формаўтваральныя часціцы служаць для ўтварэння форм умоўнага ***(бы, б)*** і загаднага ***(хай, няхай, давай, давайце)*** ладу дзеяслова.

Звярніце ўвагу!

Часціцы самі па сабе не маюць ярка выражанага лексічнага значэння. Іх значэннем лічыцца тое дадатковае адценне, якое яны надаюць моўнай адзінцы.

330. Прачытайце. Вызначце, якая з выдзеленых часціц служыць для ўказання на што-небудзь далёкае, а якая — указвае на што-небудзь больш блізкае.

Пуста ў садзе і журботна,
Як бы страціў нешта сад...
А **вось** тут, пад гэтай грушай,
Ён сядзеў, а з ім — яна.
Выйшла Ганна на дзядзінец*,
Сэрца сцісквае туга.
Унь бяжыць у свет гасцінец,
Над ім сцелецца смуга...
Куды ж ён пайшоў? Куды?

Я. Колас.

Указальныя
вось (ось)
вунь (унь)
гэта

Раскрыйце значэнне слова *гасцінец.* Якое яшчэ значэнне гэтага слова вы ведаеце? Як называюцца такія словы, якія маюць аднолькавае гучанне, але рознае значэнне?

Правообладатель Национальный институт образования

331. Спішыце, устаўляючы ў выдзеленыя сказы змешчаныя ў рамцы часціцы, якія найлепш падыходзяць па сэнсе. Якое дадатковае адценне надаюць часціцы сказам?

1. Я адчуваю сваю віну. **Таму і хачу папрасіць прабачэння.** 2. Міхал хуценька выйшаў з хаты. **Ён не мог цярпець фальшу.** 3. Дома не спалі. **Усю ноч у хаце гарэла святло.** 4. Ну і гарачыня была. **Быў пачатак лета.**

Удакладняльныя

амаль	*іменна*
менавіта	*сапраўды*
проста	*акурат*
якраз	

332. Прачытайце, устаўляючы замест кропак часціцы з рамкі, якія падыходзяць па сэнсе. Запішыце 2-3 сказы. Падкрэсліце часціцы і словы, якім часціцы надаюць своеасаблівае дадатковае адценне значэння.

1. З гэтай пары гадзіну-другую гаварыла ... піла (*І. Мележ*). 2. ... дзе жывы хто, ... чалавечы голас (*К. Чорны*). 3. Ад жаласці да самой сябе яна ... не заплакала (*І. Мележ*). 4. Ведайце, я гэта раблю ... з добрых адносін да вас (*І. Шамякін*).

Абмежавальныя
толькі
хоць
хоць бы
ледзь
выключна

333. Прачытайце дыялог, устаўляючы замест кропак патрэбныя часціцы з рамкі. Што яны выражаюць?

— Мне патрэбна машына. Гэта чыя?
— Наша, — адказаў я.
— Вы што — па выбарах?
— ... .
— Хто вы тады? Чыя[ф] машына, я пытаюся?
Зусім спакойна я растлумачыў:
— Гэта машына ўдавы Янкі Купалы.
— ..., добра. Яна ўдава, а вы хто?
— Мы яе суправаджаем (*Я. Брыль*).

Адмоўныя
не
ні
ані

Сцвярджальныя
так
але
ага

● Як запісана простая мова? Прааналізуйце пастаноўку знакаў прыпынку пры дыялогу.

Правообладатель Национальный институт образования

334. Далучыце да сказаў часціцы, якія служаць для выражэння запытання. Якія з іх надаюць пытальнаму сказу дадатковае адценне сумнення, здзіўлення?

1. Ты прымаў удзел у спаборніцтвах?
2. Ты выканаў дамашняе заданне?
3. Вы былі на Паўночным полюсе?

Якое месца ў сказе займаюць пытальныя часціцы? Перакладзіце сказы на рускую мову. Параўнайце месца пытальных часціц.

Пытальныя
ці
няўжо
хіба
а

335. Прачытайце сказы. Перабудуйце апавядальныя сказы ў клічныя з дапамогай часціц. Перабудаваныя сказы запішыце.

Прыгожа вясной у лесе. Многа птушыных галасоў пачуеш тут. Цудоўныя спевакі — птушкі. Сапраўдныя майстры сваёй справы. Малайцы.

Параўнайце інтанацыю, з якой вымаўляюцца перабудаваныя вамі сказы. Які знак прыпынку ставіцца ў канцы клічных сказаў?

- Растлумачце пастаноўку працяжніка ў сказе.

Клічныя
вось дык
што за
як
якія
ну і

336. Дапоўніце выдзеленыя словы часціцамі з рамкі, якія падыходзяць па сэнсе. Запішыце першыя два сказы, часціцы падкрэсліце.

1. Ты не хочаш пайсці са мною? А **я** лічыў цябе сваім сябрам! 2. Ты зноў не прыйшоў на сход. А я **два разы** гаварыў табе пра яго. 3. Твой сябар і ты запусцілі вучобу. **Учора** не засталіся пасля заняткаў. 4. Я **прачытаў** гэту кнігу. Яна аказалася вельмі цікавай. 5. Учора я тры разы тэлефанавала табе дадому. **Цябе** ўсё не было дома.

Узмацняльныя
нават
аж (ажно)
жа (ж)
ды
дык
і ні
-такі

Падбярыце аднакаранёвыя словы да слова *сябар.*

- Растлумачце асаблівасці ўжывання форм займенніка ***табе — цябе***.

Правообладатель Национальный институт образования

337. Прачытайце ўрывак з верша Н. Гілевіча, устаўляючы замест кропак часціцу ***бы (б)***. Растлумачце свой выбар.

Часта думаю:
Што, каб не матчына песня?
Чым ... дыхаў?
На холадзе чым саграваўся ... ?
Папрасімцам, напэўна,
Бадзяўся ... па свеце,
Жабраком
Між чужых і радні
Пабіраўся ... .

З чым пайшоў ... я ў госці
Да добрых суседзяў?
Чым аддзячыць ... змог
За дары іх ад сэрца?
Хто ... мяне
Паміж трох мільярдаў
Разгледзеў?
Хто ... мяне распазнаў
І, як роднага, стрэціў?

● Назавіце прыназоўнікі з тэксту. Якія значэнні яны перадаюць, з якімі склонамі ўжываюцца?

338. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і неабходныя часціцы замест падказак.

Паехаць у горад было найвышэйшым жаданнем, вялікай марай *(удакладняльная часціца)* для ўсіх нас, вясковых хлапчукоў.

Нарэшце *(узмацняльная часціца)* мне пашанцавала. Маці абяцала ўзяць мяне ў су..оту ў горад.

Я *(адмоўная часціца)* мог дачакацца тае су..оты. Зборы занялі ўвесь дзень, *(узмацняльная часціца)* пакуль я не сеў на воз побач з маці. У мяне быў такі намер: *(адмоўная часціца)* міргнуць вокам, запомніць кожную дробязь за час падаро..а. І ўсё ж, *(клічная часціца)* ні вялікая была мая цікавасць да паез..кі, *(дзве абмежавальныя часціцы)* мы выехалі за сяло, я адразу *(узмацняльная часціца)* заснуў *(І. Грамовіч)*.

§ 50. Правапіс часціц

Асобна пішуцца:

а) часціцы **бы (б), жа (ж)**: *прыехаў бы, прыехала б, казаў жа, чаму ж, хто ж бы, як жа ж*. Часціца **бы** ўжываецца, калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны *(насіў бы, вярцеў бы, глядзеў бы)*, а часціца **б** — калі на галосны *(насіла б, вярцела б, глядзела б)*;

Правообладатель Национальный институт образования

б) часціца ***што*** ў такіх спалучэннях, як *пакуль што, амаль што, толькі што, са́ма што, хіба што, ледзь што* і пад.;

в) часціца ***абы***: *абы прыехаў, абы цікавы, абы не забыцца* (**але:** *абы-хто, абы-што, абы-калі, абы-дзе, абы-які, абы-куды*).

Праз дэфіс пішуцца:

а) часціца ***-такі*** ў словах *усё-такі, так-такі, зноў-такі, зусім-такі, даволі-такі*, а таксама ў тых выпадках, калі яна стаіць пасля дзеяслова: *прыйшоў-такі сам, дадумаўся-такі, зрабіў-такі*. Ва ўсіх астатніх выпадках часціца *такі* пішацца асобна: *Ён такі прыйшоў. Усё ж такі мы сустрэліся*;

б) часціца ***то*** з дзеясловамі і займеннікамі: *сказаць-то ён сказаў; ён-то прыехаў, яны-то пабачылі*.

339. Прачытайце. Растлумачце правапіс выдзеленых часціц.

«Масквіч» не заводзіцца. Два хлопцы думаюць, мне здаецца, што дзядзьку Міхася гэта зусім-**такі** не хвалюе. Зрэшты, у хлопцаў свой клопат: адзін едзе ў горад, дахаты, другі застаецца тут, у лесе.

І вось — матор нарэшце ажыў.

Дзядзька Міхась, вадзіцель-аматар, стаў перад хлопцамі і засмяяўся — сціпла, добра, але **ж** і пераможна:

— Што, хацелі, каб не завёўся?

У адказ яны дружна пырхнулі смехам.

Думалі ўсё-**такі**, падшыванцы *(Я. Брыль)*.

Раскрыйце значэнне слова *аматар.* Падбярыце да яго сінонімы.

340. Спішыце. Часціцы, што ў дужках, напішыце асобна ці праз злучок. Устаўце прапушчаныя літары.

1. Прыцемак сама*(што)* пачынаў ахінаць горад *(А. Васілевіч)*. 2. Дзіцячым пісьме..ікам трэба ўсё*(такі)* нарадзіцца *(Я. Брыль)*. 3. Пайсці*(то)* я пайшоў. Але памяць усё яшчэ беражэ далёкую мімалётную сустрэчу *(А. Марціновіч)*. 4. Над гэтай кнігай я як быццам злавіў*(такі)* нарэшце сваю даўнюю

Правообладатель Национальный институт образования

думку... *(Я. Брыль)*. 5. Тады здавалася: *(такі)(ж)* вял-і-зны!.. *(Я. Брыль)*. 7. Да яе збоку прыціснуўся Валодзя, усё роўна як*(бы)* прыціскаўся некалі, калі толькі вучыўся хадзіць *(І. Пташнікаў)*. 6. Ціхі я чалавек, непрыкметны. Мне дзень *(абы)*пражыць, і дзякуй богу *(М. Лынькоў)*.

341. Прачытайце. Знайдзіце і зачытайце сказы, у якіх перададзена асноўная думка тэксту.

Зрабіце марфалагічны разбор часціц (трох — пісьмова, астатніх — вусна).

Шумны лістапад

Раненька ідзе Тацянка ў дзіцячы сад. Ідзе, як заўсёды, з дзедам. Дарога якраз праз парк. Тацянка памятае тут амаль кожны кусток, не толькі дрэва. Але сёння Тацянка не пазнае дарогі. Сапраўдны квяцісты дыван[л] пад нагамі!

Спынілася дзяўчынка і не ведае: ісці далей ці не ісці. Як жа ступіць на такое харaство?

Назбірала Тацянка поўнае бярэмя* лістоў, аж рук не хапае. Дзед прыгнуўся і таксама пачаў збіраць лісточкі. Толькі не ўсе запар, а найпрыгажэйшыя.

— Усяго, дзетка, усё роўна не збярэш, — тлумачыць дзед. — Ні я, ні ты... Вунь колькі дрэваў! Глянь, які шумны лістапад! І нашто харaство збіраць? Хай будзе для ўсіх. Хай усе цешацца, як распранаюцца дрэвы, ідучы на зімовы спачын.

Тацянка згадзілася з дзедам і ўжо хацела рассыпаць сабранае лісце, але дзед не дазволіў.

— А тваё лісцікі і вось я свае, — сказаў ён, — аднясём у дзіцячы сад. Хай і там сёння будзе лістапад. Хай і там будзе харaство *(Паводле У. Юрэвіча)*.

● Выпішыце і разбярыце па членах сказа выдзелены сказ. Пабудуйце яго схему.

Правообладатель Национальный институт образования

342. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Знайдзіце ў ім часціцы, вызначце, якія значэнні яны надаюць. Ахарактарызуйце ўжыванне пытальных часціц у беларускай і рускай мовах.

Мы ходим по земле, но часто ли нам приходит в голову желание нагнуться и тщательно рассмотреть всё, что находится у нас под ногами? А если бы мы нагнулись да ещё легли бы на землю и начали рассматривать её, то на каждой пяди нашли бы много любопытных вещей *(К. Паустовский)*.

Прадоўжыце тэкст, уключаючы ў яго часціцы розных разрадаў.

343. Прачытайце верш Г. Бураўкіна. Сфармулюйце яго тэму і асноўную думку.

Я не га́ню землі чужыя —
Хай іх сонца не абміне.
Толькі дзе б за морам ні жыў я,
Беларусь мая снілася мне.

Так карцела — сляза закіпала, —
Каб да сэрца хаця б здалёк
Прыплывалі жалейка Купалы,
Багдановічаў васілёк…

Гэта ўсё, безумоўна, не нова,
А ці трэба, каб новым было
Поле бацькава, матчына мова
І над хатай буслова жытло?

Хіба ду́шы свае не лечым
Ад бяздумных бядот і згрызот
Самым простым і самым вечным,
Што пранёс праз вякі народ?

І якія б шляхі ні схадзіў я,
Кліча полацкая сенажаць…
А калі не спяваць аб Радзіме,
Дык навошта наогул спяваць?

Зрабіце марфалагічны разбор часціц з тэксту: адмоўнай, пытальнай, абмежавальнай, узмацняльнай, формаўтваральнай.

Правообладатель Национальный институт образования

§ 51. Часціцы *не, ні,* іх адрозненне

Часціца ***не*** надае адмоўнае значэнне ўсяму сказу, калі стаіць перад дзеясловам-выказнікам (*Я даўно не бачыў такой навальніцы*), ці асобным яго членам (*Пасля ён і пастараўся, каб мне жылося не гладка*).

344. Прачытайце выразна верш. Сфармулюйце яго асноўную думку. Вызначце, калі часціца ***не*** надае адмоўнае значэнне асобным словам, а калі — усяму сказу.

Гадзіннік мой — не сонца, што ў зеніце,
Гадзіннік мой — не сэрца, што ў грудзях.
Сваім дакладным часам на арбіце
Сама Зямля мой вымярае шлях.

Начы і дня адбіўшы чаргаванне,
На месцы не стаяць мацерыкі —
Па іх жывым і сонечным экране
Бягуць дарог і рэчак ручнікі.

Дыван вясны перацвітае ў лета,
Завея лісцяў — у сняжынак пух;
Я не хачу, каб некалі ўсё гэта
Хаця б на момант свой спыніла рух.

Хай сэрца стане, сонца ў хмарах згіне,
А ты, Зямля, няспынным крокам кроч,
Не дай на той мне ўпасці палавіне,
Дзе дня не будзе, будзе толькі ноч.

А. Куляшоў.

- Назавіце злучнікі, ужытыя ў тэксце. Вызначце, што яны звязваюць.

Сказ мае сцвярджальны сэнс, калі ў ім дзве часціцы ***не***, адна з якіх стаіць перад дзеясловам *магчы*, а другая — перад інфінітывам: ***Я не магу не паехаць на экскурсію*** (параўн.:

Правообладатель Национальный институт образования

Я павінен ехаць на экскурсію). Замест першага дзеяслова з ***не*** можа ўжывацца прыслоўе *нельга: Мне **нельга не** паехаць на экскурсію.*

Часціца ***не*** мае сцвярджальны сэнс і ў сказах пытальна-клічнага тыпу: *Дзе ён толькі **не** быў! З кім **не** сустракаўся! (Так, ён шмат дзе быў і з многімі сустракаўся).*

345. Спішыце сказы, ставячы часціцу ***не*** спачатку перад першым, потым перад другім, а затым перад абодвума дзеясловамі. Вызначце сэнсавую ролю часціцы ***не*** ў кожным сказе.

1. Я магу адказаць на гэта пытанне.
2. Вы можаце напісаць мне.

Звярніце ўвагу!
Ужыванне дзвюх часціц ***не*** (двайное адмаўленне) робіць сцвярджэнне больш выразным.

Часціца ***ні***:

1) надае адмоўнае значэнне сказу без дзейніка (ужываецца звычайна пры дапаўненні ў родным склоне): 1. *Вакол **ні** кусціка*. 2. *У хаце **ні** смяцінкі*;

2) узмацняе адмаўленне, якое выражана часціцай ***не*** або словамі *няма, нельга, няможна*: 1. *Няма **ні** кусціка*. 2. *Не было ў хаце **ні** смяцінкі*. 3. *Нельга прысесці **ні** на хвіліну*;

3) узмацняе сцвярджэнне і надае абагульняльнае значэнне адносным займеннікам і прыслоўям, якія падпарадкоўваюць адну частку складанага сказа другой (*хто **ні**, хто б **ні**; што **ні**, што б **ні**; дзе **ні**, дзе б **ні**; як **ні**, як бы **ні**; куды **ні**, куды б **ні**; адкуль **ні**, адкуль бы **ні*** і інш.): *Куды **ні** гляну, бачу знаёмыя твары* (г. зн. *куды гляну*);

4) ужываецца ва ўстойлівых выразах са значэннем няпэўнасці: ***ні** тое **ні** сёе, **ні** рыба **ні** мяса* і інш.

Правообладатель Национальный институт образования

346. Спішыце сказы. Устаўце прапушчаныя літары, пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Якое значэнне мае часціца ***ні***?

1. Ні гуку наўкол, усюды маўклівыя ..окны. 2. Закруціла, замяло, у лес цяпер ні сце..кі. 3. Што б ні здарылася з намі, як бы ні пайшло далей наша жыц..ё, давай дамовімся сустрака..а. 4. Не відаць было ні аген..чыка, не чуваць ні гуку. 5. Я жыву ў свец.., якім бы ён ні быў. 6. Устаўшы ні свет ні зара, я не знаходзіў сабе месца ад хвалява..я *(М. Стральцоў)*.

347. Узмацніце сцвярджэнне ў першай частцы сказа з дапамогай часціцы ***ні***. Дакажыце, што ўжыванне часціцы ***не*** ў гэтых выказваннях будзе не да месца.

1. За што возьмецца, усё яму ўдаецца. 2. Куды пойдзе, усюды бачыць густы лес. 3. Хто быў на выстаўцы, усе хвалілі экспанаты. 4. Колькі рабілі, нічога не выходзіла.

Раскрыйце значэнне слова *экспанат.* Вызначце паходжанне гэтага слова (спрадвечнабеларускае ці запазычанае).

экспана́т

348. Прачытайце схему. Раскажыце, як трэба адрозніваць часціцы ***не*** і ***ні***.

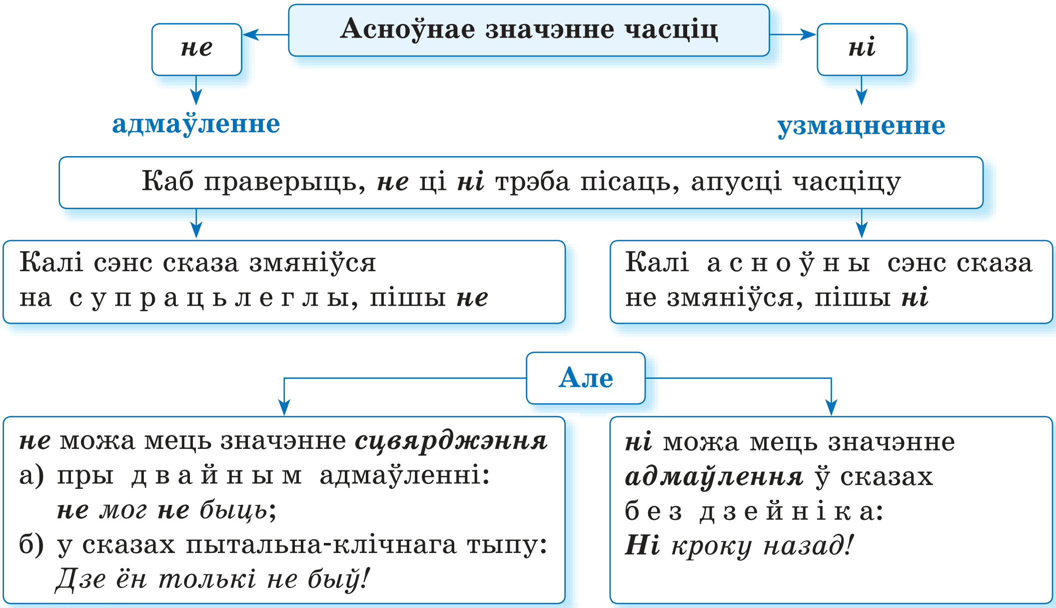

Правообладатель Национальный институт образования

349. Запішыце прыказкі, выбіраючы з дужак ***не*** ці ***ні***, растлумачце іх ужыванне і напісанне.

У з о р р а з в а ж а н н я: 1. *Ён (не/ні) прасіў дапамогі.* — *Ён прасіў дапамогі?* — *Не.* Тут адмаўленне, таму трэба пісаць часціцу ***не***. 2. *Што (не/ні) зробіць, усе смяюцца.* — *Зробіць?* — *Так.* Тут сцвярджэнне, таму трэба пісаць часціцу ***ні***.

1. Што *(не/ні)* край, то свой звычай. 2. Што *(не/ні)* чуеш, тое вокам бачыш. 3. Сварка да дабра *(не/ні)* давядзе. 4. Колькі ваду *(не/ні)* гатуй, усё вада будзе. 5. Рэшатам вады *(не/ні)* наносіш. 6. Куды *(не/ні)* кінь — усюды клін.

Прачытайце сказы з часціцай ***не*** і без яе. Ці змянілася значэнне сказаў? Якую ролю выконвае ў іх часціца ***не***?

Прачытайце сказы з часціцай ***ні*** і без яе. Ці змянілася асноўнае значэнне сказаў? Якую ролю выконвае ў іх часціца ***ні***?

350. Прачытайце схему. Раскажыце, як адрозніваць спалучэнні ***не што іншае, як (не хто іншы, як)*** і ***нішто іншае не (ніхто іншы не).***

Адрознівай спалучэнні

Не што іншае, як...
Не хто іншы, як...
пішуцца, калі:
- сказ перадае с ц в я р д ж э н н е;
- ёсць злучнік ***як***;
- можна замяніць спалучэнне часціцамі ***толькі, менавіта, іменна***

Нішто іншае не...
Ніхто іншы не...
пішуцца, калі:
- сказ перадае а д м а ў л е н н е;
- няма злучніка ***як***;
- нельга замяніць спалучэнне часціцамі ***толькі, менавіта, іменна***

351. Карыстаючыся схемай, прааналізуйце сказы і дакажыце, што ў адным выпадку ў спалучэнні ўжываюцца адносныя займеннікі ***хто (што)*** з часціцай ***не***, а ў другім — адмоўныя займеннікі ***ніхто (нішто)*** з прыстаўкай ***ні***.

1. Гэта было не што іншае, як перавернутая лодка. 2. Нішто іншае не дапамагала яму. 3. Гэта быў не хто іншы, як сам камандзір. 4. Ніхто іншы ў класе не мог расказаць пра гэта так цікава.

Правообладатель Национальный институт образования

352. Запішыце сказы, устаўляючы ***не*** ці ***ні***. Часціцу ***не*** падкрэсліце, прыстаўку ***ні-*** абазначце.

1. *(Не/ні)*што іншае не турбавала хлопчыкаў. 2. Партрэт напісаў *(не/ні)*хто іншы, як Савіцкі. 3. Яны схільны былі думаць, што прычынай пажару з'яўляецца *(не/ні)*што іншае, як удар маланкі *(М. Лынькоў)*. 4. Камандзір ведаў, што *(не/ні)*хто іншы не справіцца з гэтым рызыкоўным заданнем *(П. Макаль)*.

§ 52. Правапіс *не (ня)*, *ні* з рознымі часцінамі мовы (паўтарэнне)

Часціца ***не*** пішацца **асобна** са словамі.

Не (ня) пішацца **разам**, калі з'яўляецца часткай слова.

Не (ня) **пішацца разам:**	
1) калі слова не ўжываецца без ***не***	*нянавісць, няўмека; непахісны, няспынны; няўхільна, нездаровіцца; ненавідзець, непакоячыся*
2) у словах з прыстаўкай ***неда-***, якія маюць значэнне непаўнаты	*недабачыць, недавыканаць; недаробка, недаацэнка*
3) калі ***не*** ўтварае новыя словы з супрацьлеглым значэннем, якія звычайна можна замяніць сінонімамі без ***не (ня)***	*праўда — няпраўда (хлусня); вялікі — невялікі (малы); высока — невысока (нізка)*
4) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежных слоў	*ненапісанае пісьмо; непадкрэсленае слова*
5) у неазначальных займенніках і прыслоўях	*нешта, нехта; недзе, некалі*

Правообладатель Национальный институт образования

Часціца *не* пішацца асобна:	
1) калі ёсць або падразумяваецца супрацьпастаўленне	*не праўда, а хлусня; не шырокая рэчка, а вузкая*
2) з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі	*не чытаў, не думаў; не думаючы, не пішучы; сачыненне не напісана*
3) з поўнымі дзеепрыметнікамі пры наяўнасці залежных слоў або супрацьпастаўлення са злучнікам ***а***	*не зжатае камбайнамі жыта; не закончаная, а толькі пачатая праца*
4) са словамі *варта, шкада, трэба, супраць*	*не варта, не шкада, не трэба, не супраць*
5) у складзе ўзмацняльных адмоўяў	*далёка не, зусім не, нікольки не*

353. Прачытайце тэкст. Скажыце, за што дзякавалі адзін аднаму Францішак Багушэвіч і фурма́н.

Выпішыце словы з ***не (ня)***, растлумачце іх правапіс.

Залатыя рублі

Выехалі на шлях. Ён нешырокі, толькі раз'ехацца двум стрэчным вазам, абапал абсаджаны дубамі. Ехалі па зялёным калідоры. Раз-пораз зрываліся з дубоў жалуды... Нямала іх валялася на дарозе, яны падалі, мокрыя, не абсохлыя ад расы, а гэта прыкмета блізкіх асенніх халадоў. Лісце на дубах яшчэ вісела моцна, не асы́палася і не пажоўкла. Сыпалася з ясеняў і ліп. Фурман* злавіў адзін такі ліст, падняў угору, паказваючы сваім седакам, а потым доўга любаваўся ім, круцячы ў пальцах.

— Прыгожа памірае дрэва, — сказаў фурман.

— Яно не памірае, а засынае на зіму, — паправіў фурмана Масальскі.

— Памірае. Яно кожны год памірае і вясной нараджаецца. А за смерць сваю лісцем, нібы залатымі рублямі, расплачваецца.

Правообладатель Национальный институт образования

— Містыка, — сказаў, як секануў, Масальскі. — Прымітыўная містыка прасталюдзінаў.

— Залатымі рублямі расплачваецца за смерць сваю, — паўтарыў Багушэвіч і дакрануўся да пляча фурмана. — Дзякуй вам.

— І вам дзякуй, — не аглядваючыся, заківаў галавой фурман. Ясеневы ліст ён схаваў у кішэню *(Паводле В. Хомчанкі)*.

354. Спішыце, выбіраючы з дужак ***не*** або ***ня***. Абазначце прыстаўку ***не- (ня-)***, часціцу ***не*** падкрэсліце.

Вызначце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Зямлянкі[с] былі пустыя, але відно было, што адну з іх пакінулі *(не/ня)* даўна, што тут *(не/ня)* хта жыў. У ёй яшчэ *(не/ня)* паспеў выветрыцца дух *(не/ня)* даўняга людскога прыстанішча. На нарах — свежая, *(не/ня)* перацёртая салома, ля парога — сухія дровы.

Ігнат і лейтэнант Галабурда стаялі за зямлянкай, ля сучкаватай елкі. Расла яна на *(не/ня)* вялікім грудку, з-пад якога выцякала крынічка, як вымыты ў пяску сподачак. Са сподачка вада адразу ішла пад снег, хаваючы ад *(не/ня)* вопытнага вока сваю жывую *(не/ня)* спакойную сілу[сн] *(Паводле А. Кудраўца)*.

● Прывядзіце прыклады слоў, у якіх не супадае колькасць літар і гукаў.

355. Выкарыстоўваючы табліцу, раскажыце пра напісанне ***не (ня)*** з рознымі часцінамі мовы.

Часціна мовы	Разам	Асобна
Назоўнік	*небарака*	*не згода, а сварка*
Прыметнік	*неабходны, нялёгкі (цяжкі)*	*не вясёлы, а хутчэй сумны*
Займеннік	*нейкі, некаторы*	*не з усімі*
Прыслоўе	*нямала (многа), некуды, неяк*	*не ціха, а гучна*

Правообладатель Национальный институт образования

Часціна мовы	Разам	Асобна
Дзеяслоў	*непакоіцца, недаглядзець*	*не засеялі*
Дзеепрыметнік (форма дзеяслова)	*неадрамантаваная машына*	*не адрамантаваная механікам машына; машына не адрамантавана*
Дзеепрыслоўе (форма дзеяслова)	*непакоячыся, недавыканаўшы*	*не думаючы*

Часціца ***ні*** пішацца **асобна** са словамі.

Ні пішацца **разам:**

1) у адмоўных займенніках (калі пасля ***ні*** няма прыназоўніка) і ў адмоўных прыслоўях: *ніхто, нішто, ніякі, нічый* (а л е: *ні ў кога, ні ў якой, ні ў чыйго*), *нідзе, ніколі, нікýды, ніколькі*;

2) у словах, якія без ***ні*** не ўжываюцца: *нікчэмны, нішчымніца, нішчымны, ніякавата.*

356. Утварыце ад прапанаваных слоў новыя з дапамогай прыставак ***не-*** і ***ні-***. Запішыце пары слоў з гэтымі прыстаўкамі, пастаўце націскі.

У з о р: *нéкуды — нікýды.*

Хто, што, які, дзе, калі, як, колькі.

Растлумачце, калі пішацца ***не***, а калі — ***ні***.

Якімі часцінамі мовы з’яўляюцца запісаныя вамі словы? Якое значэнне ім надаюць прыстаўкі ***не-*** і ***ні-***?

357. Выпішыце спачатку сказы з займеннікамі, а потым — з прыслоўямі з прыстаўкай ***ні-***. Якое значэнне яны маюць? Прыстаўку абазначце.

1. Ёсць праўда, якую мудрэц *(ні)*кому *(не)*адкрывае. 2. І гэта ўжо так звычайна для нас, што *(ні)*якая рэдактура* *(не)*заўважае падтэксту. 3. Я *(не)*забуду гэтага *(ні)*колі. 4. Цяпер, прыехаўшы з горада ў вёску, *(ні)*кога *(ні)*чым *(не)*здзівіш. 5. Дагэтуль *(ні)*як *(не)*магу разабрацца, успомніць — сон гэта ці ява... 6. *(Ні)*дзе так добра больш *(не)*думалася *(Я. Брыль)*.

Правообладатель Национальный институт образования

Вымаўляй: [н’а] *здзі́віш*, [н’а] *ду́малася*.
Пішы: *не здзівіш, не думалася*.

358. Спішыце прыказкі, выбіраючы з дужак ***не*** або ***ня***. Устаўце прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне ***не (ня)*** са словамі.

1. Новы венік першы раз *(не/ня)*чыста мяце. 2. Знайка па дарожцы бяжыць, а *(не/ня)*знайка на печы ляжыць. 3. Яблык *(не/ня)*далёка ад яблыні падае. 4. Вялікая шкода, што ў двары *(не/ня)*згода. 5. ***(Не/ня)*****смелага** і *(не/ня)*умелага *(не/ня)*распазнаеш. 6. Пісаў пісака, а цяпер і сам *(не/ня)*прачытае, ***(не/ня)*****барака**. 7. ***(Не/ня)*****дагледзіш** вокам — заплаціш бокам.

- Разбярыце выдзеленыя словы па саставе. Чым у іх з’яўляецца ***не (ня)***?

Вымаўляй: *па даро́*[сц]*ы*, [н’ас’]*ме́лага*.
Пішы: *па дарожцы, нясмелага*.

359. Абапіраючыся на схему, складзіце звязнае выказванне пра ўжыванне часціц ***не*** і ***ні***.

Ужыванне часціц

Часціца *не*

1) ***не*** — адмаўленне: *не быў*;
2) ***не*** + ***не*** — сцвярджэнне: *не мог не быць = быў*;
3) ***не*** — сцвярджэнне ў сказах пытальна-клічнага тыпу: *Дзе ён толькі не быў!* (Быў шмат дзе.)

Часціца *ні*

1) ***ні*** — адмаўленне: *ні слова*;
2) ***ні*** — узмацненне адмаўлення: *не чуў ні слова*;
3) ***ні*** — узмацненне сцвярджэння: *Дзе ён ні быў, усюды чуў добрыя словы*;
4) ***ні*** — у выразах тыпу *ні жывы ні мёртвы*

Прааналізуйце будову сказаў пад лічбай 3. Зрабіце вывад пра напісанне часціц ***не*** і ***ні*** ў такіх выпадках.

Правообладатель Национальный институт образования

360. Прачытайце, устаўляючы замест кропак часціцы ***не*** і ***ні***, растлумачце іх напісанне. Спішыце сказы з часціцамі ***не*** і ***ні***. Вызначце, якое значэнне часціцы надаюць сказам. Назавіце іншыя часціцы, якія ёсць у тэксце, і ахарактарызуйце іх сэнсава-стылістычную ролю.

Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кнігу. Можа, гэта была нават … першая, але нейкая адна з першых, што засталася ў памяці аж да гэтага часу. Асабіста я памятаю, як, затаіўшы[м] дыханне, забраўшыся недзе ў куток, прачытаў «Хан і яго сын» Максіма Горкага. Як і кожны чалавек, пасля гэтага я чытаў многа добрых і цікавых кніг, але … адна … можа ісці ў параўнанне з першай па сіле свайго ўражання.

Часта я думаю над гэтым: чаму ж так бывае? Вядома, першую ролю тут іграе, мабыць, дзіцячая ўспрымальнасць, фантазія. … апошнюю ролю мае і тое, што змест кнігі адпавядае пэўнаму настрою. Але ў мяне няма … кропелькі сумнення, што нават дзіцячы свет можа горача ўспрымаць толькі тое, што закранае пачуцці[ф] і выклікае хваляванні *(Я. Скрыган)*.

Дакажыце, што тэкст адносіцца да публіцыстычнага стылю, ахарактарызуйце яго тып.

Сфармулюйце коратка тэзіс, які выказаны аўтарам у першых двух сказах.

Якія прыёмы выкарыстоўвае аўтар для доказу тэзіса? У чым праяўляецца асаблівасць аўтарскай манеры?

Да якога вываду прыходзіць аўтар?

Раскажыце пра кнігу, якая вас больш за ўсё ўразіла.

361. Складзіце з двух простых сказаў складаны, выкарыстоўваючы для сувязі спалучэнні з часціцамі. Сказы запішыце, падкрэсліце ў іх граматычныя асновы.

Узор: *Сонца паліла ўвесь дзень. У лесе стаяла прыемная прахалода. — Як ні паліла сонца ўвесь дзень, у лесе стаяла прыемная прахалода.*

1. Білі ў дуб маланкі. Ён стаяў над кручай, горды і непахісны. 2. Пеця стараўся хутчэй закончыць працу. Справы ў яго не ладзіліся. 3. Хацела маці дапамагчы сыну. Той упарта адмаўляўся.

Правообладатель Национальный институт образования

Выклічнік

§ 53. Выклічнік як часціна мовы. Дэфіс у выклічніках. Знакі прыпынку ў сказах з выклічнікамі

362. Прачытайце тэкст. Складзіце план і перакажыце змест тэксту паводле плана.

Выклічнікі не з'яўляюцца ні самастойнымі, ні службовымі часцінамі мовы. Выклічнікі — гэта словы, якія выражаюць разнастайныя пачуцці (радасць, захапленне, здагадку, здзіўленне, задавальненне, спачуванне, роздум, хваляванне, сумненне, гора, бяду, боль, страх, жаль, шкадаванне, абурэнне, асуджэнне і інш.: ***о, ой, эх, ох, ай, ах***) або пабуджэнні (заклік, вокліч, зварот, запрашэнне, загад, забарону і г. д.: ***гэй, эй, гайда, марш***), але не называюць іх. У маўленні ўжываюцца таксама выклічнікі этыкету, г. зн. словы, з дапамогай якіх вітаюць адзін аднаго, развітваюцца, выказваюць падзяку, прабачэнне і г. д.: ***бывайце, дзякуй*** і інш.

Выклічнікі бываюць н е в ы т в о р н ы я (напрыклад: ***ой, эх, о, ну***) і в ы т в о р н ы я, якія ўзніклі з самастойных часцін мовы (напрыклад: ***здароў, бывай, бяда!***).

Выклічнікі не змяняюцца, не з'яўляюцца членамі сказа, але могуць ужывацца ў значэнні іншых часцін мовы. Пры гэтым выклічнік прымае канкрэтнае лексічнае значэнне і становіцца членам сказа (напрыклад: *З-за лесу пачулася гучнае «ўра!»*, дзе *ўра* — дзейнік).

Выклічнікі — характэрная асаблівасць вуснага маўлення. У мастацкіх творах яны часцей за ўсё ўжываюцца ў дыялогах.

Ад выклічнікаў трэба адрозніваць гукапераймальныя словы, якія не выражаюць ніякіх пачуццяў ці пабуджэнняў, а толькі

Правообладатель Национальный институт образования

перадаюць гукі (сігналы) жывой або нежывой прыроды (напрыклад: ***мяў-мяў, ку-ка-рэ-ку, гу-у-у, жых-жых*** і інш.).

Што агульнага маюць і чым адрозніваюцца выклічнікі і службовыя словы?

Выклічнік — гэта часціна мовы, якая выражае, але не называе розныя пачуцці і пабуджэнні.

Выклічнікі бываюць **вытворныя** і **невытворныя.** Яны не змяняюцца і не з'яўляюцца членамі сказа.

Звярніце ўвагу!

Найбольш ужывальныя выклічнікі: ***а, о, э, у, і, ай, ой, эй, ах, ох, ух, эх, гэй, ага, го, го-го, ого, фу, уф, гм, хм, цсс, чш, ша, цыц, стоп, марш, алё, а-а-а, ай-яй-яй, эге, цьфу, ну, но, гайда, здароў, бывайце, добры дзень, дзякуй, прабачце, бяда!, шабаш!, калі ласка.***

363. Прачытайце. Дакажыце, што выдзеленыя словы — выклічнікі. Звярніце ўвагу, з якой інтанацыяй перадаюцца пачуцці і пабуджэнні, выражаныя выклічнікамі.

— **Эй**, Сымон... Заснуў, ці што ты?
— **А**, то ты... **Ах**, мой дзядок!..
— Дзе ж авечкі? **Ой**, блазнота...
Ну, й дадуць табе, браток!
Тут Сымонка схамянуўся,
Бегчы кінуўся кулём.
— **Стой!** Куды ты?.. Не ачнуўся!
Унь авечкі, за аўсом!
<...>
Ну, што думаў, брат Сымоне?
— **Ах**, дзядуня, любы мой!
Дудары тут шлі сягоння...
Як жа гралі! **А-ё-ёй!**
— Дудары? — стары спытаўся: —
Гм! Дык унь што... пачакай!

Правообладатель Национальный институт образования

Ты, відаць, не просты ўдаўся,
Дам табе я нешта... грай!
Вось, пакуль што, мой бядача,
Дудку дам табе я ў дар:
Ты — музы́ка, брат, няйначай,
Будзеш некалі дудар.

Я. Колас.

● Выпішыце звароткі. Растлумачце знакі прыпынку пры іх.

364. Прачытайце сказы з патрэбнай інтанацыяй. Прааналізуйце, якое значэнне перадаюць выклічнікі. Назавіце іх і вызначце стылістычную ролю.

1. О, край родны, край прыгожы! Мілы кут маіх дзядоў! 2. Ну ж і хлопец! Моц святая! Маладзец, каб я здароў! 3. Ах, Сымонка, вось цікава! 4. Ой, як ночанька яснютка! 5. Эх, вясна ты маладая! *(Я. Колас).*

365. Прачытайце сказы з патрэбнай інтанацыяй. Прааналізуйце, якія пачуцці выражае ў іх выклічнік ***эх***.

1. Эх, Сымон! Ото дзівак! 2. Эх, нядобры хлопчык дзедаў! 3. Эх, дарогі! Эх, дарогі! Вы куды йдзяце? Куды? 4. Эх, музы́ка малады! Не дасяг ты свае мэты. 5. Эх вы, зверы! Мера вам — па вашай меры! *(Я. Колас).*

Ад чаго залежыць значэнне выклічніка ў сказе? Прааналізуйце пастаноўку знакаў прыпынку пасля выклічнікаў.

● Назавіце сказы апавядальныя, пытальныя і клічныя.

366. Выпішыце спачатку сказы з выклічнікамі, якія выражаюць пачуцці і настрой, а потым — з выклічнікамі, якія выражаюць пабуджэнні, а пасля — выклічнікі этыкету. Выклічнікі падкрэсліце.

1. «Ну, што ж, хлопец не загіне», — маці думала аб ім. 2. Ох, нагнала ліха воўка! 3. А скажы мне, калі ласка, чый ты будзеш і адкуль? 4. Але — ша! Там штось мільгнула... 5. Эх, не ўмеў з ім ладзіць ён. 6. Гэй, да зброі, каб даць жыццю тут вызваленне! 7. Дзякуй, хлопча, за ўвагу! *(Я. Колас).*

Правообладатель Национальный институт образования

367. Прачытайце. Назавіце гукапераймальныя словы. Чым выклічнікі адрозніваюцца ад гукапераймальных слоў?

1. У Сымонкі планаў многа. О, ён слаўна зажыве! 2. Ну, бывай! Будзь шчаслівы, будзь багаты. 3. І ў ражок той — тру-гу-гу! 4. Ша, ідуць! Замёр хлапч..на. 5. А той замак — ух, махіна! 6. Тфу ты, ліха! Што са мною? 7. Я цябе пакалыш.. . Люлі-люленькі малую. 8. Ой жа ліха, гора, гора! Я без хлопчыка прапа..! 9. А зязюлька на суку ім варожыць штось — ку-ку! *(Я. Колас).*

Спішыце сказы з выклічнікамі, устаўляючы прапушчаныя літары. Назавіце, якія выклічнікі вытворныя, а якія — невытворныя. Абгрунтуйце мэтазгоднасць іх ужывання.

368. Складзіце і запішыце сказы, у якіх адзін і той жа выклічнік выражаў бы розныя пачуцці.

369. Выпішыце сказы, у якіх выклічнікі ўжыты ў значэнні іншых часцін мовы. Падкрэсліце выклічнікі як члены сказа. Выразна, з адпаведнай інтанацыяй прачытайце іх.

1. А сам кажа толькі: «Ух!» 2. Але Шлёма сказаў: «Гут!» 3. Скрыпка з ім! Цяпер — гайда! 4. Вось пачулася здалёк «аў́-у-у». 5. Ах, Гануська, як я рады! 6. А Сымон — ого-ого! 7. Ой, праспаў яго, праспаў! *(Я. Колас).*

370. Прачытайце інфармацыю пра найбольш ужывальныя выклічнікі (с. 215 «Звярніце ўвагу»). Выберыце з іх выклічнікі этыкету, дапоўніце іх іншымі словамі і выразамі, якія маюць адносіны да маўленчага этыкету.

Складзіце (у парах) дыялогі, выкарыстоўваючы выклічнікі этыкету.

Правообладатель Национальный институт образования

Выклічнік звычайна стаіць у пачатку сказа і аддзяляецца коскай: ***Ой**, дачушка, дарагая…* (Я. Колас).

Калі выклічнік вымаўляецца з клічнай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца клічнік, а наступнае слова пішацца з вялікай літары: ***Ну**! Музыка саматужны, пакажыся, што за «грач»* (Я. Колас).

Калі пры выклічніку стаіць асабовы займеннік ***ты*** або ***вы***, то знак прыпынку пасля выклічніка не ставіцца: ***Эх** ты, шыр — прастор далёкі!* (Я. Колас).

Звярніце ўвагу!

Выклічнікі, утвораныя шляхам паўтарэння асноў, пішуцца праз дэфіс: ***ай-ай-ай, ха-ха, ах-ах***.

371. Прачытайце сказы з патрэбнай інтанацыяй. Спішыце, раскрываючы дужкі і расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Вызначце сэнсава-стылістычную ролю выклічнікаў.

1. Хо*(хо)* хлопча: ты гарачы! 2. — Эхе*(хе)* мая дзяціна, уздыхнуў Даніла-дзед. 3. Вось дурныя ха*(ха)(ха)*! Куст ім страхам паказаўся. 4. Эхе*(хе)* брат! Адспявана мая песня… 5. «Га*(а)*» — ён голас тут падаў… 6. Го*(го)* Сымон! *(Я. Колас)*.

372. Узмацніце эмацыянальную выразнасць сказаў, дапоўніўшы іх найбольш адпаведнымі выклічнікамі. Спішыце, пастаўце неабходныя знакі прыпынку.

1. Сымон! Сымон! Ты чуеш? Сонца ўжо ўзышло — пара! 2. Граць на скрыпцы ён мастак. 3. — Ксёнжа наш вяльможны! — і ўстаюць ураз паны. 4. Заплача паляўнічы: стрэліў ён не па той дзічы. 5. Покі сілак хопіць, на прасторыну — разлог *(Я. Колас)*.

Д л я д а в е д к і: *о, эх, гайда, віват, эй.*

Якім стылям уласцівы выклічнікі? Які з прыведзеных вышэй выклічнікаў ужываецца ў кніжных стылях маўлення?

Правообладатель Национальный институт образования

373. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Пастаўце неабходныя знакі прыпынку.

1. Ой не дзедку: проці сілы можна ставіць толькі сілу. 2. О які б ён быў шчаслівы, каб меў мудрасці той ніць. 3. Ой хлапч..на, справа штос..ці тут цямна! 4. Вось і ён, час развіта..я. Бывай здаровенька Бывай Бацькам паклон мой перадай. 5. — Ну грымоты ай грымоты! І ўвал..е нам ого *(го)*!.. *(Я. Колас)*.

374. Звярніцеся да суразмоўніка з просьбай, парадай, прапановай, пытаннем, улічваючы адказы.

Запішыце дыялогі. Прачытайце ў парах, захоўваючы правільную інтанацыю.

1. — ...?
— О, спаборніцтвы прайшлі цікава!
2. — ...?
— Эт, наш клас сёлета не выйшаў у лідары.
3. — ...?
— Ух, і цікавае ж было відовішча!
4. — ... .
— Прабач, я зараз спяшаюся на заняткі гуртка.
5. — ... .
— Няма за што!
6. — ... .
— Цсс! Усю рыбу перапалохаеш.

375. Прачытайце выразна. Вызначце, што выражаюць выклічнікі. Выпішыце сказы з выклічнікамі, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку.

— Ну што скажаш? — Ой паночку!
Я хацеў бы ведаць ноты...
Пашкадуй мае цямноты:
Навучы, скінь з мяне ночку,
Каб і я мог чытаць кнігі
І па нотах граць, як пан!

Правообладатель Национальный институт образования

— Гм вучыцца ты ахвочы! —
Сам цяпер здзівіўся ён. —
Ну ты вольны, там пабачым...
Ідзі ў сад сабе гуляй.
Выйшаў хлопец на дзядзінец,
А ўваччу ўсё тыя ноты,
Кропкі, хвосцікі, кручкі...
Ох як многа ў ім ахвоты
Расчытаць тыя значкі!

Я. Колас.

376. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Службовыя часціны мовы (падагульненне)».

§ 54. Пераход слоў з адной часціны мовы ў іншую

377. Прачытайце тэкст. Вызначце яго адрасата і мэтанакіраванасць. Складзіце план і перакажыце тэкст згодна з планам.

Некаторыя словы адной часціны мовы могуць набываць значэнне іншай часціны мовы і выконваць яе ролю, гэта значыць, яны пераходзяць у іншую часціну мовы.

У назоўнікі часта пераходзяць прыметнікі, дзеепрыметнікі. Так, у сказе *Паляўнічы сабака напаў на след лісіцы* слова *паляўнічы* — прыметнік, які звязаны з назоўнікам *сабака*, адказвае на пытанне я к і? і абазначае прымету, у сказе з'яўляецца азначэннем. А ў сказе *Паляўнічы доўга ішоў па слядах лісіцы* слова *паляўнічы* — назоўнік, які адказвае на пытанне х т о?, абазначае асобу чалавека і з'яўляецца ў сказе дзейнікам. У сказе *Мы верым у сонечнае заўтра* прыслоўе *заўтра* набыло значэнне назоўніка і выконвае яго ролю ў сказе — з'яўляецца дапаўненнем.

У прыметнікі могуць пераходзіць дзеепрыметнікі, калі набываюць якаснае значэнне: *Толькі б болей зрабіць для любімай Радзімы* (П. Панчанка).

Правообладатель Национальный институт образования

Многія прыслоўі пераходзяць у прыназоўнікі. У сказе *Старшыня зайшоў у кабінет і сеў* (д з е?) *насупраць* слова *насупраць* — прыслоўе, а ў сказе *Насупраць хаты рос вялікі разложысты дуб* слова *насупраць* — прыназоўнік.

378. Прачытайце. Вызначце тып тэксту і абгрунтуйце сваю думку. У ролі якіх часцін мовы ўжыты выдзеленыя словы?

Чытаў не раз такое: загаіліся раны вайны, загоеныя з вайны раны.

А ці праўда? Ці праўда, калі шчыра распытацца ў **параненага,** калі спытацца і паглядзець на **яго** і на **яго** раны?

Раны, мабыць, гояцца. Гояцца часам. Раны, мабыць, і застаюцца. Загойныя і незагойныя. Такія яны і ў мяне, мае *(Ф. Янкоўскі).*

Перабудуйце сказ, каб слова *паранены* выступала ў ролі дзеепрыметніка. Запішыце сказы парамі. Падкрэсліце словы *паранены, яго* як члены сказа.

379. Прачытайце. Назавіце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы і ў якой ролі (часціна мовы і член сказа) яны выступаюць у тэксце.

— І як гэта так здараецца, — думаў я ў самалёце, — што **роднае, сваё** мы неяк заўсёды пакідаем на **потым**, на **пасля**, саманадзейна ўпэўненыя, што не ўцячэ яно ад нас. І з **роднымі** мясцінамі так бывае, і з **блізкімі** людзьмі: не песцім іх увагай і ласкай, упэўненыя, што пачакаюць, што не ўсумняцца ж наогул, калі на тое, у нашай увазе і ласцы, і не разумеем, злуёмся, калі **блізкія** крыўдзяцца на нас і незаўважна, паціху нас пакідаюць *(М. Стральцоў).*

Складзіце сказы, каб словы *сваё, потым, пасля* выступалі ў ролі іншых, чым у тэксце, часцін мовы. Сказы запішыце.

380. Спішыце выказванні, устаўляючы прапушчаныя літары. Знайдзіце словы, якія выступаюць у не ўласцівай ім сінтаксічнай ролі. Падкрэсліце іх як члены сказа.

1. Але кожны год прыляталі жураўлі на родн.. поле, кружыліс.., доўга шукалі пакінутае і забытае, а потым адлятал,

Правообладатель Национальный институт образования

адляталі туды, дзе н..роднае, цёплае сонца. 2. А над усім гэтым уставала высокае, неспазнанае, недасяжнае, вечнае, і да яго цягнула, і яно палохала сваёй велічынёй і неспазнанасцю. 3. Пасля абеду стары бабёр пера..шоў грэблю і падаўся далей па крыніцы. Яна была яшчэ шырэйшая, пахла халодным, крынічным, жалезнай рудою. 4. Маладыя жураўлі не ведалі, не пам..талі тых палёў і свае жураўлінае радзімы, дзе засталас.. душа старых жураўлёў, дзеці пачалі любіць за сваё чужое. 5. Як пра блізкае, думалас.. пра работу, пра машыны... *(А. Жук)*.

381. Знайдзіце ў выказваннях словы, якія набылі ў кантэксце значэнне іншай часціны мовы.

1. Усе чакалі вызвалення. Нашы былі ўжо блізка *(І. Шамякін)*. 2. З памяці сціраецца, хочаш ці не, пачутае, убачанае, адчутае. Хутчэй ці павольней *(Ф. Янкоўскі)*. 3. У кожнага свой Купала... *(Е. Лось)*. 4. Другія мясціны пайшлі аглядаць, дзе водзіцца гэтая грыбная раць *(Я. Колас)*. 5. Многа помнім, болей забываем, сілімся прыпомніць, што рабіць, светлае ў памяці трымаем, горкае стараемся забыць *(С. Грахоўскі)*. 6. Незнаёмы паглядзеў на мяне цёплымі бацькоўскімі вачыма *(З. Бядуля)*. 7. Некалькі хвоек наводдаль лесу, на полі пры самай дарозе *(К. Чорны)*.

Складзіце сказы, каб гэтыя словы выступалі ў характэрнай для іх ролі. Запішыце іх.

382. Складзіце і запішыце сказы, каб прыведзеныя словы выступалі ў ролі розных часцін мовы. Падкрэсліце гэтыя словы як члены сказа.

У з о р: ***Усе*** *думы пра цябе, Радзіма.* ***Усе*** *чакалі выступлення вядомага кампазітара.*

Чужы, апошні, свае, марожанае, побач, пераражытае.

Правообладатель Национальный институт образования

Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год

383. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст. Раскажыце пра гісторыю ўзнікнення назвы «Беларусь» і паходжанне беларускай мовы.

З Полацкам і полацкай зямлёй звязваюць гісторыкі паходжанне назвы «Белая Русь», якая ўпершыню была ўжыта ў Іпацьеўскім летапісе ў апавяданні пра жаніцьбу польскага караля Казіміра Вялікага з дачкой вялікага князя літоўскага Гедыміна Ганнай пад 1325 годам. Польскі храніст Ян з Чарнкова называе ў «Хроніцы Польшчы» горад Полацк «крэпасцю Белай Русі». Назва «Белая Русь» у часы Скарыны азначала ўсходнюю зону рассялення беларускай народнасці. «Падзвінне» і «Прыдняпроўе» ўжываліся рэдка, часцей маладая народнасць называла сябе «языком русским», а людзі з заходніх яе тэрыторый — ліцвінамі *(Паводле У. Калесніка)*.

Якія словы ў тэксце напісаны з вялікай літары? Што яны абазначаюць? Раскажыце аб правапісе вялікай літары.

384. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст. Вызначце яго тэму, адрасата і мэтанакіраванасць. Да якога стылю належыць тэкст?

Яўхім Карскі і яго «Беларусы»

1 студзеня 1861 года ў вёсцы Лаша пад Гроднам нарадзіўся чалавек, якому было наканавана лёсам стаць заснавальнікам беларускага мовазнаўства і літаратуразнаўства, увайсці ў гісторыю навукі (і не толькі беларускай) вядомым этнографам, фалькларыстам, палеографам*.

Яўхім Карскі напісаў больш за 700 прац па славістыцы, беларусістыцы і русістыцы. Але найбольшую вядомасць вучонаму Я. Карскаму прынесла яго фундаментальная трохтомная праца

Правообладатель Национальный институт образования

«Беларусы» (1903—1922), што складаецца з сямі выпускаў і з'яўляецца свайго роду энцыклапедыяй[л] беларусазнаўства.

Увогуле «Беларусы» — найважнейшае дасягненне еўрапейскай славістыкі пачатку XX стагоддзя ў вывучэнні і даследаванні беларусаў як нацыі. Я. Карскі ўпершыню навукова абгрунтаваў самабытнасць беларусаў як асобнага славянскага народа (*«ЛіМ»*).

Вызначце спосаб сувязі сказаў у тэксце. Назавіце сродкі сувязі і асноўныя прыметы тэксту.

Выпішыце з тэксту навуковыя тэрміны, паспрабуйце раскрыць іх значэнне.

Часціны мовы — гэта групы слоў, якія маюць агульнае сэнсавае значэнне, марфалагічныя прыметы і выконваюць у сказе пэўную сінтаксічную ролю.

385. Запоўніце табліцу адпаведнымі назвамі часцін мовы і прыкладамі.

Часціны мовы				
Самастойныя			Службовыя	Выклічнік
Зменныя		Нязменныя		
Скланяюцца	Спрагаюцца			

386. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Дайце тэксту загаловак.

У адным з мінскіх паркаў над кронамі маладых дрэў узвышаецца бронзавы хлопчык з вялікай гранатай ва ўзнятай руцэ. Граната — не супрацьтанкавая, звычайная РДГ, аднак яна і сапраўды вялікая ў хлопчыкавай руцэ, і гэта адразу кідаецца ў вочы.

Правообладатель Национальный институт образования

Па суровым законе мужнасці граната гэта была апошняя: з ёю маленькі партызан кінуўся на ворагаў і разам з імі падарваўся.

У хлопчыка была сястра. Калісьці разам з ёй хлопчык пайшоў у партызаны. Пасля таго як фашысты змардавалі іх маму. Дзяўчынка, ціхая беларуская скромніца, адмарозіла ў разведцы абедзве нагі, і гэтыя быстрыя, спрытныя ножкі лекар ампутаваў у зямлянцы звычайнай пілою.

Хлопчык з гранатай — гэта піянер Марат Казей, якому праз дваццаць гадоў нададзена званне Героя Савецкага Саюза. Сястра яго, настаўніца Арыядна Іванаўна, стала Героем Сацыялістычнай Працы.

Гэта дзеці толькі адной беларускай сям'і. Падобных прыкладаў з нашай ваеннай гісторыі можна было б прывесці нямала.

Разам з дарослымі ў партызанскіх атрадах — як ні трывожна, як ні балюча гучыць — змагаліся і дзеці, больш за дваццаць пяць тысяч беларускіх дзяцей *(Паводле Я. Брыля)*.

Назавіце злучнікі, што ўжыты ў тэксце.

Вызначце прыслоўі як члены сказа, а таксама прыназоўнікі. Назавіце разрад лічэбнікаў з тэксту.

Знайдзіце фразеалагізм у тэксце і вызначце, якім членам сказа ён з'яўляецца. Раскрыйце яго значэнне.

Напішыце падрабязны пераказ тэксту.

387. Выкарыстоўваючы табліцу, раскажыце пра агульнае значэнне самастойных часцін мовы. Выказванне дапоўніце прыкладамі.

Часціна мовы	Агульнае значэнне	Прыклады
Назоўнік	прадметнасць	*лес, радасць*
Прыметнік		
Лічэбнік	лік, колькасць прадметаў, парадак пры лічэнні	
Займеннік	указвае на ... , але не называе іх	
Дзеяслоў		
Прыслоўе		

Правообладатель Национальный институт образования

388. Раскажыце пра марфалагічныя прыметы часцін мовы. Карыстайцеся наступным планам.

Марфалагічныя прыметы часцін мовы

1. На якія дзве групы дзеляцца марфалагічныя прыметы часцін мовы?
2. Назавіце пастаянныя прыметы самастойных часцін мовы.
3. Якія зменныя прыметы часцін мовы вы ведаеце?
4. У якіх часцінах мовы ёсць нязменныя словы і формы?
5. Раскажыце пра формы дзеяслова.
6. Назавіце састаўныя формы часцін мовы.
7. У чым адметнасць службовых часцін мовы?

389. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэксту. Падрыхтуйцеся да запісу тэксту пад дыктоўку.

Падрыхтоўка да падарожжа

Трэба памятаць, што вандроўка — справа **сур'ёзная**, а без навыкаў можа стаць проста небяспечнай. Рыхтавацца да яе трэба грунтоўна: нават некалькі рэчаў, пакінутых у спешцы дома, могуць выклікаць пасля вялікія цяжкасці. А таму лепш за ўсё загадзя зрабіць спіс, па якім потым можна спакойна складаць свой заплечнік[сл]. І не забудзьцеся ўнесці ў яго ежу, герметычна* запакаваныя запалкі, сцізорык, посуд, спальнік, цёплае адзенне, зменны абутак і хаця б адну сякеру на ўвесь гурт — без гэтых рэчаў вы проста не абыдзецеся. І паклапаціцеся пры гэтым, каб усё разам можна было несці на сваіх плячах.

Абавязкова праверце свой заплечнік на трываласць, а таксама вазьміце з сабой іголкі і тоўстыя ніткі: падчас вандроўкі адарваная лямка можа стаць сапраўднай катастрофай.

Трэба ведаць: каб засцерагчыся ад мазалёў, ісці ў вандроўку ў новым абутку — недапушчальна! *(Я. Стакіловіч)*.

Як вы думаеце, чаму ў першым сказе выдзелены прыметнік стаіць пасля назоўніка?

Дзеяслоўныя формы якога ладу пераважаюць у тэксце? Чаму? Разбярыце апошні сказ па часцінах мовы і членах сказа. Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць у тэксце прыслоўі?

Правообладатель Национальный институт образования

390. Адкажыце на пытанні.

1. Словы якіх часцін мовы з'яўляюцца членамі сказа, а якіх — не з'яўляюцца?

2. Словы якіх часцін мовы могуць быць усімі членамі сказа?

3. Якую сінтаксічную ролю выконваюць словы службовых часцін мовы?

391. Прачытайце тэкст. Вызначце тып маўлення. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.

Паўночнае ззянне

Неяк увечары прыйшоў тата і сказаў:

— Хутчэй апранайцеся і пойдзем глядзець паўночнае ззянне. Сёння яно вельмі яркае.

Мы выйшлі з дому. Усё неба палала агнямі. Мне здавалася, што мы трапілі ў чароўную казку. Неба было зусім нізка над намі і такое яркае, прыгожае. На ім звіваліся вялізныя агністыя змеі. Дзівосныя волаты-птахі лунылі над зямлёй, узмахваючы сваімі пурпуровымі крыламі. І якіх тут толькі не было агнёў! Зялёныя, аранжавыя, ружовыя, жоўтыя, блакітныя — ды ўсіх і не пералічыш. То ўсе яны збіраліся ў каляровы букет, то адзін з іх вырываўся і з канца ў канец перасякаў усё неба, то ўсе разам яны раскрывалі над намі свой шматкаляровы агністы парасон, то ўтваралі раптам гіганцкую заслону, якая злёгку[ф] калыхалася.

А навокал ляжалі белыя снегавыя прасторы, па якіх палахліва прабягалі фантастычныя цені. І так было ціха-ціха, нібы ўся зямля раптам заснула.

Мы, як зачараваныя, не маглі адарваць вачэй ад расквечанага жывымі фарбамі неба *(Я. Бяганская)*.

Выпішыце з тэксту прыслоўі і падбярыце да іх сінонімы. Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць у тэксце прыслоўі? Назавіце словы службовых часцін мовы, ужытых у тэксце.

Выпішыце словы: а) у якіх вымаўленне не адпавядае напісанню; б) не супадае колькасць гукаў і літар.

Правообладатель Национальный институт образования

392. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып, стыль і жанр.

Бананавы гай

Машына спынілася каля бананавага гаю. Мы ідзём па вузкай сцежцы. Сярод вялізных, нібы падраных, лістоў вісяць над намі цяжкія гронкі жоўта-зялёных пладоў.

Адны называюць участак, дзе мы знаходзімся, гаем, другія — лесам, а трэція — плантацыяй. Апошняя назва здаецца найбольш правільнай, бо тут растуць не дзікія, а культурныя бананы, пасаджаныя і вырашчаныя чалавекам.

Апрача таго, банан зусім не дрэва, а... трава. Хоць банан з выгляду і падобны да дрэва, але ў сапраўднасці з'яўляецца, паводле ўсіх вызначэнняў батанікі, «шматгадовай травападобнай раслінай з тоўстымі караняплодамі».

Першапачатковая радзіма банана — Паўднёва-Заходняя Азія, а цяпер ён распаўсюджаны ва ўсіх трапічных краінах свету. На плантацыі, па якой ідзём мы, бананы растуць густымі радамі. На адзін гектар зямлі прыпадае каля дзвюх тысяч раслін. Вялізныя лісты банана, па тры-чатыры метры даўжынёй, унізе так пераплецены між сабой, што нагадваюць ствол вышынёй да дзесяці метраў.

Мучністы банан займае нароўні з рысам вельмі значнае месца ў харчаванні насельніцтва Заходняй Афрыкі. Яго ядуць і вараным, і смажаным, як у нас бульбу. Фруктовы банан, больш салодкі і араматны, ідзе галоўным чынам на экспарт *(В. Вольскі)*.

Знайдзіце ў тэксце агульнаўжывальныя словы, тэрміналагічную лексіку, запазычаныя словы.

Назавіце лічэбнікі, ужытыя ў тэксце, дайце ім характарыстыку. Як выражаецца прыблізная колькасць?

Выпішыце злучнікі, дайце ім характарыстыку.

Запішыце адзін з абзацаў і падкрэсліце ўсе словы як члены сказа.

393. Прачытайце. Вызначце тэму і асноўную думку, стыль і тып тэксту.

Слуцкія паясы

Сёння яны ўпрыгожваюць самыя вядомыя музеі Лондана і Парыжа, Варшавы і Кіева, Масквы і Нью-Ёрка. Вельмі багаты

Правообладатель Национальный институт образования

і каштоўны збор гэтых дзівосных вырабаў захоўваўся таксама ў Мінску, але ў гады Другой сусветнай вайны рабаўнікі вывезлі яго за межы Беларусі. Таму ў нашай краіне засталіся толькі чатыры поўныя слуцкія паясы: два знаходзяцца ў Музеі старажытнабеларускай культуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, па адным — у Дзяржаўным музеі гісторыі і культуры і Мінскім абласным краязнаўчым музеі. Глядзіш на іх, і міжволі згадваецца ранішні расяны луг, што пад першымі сонечнымі промнямі ажно зіхаціць, пераліваецца ўсімі колерамі вясёлкі. А на памяць адразу прыходзяць радкі з цудоўнага верша Максіма Багдановіча «Слуцкія ткачыхі»:

Ад родных ніў, ад роднай хаты
У панскі двор дзеля красы
Яны, бяздольныя, узяты
Ткаць залатыя паясы.

З сівой даўніны і на працягу доўгіх стагоддзяў ткацкі станок надзейна служыў людзям. З пакалення ў пакаленне перадаваліся таямніцы ткацкага майстэрства, і ўрэшце нялёгкая праца ператварылася ў высокае мастацтва. Сведчанне таму — створаныя пад сялянскімі стрэхамі і ўпрыгожаныя спрадвечнымі ўзорамі-замовамі абрусы, дываны, ручнікі і, вядома ж, паясы, якія нашы продкі лічылі ці не галоўнаю аздобаю ў вопратцы. Сяляне, праўда, насілі ваўняныя ці льняныя апаяскі, а магнаты і заможная шляхта падпярэзваліся паясамі з залатою ці срэбнаю асноваю, прывезенымі з далёкіх усходніх краін.

Каб задаволіць патрэбы пакупнікоў, князі Радзівілы заснавалі ў 1736 годзе ў Слуцку мануфактуру, якая дасягнула росквіту толькі праз дваццаць гадоў.

На самай справе ткалі славутыя слуцкія паясы не дзявочыя, як напісаў паэт, а дужыя мужчынскія рукі. Бо гэты занятак, акрамя цярплівасці, вымагаў і нямала сілы. Дарэчы, спрактыкаваны майстар за год мог зрабіць каля дзесяці паясоў. У шырыню яны мелі да сарака сантыметраў, а ў даўжыню — больш за два метры. Асабліва каштоўным было тое, што на вырабах амаль не сустракалася падобных узораў.

Правообладатель Национальный институт образования

У сярэдзіне XIX стагоддзя мануфактура ў Слуцку перастала існаваць, пакінуўшы нам, нашчадкам, казачныя паясы-вясёлкі *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Растлумачце правапіс уласных назваў. Якую сінтаксічную ролю выконваюць злучнікі ў тэксце? Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў адным з абзацаў тэксту (на выбар).

Падрыхтуйцеся да вуснага пераказу тэксту. Дапоўніце выказванне новымі звесткамі.

394. Прачытайце. Вызначце адрасата і асноўную думку верша. Якія часціны мовы ўжыты ў тэксце? Вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю.

Сынам

Пераймiце
Працавітасць **дзедаву**,
Сілу прадзеда,
Умельства **прадзеда**,
Мудрасць і паэзію бабулі
I яе святую дабрыню.
Бацькаву ашчаднасць
I пяшчоту...
Але дзе, калі,
на чым, скажыце, —
На вячэрніх зорах
ці... на жыце
Згаварыць **прабабчыну** замову:
Родныя, аддана беражыце
Край — жыцця і вернасці аснову;
Зберажыце вечнасці крыніцу —
Нашу,
беларускую,
мову.

Н. Загорская.

Растлумачце ўтварэнне выдзеленых слоў.

395. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Часціны мовы».

Правообладатель Национальный институт образования

Тлумачальны слоўнік

Абелі́ск, -а, *м.* Помнік у гонар якой-н. падзеі ў выглядзе высокага слупа, звужанага ўверсе.

Акані́ца, -ы, *мн.*, -ы, -ніц, *ж.* Дашчаная ці жалезная створка для прыкрыцця знадворку акна.

Але́я, -і, *ж.* Дарога, абсаджаная з абодвух бакоў дрэвамі або кустамі, дарожка ў садзе ці парку; прысады.

Апаге́й, -я, *м.* 1. Пункт арбіты Месяца ці штучнага спадарожніка Зямлі, найбольш аддалены ад цэнтра Зямлі. 2. *Перан.* Вышэйшая ступень, найвышэйшы росквіт чаго-н.

Арыгіна́льны, -ая, -ае. 1. Які з'яўляецца прадметам узнаўлення, капіравання, спісвання. 2. Які з'яўляецца непадобным да іншых (пра чалавека).

Бра́мка, -і, *ж.* Прахадныя варотцы (звычайна пры браме або вялікіх варотах); фортка, веснічкі.

Брук, -у, *м.* Укладзеная каменем праезная частка вуліцы, дарогі, плошчы.

Бры́чка, -і, *ж.* Лёгкі выязны вазок.

Бярэ́мя, -я, *мн.* -і, -яў, *н.* Такая колькасць чаго-н. (дроў, саломы і інш.), што можна абхапіць абедзвюма рукамі і панесці; ахапак.

Валасны́, -ая, -ое. Які мае адносіны да воласці.

Галерэ́я, -і, *ж.* 1. Вузкі крыты калідор, праход, які злучае дзве асобныя часткі будынка. 2. Верхні ярус у тэатры, цырку і пад. 3. Доўгі і вузкі падземны ход у ваенных збудаваннях, горных вырабатках і пад. 4. Спецыяльна ўпарадкаванае памяшканне для выстаўкі мастацкіх твораў; мастацкі музей.

Герметы́чна, *прысл.* Наглуха закрыта, не прапускае вадкасці і газу.

Графо́лаг, -а, *м.* Чалавек, які займаецца графалогіяй — вывучэннем почырку з мэтай выяўлення па ім характару чалавека.

Правообладатель Национальный институт образования

Губерна́тар, -а, *м.* 1. Начальнік губерні ў дарэвалюцыйнай Расіі. 2. Вышэйшая службовая асоба штата, дэпартамента ў сучасных дзяржавах.

Гу́зік, -а, *м.* Прадмет для зашпільвання паліто, пінжака, кашулі, сукенкі і г. д.

Дзёрзка, *прысл.* Непачціва, груба, нахабна.

Дзядзі́нец, -нца, *м.* Агароджаны пляц, двор пры якой-небудзь вялікай пабудове (гаспадарчай, жылой і пад.).

Жыві́ца, -ы, *ж.* Празрыстая смала, што выцякае са ствалоў дрэў у месцах іх пашкоджання.

Заду́ха, -і, *ж. (разм.)*. Парнасць, гарачае душнае надвор'е.

Замо́ва, -ы, *мн.* -ы, -мо́ў, *ж.* Паводле забабонных уяўленняў: магічныя словы, якія валодаюць чароўнай або гаючай сілай.

Імпанава́ць, -нуе, -нуеш, -нуюць. Адпавядаць чыім-небудзь патрабаванням, густам, настроям; выклікаць павагу, давер'е; падабацца.

Іншасказа́льнасць, -і, *ж.* Уласцівасць іншасказальнасці (таго, што з'яўляецца іншасказам, мае тайны, скрыты сэнс; алегарычны).

Ка́лькавы, -ая, -ае. Зроблены па ўзоры слоў, выразаў з іншай мовы без уліку асаблівасцей той, на якую робіцца пераклад.

Каме́ль — камля, *м.* Ніжняя патоўшчаная частка дрэва, расліны, якая прылягае да кораня.

Канто́н, -а, *м.* Федэральная адзінка ў Швейцарыі.

Катастро́фа, -ы, *ж.* Раптоўнае вялікае бедства, падзея з трагічнымі вынікамі. Значная змена, якая выклікае за сабой рэзкі пералом у грамадскім або асабістым жыцці.

Крыжаві́на, -ы, *мн.* -ы, -ві́н, *ж.* 1. Два брусы, дзве планкі, замацаваныя ў выглядзе крыжа. 2. Прыстасаванне на месцы перасячэння рэйкавых пуцей для пераводу цягніка на другі пуць *(спец.)*.

Лука́, -і, *ж.* Дугападобны паварот ракі, а таксама мыс, які абгінаецца ракой.

Метэары́т, -а, *м.* Цвёрдае цела касмічнага паходжання, якое ўпала на Зямлю з міжпланетнай прасторы.

На́мітка, -і, *ж.* 1. Даўні галаўны ўбор замужніх жанчын. 2. Доўгі вузкі кусок кужэльнага палатна з каймой або вышыўкай.

Правообладатель Национальный институт образования

Небара́ка, -і, *м.* Нешчаслівец, няўдачнік, бядак, бедалага, гаротнік.

Палео́граф, -а, *м.* Спецыяліст па палеаграфіі; даследчык старажытных рукапісаў.

Пасо́біць, -блю, -біш, -біць, -бяць. Дапамагчы.

Пі́сар, -а, *м.* 1. Канцылярскі служачы, які займаецца перапіскай, складаннем і рэгістрацыяй канцылярскіх папер. 2. *устарэлае слова.* Асоба, якая займалася перапіскай чаго-небудзь.

По́куць, -і, *ж.* Вугал, кут у хаце, дзе віселі абразы і стаяў стол, за які садзілі паважаных людзей.

Прас, -а, *м.* Прылада для гладжання, разгладжвання бялізны, адзення.

Про́паліс, -у, *м.* Клейкае смалістае рэчыва, якое выпрацоўваецца пчоламі і выкарыстоўваецца імі ў якасці будаўнічага матэрыялу.

Пры́павесць, -і, *ж.* Тое, што і прытча. Іншасказальнае апавяданне з павучальным вывадам.

Псо́та, -ы, *ж. (абл.).* Шкода, свавольства.

Пыхлі́васць, -і, *ж.* Фанабэрыстасць, празмерная ганарлівасць.

Пя́дзя, -і, *мн.* -і, -яў, *ж.* Старая мера даўжыні, роўная адлегласці паміж расшыранымі вялікім і ўказальным пальцамі.

Радаво́д, -у, *м.* Гісторыя роду, генеалогія. Пералік пакаленняў аднаго роду, які ўстанаўлівае паходжанне і ступень роднасці.

Радыя́льны, -ая, -ае. Размешчаны, накіраваны па радыусе.

Рэдакту́ра, -ы, *ж.* Праўка тэксту, рэдагаванне.

Рэлі́квія, -і, *ж.* 1. Прадмет рэлігійнага пакланення. 2. Прадмет, які беражліва захоўваецца як памяць аб мінулым.

Рэма́рка, -і, *ж.* 1. Заўвага, памета на палях (рукапісу, кнігі). 2. Тлумачэнне аўтара да тэксту п’есы (звычайна ў дужках), у якім даецца дадатковая характарыстыка абставін дзеяння, знешняга выгляду або паводзін персанажа.

Са́жань, -жня, *м.* Старая адзінка меры даўжыні, роўная 3 аршынам, або 2,134 м, якая ўжывалася ў Расіі і Беларусі да ўвядзення метрычнай сістэмы мер.

Правообладатель Национальный институт образования

Саркафа́г, -а, *м.* У стражытных народаў: грабніца ў выглядзе труны (звычайна з каменю).

Скру́шна, *прысл.* Тужліва, маркотна.

Спанта́нна, *прысл.* Пад уздзеяннем унутраных прычын, без непасрэднага ўздзеяння звонку.

Спіча́к, -а, *м.* 1. Верхняя завостраная частка чаго-н. 2. Вузкая высокая надбудова пірамідальнай або канічнай формы на будынку; шпіль.

Такаві́шча, -а, *мн.* -ы, -аў, *н.* Месца, дзе такуюць птушкі.

Талака́, -і, *ж. (разм.).* 1. Калектыўная дапамога. 2. *Перан.* Група людзей.

Талісма́н, -а, *м.* Паводле ўяўленняў — прадмет, які прыносіць яго ўладальніку шчасце, удачу.

Трысцё, -я, *н.* Трыснёг.

Філасо́фія, -і, *ж.* Навука аб найбольш агульных законах развіцця прыроды, грамадства і мыслення.

Фіра́нка, -і, *ж.* Заслона з тонкага матэрыялу або з карунак на вокны, дзверы і пад.

Фурма́н, -а, *м.* Чалавек, які кіруе конямі ў запрэжанай фурманцы; вазак.

Шрот, -у, *м.* Дробныя свінцовыя шарыкі, якія разам з порахам служаць зарадам для паляўнічых стрэльбаў.

Э́кспарт, -у, *м.* 1. Вываз тавараў за мяжу. 2. Вывезены тавар.

Этно́граф, -а, *м.* Спецыяліст у галіне этнаграфіі. (Этнаграфія — навука, аб'ектам вывучэння якой з'яўляецца матэрыяльная і духоўная культура народаў і іх культурна-гістарычныя ўзаемаадносіны.)

Ядло́вец, -ло́ўцу, *м.* Хваёвы куст, радзей дрэва сямейства кіпарысавых.

Ярына́, -ы́, *ж.* Аднагадовая сельскагаспадарчая культура, якая высяваецца і прарастае вясной і дае ўраджай восенню таго ж года.

Правообладатель Национальный институт образования

Слоўнікавыя словы

афіцы́йны
без разбо́ру
во́ддаль
галерэ́я
да сма́ку
даўны́м-даўно́
дзе́сьці
дэкары́раваць
калі́сьці
калянда́р
ла́шчыць
на во́ка
на до́світку
на ляту́
на па́мяць
на праця́гу
насу́праць
на хаду́
нездарма́
непадалёку
неўзнаро́к
нягле́дзячы на
паасо́бку
пад ве́чар
паці́ху
пена́льці
праз ме́ру
раз-по́раз
сям-там
тэрыто́рыя
у абды́мку
у абхва́т
у адпаве́днасці з
у ахво́ту
уве́сну
уво́гуле
уво́сень
у вы́ніку
удвая́
у пару́
утрая́
фотаапара́т
цвісці́
цывіліза́цыя
штосі́лы
што́сьці
экспана́т
экспеды́цыя
этно́граф

Правообладатель Национальный институт образования

Змест

ВАЛОДАННЕ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВАЙ — АСНОЎНЫ ПАКАЗЧЫК КУЛЬТУРЫ ЧАЛАВЕКА

§ 1. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Маўленчы этыкет 3

ТЭКСТ

§ 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Спосабы і сродкі сувязі сказаў і частак тэксту 9
§ 3. Паглыбленне паняцця пра разважанне як тып маўлення 13

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V—VI КЛАСАХ

§ 4. Назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік як часціны мовы, іх граматычныя прыметы 17
§ 5. Будова слова. Словаўтварэнне вывучаных часцін мовы 22

СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

§ 6. Паглыбленне паняцця пра стылі маўлення. Стылеўтваральная роля вывучаных часцін мовы 25

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

ДЗЕЯСЛОЎ

§ 7. Дзеяслоў як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля 29
§ 8. Правапіс ***не (ня)*** з дзеясловамі 32
§ 9. Неазначальная форма дзеяслова, яе сінтаксічная роля 35
§ 10. Асабовыя і безасабовыя дзеясловы (азнаямленне) 38
§ 11. Пераходныя і непераходныя дзеясловы (азнаямленне) 41
§ 12. Зваротныя і незваротныя дзеясловы (азнаямленне) 43
§ 13. Трыванні дзеяслова 45
§ 14. Правапіс дзеясловаў з суфіксамі ***-ава- (-ява-), -ыва- (-іва-), -ва-*** 49
§ 15. Лады дзеяслова (абвесны, умоўны, загадны) 51
§ 16. Абвесны лад. Часы дзеяслова, утварэнне і ўжыванне часавых форм дзеяслова 55

Правообладатель Национальный институт образования

§ 17. Змяненне дзеясловаў I і II спражэнняў 60
§ 18. Разнаспрагальныя дзеясловы 63
§ 19. Спосабы ўтварэння дзеясловаў 65
Кантрольныя пытанні і заданні 67

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

§ 20. Дзеепрыметнік як асобая форма дзеяслова 70
§ 21. Скланенне поўных дзеепрыметнікаў, правапіс іх склонавых канчаткаў 74
§ 22. Дзеепрыметнікавы зварот, знакі прыпынку 76
§ 23. Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану, іх утварэнне і ўжыванне 80
§ 24. Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу ***-н-, -ен-, -ан-, -т-*** 84
§ 25. Поўная і кароткая формы дзеепрыметніка 87
§ 26. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове 91
§ 27. Правапіс ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі 95
§ 28. Мастацкае апісанне знешнасці чалавека 97
Кантрольныя пытанні і заданні 100

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

§ 29. Дзеепрыслоўе як асобая форма дзеяслова. Правапіс ***не (ня)*** з дзеепрыслоўямі 102
§ 30. Дзеепрыслоўны зварот, знакі прыпынку 108
§ 31. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання, іх утварэнне і правапіс 112
§ 32. Дзеепрыслоўі закончанага трывання, іх утварэнне і правапіс... 114
§ 33. Выбарачны пераказ тэксту 118
Кантрольныя пытанні і заданні 120

ПРЫСЛОЎЕ

§ 34. Прыслоўе як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля 122
§ 35. Разрады прыслоўяў па значэнні (азнаямленне) 127
§ 36. Ступені параўнання прыслоўяў, асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове 134
§ 37. Утварэнне прыслоўяў 138
§ 38. Правапіс прыслоўяў разам 143
§ 39. Правапіс прыслоўяў праз дэфіс 146
§ 40. Правапіс спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў 149

Правообладатель Национальный институт образования

§ 41. Сачыненне-апісанне вёскі (горада, мікрараёна) 152
§ 42. Правапіс ***не (ня), ні*** з прыслоўямі 156
Кантрольныя пытанні і заданні 159
§ 43. Службовыя часціны мовы і выклічнік 164

ПРЫНАЗОЎНІК

§ 44. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Асноўныя значэнні прыназоўнікаў (азнаямленне) 167
§ 45. Вытворныя і невытворныя прыназоўнікі 172
§ 46. Прыназоўнікі простыя, складаныя і састаўныя, іх ужыванне і правапіс 176

ЗЛУЧНІК

§ 47. Злучнік як службовая часціна мовы. Простыя і састаўныя злучнікі, іх ужыванне. Адзіночныя, парныя, паўторныя злучнікі, іх ужыванне і правапіс 181
§ 48. Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі, іх ужыванне 186
Кантрольныя пытанні і заданні 194

ЧАСЦІЦА

§ 49. Часціца як службовая часціна мовы. Асноўныя разрады часціц (азнаямленне) 196
§ 50. Правапіс часціц 200
§ 51. Часціцы ***не, ні***, іх адрозненне 204
§ 52. Правапіс ***не (ня), ні*** з рознымі часцінамі мовы (паўтарэнне) 208

ВЫКЛІЧНІК

§ 53. Выклічнік як часціна мовы. Дэфіс у выклічніках. Знакі прыпынку ў сказах з выклічнікамі 214
§ 54. Пераход слоў з адной часціны мовы ў іншую 220

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД (223)

Тлумачальны слоўнік 231
Слоўнікавыя словы 235

Спіс выкарыстаных крыніц

Правообладатель Национальный институт образования

На вокладцы змешчаны фотаздымак
скульптуры С. Бандарэнкі «Беларусь гасцінная»

Вучэбнае выданне

Валочка Ганна Міхайлаўна
Зелянко Вольга Уладзіміраўна
Язерская Святлана Анатольеўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 7 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*
Вокладка мастака *З. П. Болцікавай*
Мастакі *К. Ю. Бандарык, І. А. Салаўёва, З. П. Болцікава, А. М. Брыкет, Н. А. Хромава*
Камп'ютарная вёрстка *А. М. Брыкет*
Карэктары *Д. Р. Лосік, Н. В. Федарэнка, В. М. Паўлючэнка*

Падпісана да друку 26.06.2020. Фармат 70×90 $^{1}/_{16}$. Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 17,55. Ул.-выд. арк. 11,2. Тыраж 129 320 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі» Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

Правообладатель Национальный институт образования

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ДЗЕЯСЛОВА

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (інфінітыў).
3. Марфалагічныя прыметы: пераходны ці непераходны, зваротны ці незваротны, трыванне, спражэнне; лад, час (калі ёсць), асоба (калі ёсць), лік, род (калі ёсць).
4. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Святло месяца ***прабівалася*** *праз каляровыя шыбы* (У. Караткевіч).

Вусны разбор. *Прабівалася* — дзеяслоў; пачатковая форма — *прабівацца*; непераходны, зваротны, незакончанага трывання, I спражэння; ужыты ў форме абвеснага ладу прошлага часу адзіночнага ліку ніякага роду; у сказе з'яўляецца выказнікам.

Пісьмовы разбор. *Прабівалася* — дзеяслоў; п. ф. — *прабівацца*; неперах., звар., незак. тр., I спр.; абв. л., пр. ч., адз. л., н. р.; выказнік.

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯ

1. Часціна мовы (форма дзеяслова).
2. Пачатковая форма (неазначальная форма дзеяслова).
3. Марфалагічныя прыметы: трыванне, зваротнае ці незваротнае.
4. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Стары ішоў, ***не зважаючы*** *на тое, што рабілася вакол* (У. Караткевіч).

Вусны разбор. *(Не) зважаючы* — форма дзеяслова — дзеепрыслоўе; пачатковая форма — *(не) зважаць*; незакончанага трывання, незваротнае; у сказе з'яўляецца акалічнасцю.

Пісьмовы разбор. *(Не) зважаючы* — форма дзеяслова — дзеепрыслоўе; п. ф. — *(не) зважаць*; незак. тр., незвар.; акалічнасць.

Правообладатель Национальный институт образования

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКА

1. Часціна мовы (форма дзеяслова).
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Поўная або кароткая форма.
4. Марфалагічныя прыметы: стан, трыванне; час, лік, род, склон (для поўных дзеепрыметнікаў).
5. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Заснуў пасёлак ***анямелы****, даўно* ***патушаны*** *агні* (Я. Колас).

В у с н ы   р а з б о р. *Анямелы* (пасёлак) — форма дзеяслова — дзеепрыметнік; пачатковая форма — *анямелы*; поўная форма; незалежнага стану, закончанага трывання; ужыты ў форме прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду назоўнага склону; у сказе з'яўляецца азначэннем.

Патушаны (агні) — форма дзеяслова — дзеепрыметнік; пачатковая форма — *патушаны*; кароткая форма; залежнага стану, закончанага трывання; ужыты ў форме прошлага часу множнага ліку; у сказе з'яўляецца выказнікам.

П і с ь м о в ы   р а з б о р. *Анямелы* (пасёлак) — форма дзеяслова — дзеепрыметнік; п. ф. — *анямелы*; поўн. ф.; незал. ст., зак. тр.; пр. ч., адз. л., м. р., Н. скл.; азначэнне.

Патушаны (агні) — форма дзеяслова — дзеепрыметнік; п. ф. — *патушаны*; каротк. ф.; зал. ст., зак. тр.; пр. ч., мн. л.; выказнік.

Правообладатель Национальный институт образования

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ПРЫСЛОЎЯ

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння.
3. Ступень параўнання (калі ёсць).
4. Марфалагічныя прыметы: нязменнае слова.
5. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Сонца ***памалу*** *ўжо хілілася к захаду* (Я. Колас).

Вусны разбор. *Памалу* — прыслоўе; спосабу дзеяння; нязменнае слова; у сказе з'яўляецца акалічнасцю.

Пісьмовы разбор. *Памалу* — прыслоўе; сп. дзеяння; нязмен.; акалічнасць.

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ПРЫНАЗОЎНІКА

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання: вытворны ці невытворны.
3. Разрад паводле будовы: просты, складаны ці састаўны.
4. Марфалагічныя прыметы: з якім склонам назоўніка (займенніка, лічэбніка) ужыты.
5. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

За *лесам паказалася сонца* (Т. Бондар).

Вусны разбор. *За* (лесам) — прыназоўнік; невытворны; просты; ужыты з творным склонам назоўніка *(лесам)*; уваходзіць у склад акалічнасці *за лесам*.

Пісьмовы разбор. *За* (лесам) — прыназоўнік; невытвор.; просты; ужыты з Т. скл. наз. *(лесам)*; у складзе акалічнасці.

Правообладатель Национальный институт образования

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ЗЛУЧНІКА

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння: злучальны ці падпарадкавальны.
3. Разрад паводле будовы: просты ці састаўны.
4. Разрад паводле спосабу ўжывання: адзіночны, парны ці паўторны.
5. Сінтаксічная роля — якія сінтаксічныя адзінкі звязвае (аднародныя члены, часткі складанага сказа, сказы, часткі тэксту).

Узоры разбору

Жыццё вымерваецца не гада́мі, ***а*** *тымі справамі, якія зрабіў ча лавек* (А. Асіпенка).

Вусны разбор. *А* — злучнік; злучальны (супраціўны); просты; адзіночны; звязвае аднародныя дапаўненні *гадамі, справамі*.

Пісьмовы разбор. *А* — злучнік; зл. (супрац.); просты; адз.; звязвае аднарод. дап. *гадамі, справамі*.

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ЧАСЦІЦЫ

1. Часціна мовы.
2. Разрад.
3. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Ні *на кім* ***не*** *адбілася прадвызначэнне часу так, як на лёсе Багдановіча* (М. Стральцоў).

Вусны разбор. *Ні* — часціца; узмацняльная; не з'яўляецца членам сказа.

Не — часціца; адмоўная; уваходзіць у склад выказніка *не адбілася*.

Пісьмовы разбор. *Ні* — часціца; узмацн.; не член сказа.

Не — часціца; адмоўн.; у складзе выказніка.

Правообладатель Национальный институт образования